

УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧУЧАЛІН ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

УДК 94(477)«1921/1938»:2(477)(09)(043.5)

**КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ В УМОВАХ ВЗАЄМИН РАДЯНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
(1920 – 1930-х рр.)**

Спеціальність 07.00.01 «Історія України»

032 – Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. П. Чучалін

Науковий керівник: Сокирська Владилена Володимирівна, кандидат
історичних наук, доцент

Умань – 2018

АНОТАЦІЯ

Чучалін О. П. Київська єпархія в умовах взаємин держави і Православної церкви (1920 – 1930-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України» (032 – Історія та археологія). – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2018.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена становленням України як незалежної держави, розбудовою громадянського суспільства, національним та духовним відродженням. У цьому контексті виникає необхідність гармонізації взаємовідносин державних і церковно-релігійних інститутів. Українське суспільство переосмислює та переоцінює події, що відбувалися в радянський період, зокрема у сфері взаємин держави і Православної церкви. Особливий дослідницький інтерес викликає становище та діяльність Київської єпархії як адміністративно-територіальної одиниці Українського екзархату Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження. У дисертації на основі сучасних методологічних засад, аналізу й узагальнення широкого кола джерел, статистичних даних уперше здійснено спробу виокремлення в самостійний об'єкт наукового вивчення, комплексного і системного дослідження складного, суперечливого характеру та особливостей відносин держави і церкви міжвоєнного періоду на прикладі Київської єпархії Російської православної церкви.

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та теоретичні засади дослідження**» вказано, що проблема державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. викликала інтерес багатьох науковців.

Однак історіографія дослідження не має комплексних робіт, присвячених вивченню реалізації політики радянської держави стосовно Православної церкви в українських регіонах, на прикладі окремо взятої єпархії.

Здійснення аналізу історіографії дослідження ґрунтувалося на напрацюваннях і традиціях, що склалися в новітній українській історичній науці. Використання під час дослідження історіографії обраної теми проблемно-хронологічного підходу, дозволило поділити наукову літературу на групи: радянська історіографія (1920–1991 рр.), сучасна українська історіографія, здобутки зарубіжних науковців. За основний критерій систематизації було обрано соціальне буття дослідників та акцент на домінуванні тих чи інших суб'єктивних та об'єктивних чинників, що визначали дослідницький інтерес та його результати. Це дало змогу не лише згрупувати наукові публікації за темою дослідження в декілька великих блоків літератури, але й виявити малодосліджені аспекти проблеми.

Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, періодичні видання того часу, наративні джерела тощо. Виявлені під час пошукової роботи різноманітні за походженням, змістом і призначенням джерела були систематизовані в групи: партійні документи; документи державної влади (документи уряду, окремих наркоматів, відомств тощо); мемуари політичних діячів; довідкові та статистичні матеріали; періодичні видання. До наукового обігу введено значний масив підзаконних нормативно-правових актів, опублікованих у відомчих виданнях, а також архівні матеріали 19 фондів, 3 центральних і 2 обласних державних архівів України (досліджено документи 177 архівних справ).

Для досягнення наукової об'єктивності отриманих результатів використано широкий комплекс методів дослідження та загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності. Вони передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку подій, а також усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків. Їх застосування дозволило

залучити до дисертації широке коло опублікованих та архівних матеріалів, проаналізувати здобутки історіографії.

У другому розділі «Київська єпархія в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин: політико-правовий та організаційно-функціональний аспекти» зазначено, що з приходом до влади більшовики започаткували нову сторінку державно-церковних відносин. РКП(б) отримала всі можливості для реалізації програмних установок із релігійного питання. Антирелігійна боротьба більшовицької держави була спрямована проти християнства як дієвої релігії і, особливо, проти православ'я як одного з його напрямів.

Радянське законодавство стало одним із найважливіших знарядь більшовицької влади, за допомогою якого вона мала намір здійснити революційні перетворення у сфері державно-церковних відносин. Перші законодавчі акти радянської влади підірвали соціальну та економічну базу православ'я. 20 січня 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який перекреслив державно-церковні відносини, що формувалися століттями.

Структура релігійних організацій є важливою складовою їхньої самобутності. Найбільшою релігійною організацією на території України була Російська православна церква. На час проголошення самостійної Української Держави в 1918 р. на її території було дев'ять православних єпархій: Холмська, Волинська (кафедра в Житомирі), Подільська (кафедра в Кам'янці), Київська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Херсонська (кафедра в Одесі), які входили до митрополичого округу.

Питання про територіальні межі єпархій порушувалися на Всеросійському Помісному Соборі у вересні 1918 р. Тоді ж було прийнято рішення про відповідність меж єпархій адміністративним межах губерній. Відповідно, межі єпархій не повинні були виходити за межі губерній. Територія вікаріатств складалася із декількох районів чи округ, також без

дроблення їх між різними вікаріатствами. З огляду на величину території та особливе розташування вікаріатства могли бути самостійними єпархіями.

Вікарні єпископи та їх кафедри відігравали важливу роль у житті Київської єпархії, оскільки безпосередньо допомагали митрополиту Київському в управлінні всією єпархією, а інколи і виконували його обов'язки. Мережа вікарних єпископських кафедр та благочинницького апарату давали більшу можливість для живого спілкування духовенства з віруючими під час відвідувань останніми храмів і монастирів та під час Богослужінь. Збільшення кількості єпископату Київської єпархії лише на деякий час зміцнило церковні позиції від зовнішніх впливів держави через законодавчу, моральну та фізичну сфери.

У третьому розділі «Ліквідація культових споруд та вилучення церковного майна» зазначено, що однією із найскладніших тем залишається проблема вилучення церковних цінностей та церковно-монастирського майна. Простежити, що ж саме послужило справжньою передумовою, причинами, суттю та наслідками такого масштабного явища в період радянської влади, вдається тільки сьогодні. Православна церква втратила не лише матеріальні, а й культурні цінності свого народу, які накопичувалися протягом багатьох століть.

Юридичною основою «походу» радянської влади проти церкви, як і раніше, залишався Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 р., а також інструкція Народного комісаріату юстиції РСФРР «Про проведення декрету в життя», прийнята у серпні 1918 р. Тоді розпочалася конфіскація церковного майна та закриття культових споруд, зокрема й на території Київської єпархії. У дослідженні встановлено, що в місті Києві було закрито 68 храмів та 42 зруйновано, в межах самої єпархії, враховуючи тільки міста та селища міського типу, закрито 26 та зруйновано 44. З монастирських храмів м. Києва було закрито 29, зруйновано 5.

Діяльність монастирів органічно поєднувалася з політичним, соціальним, культурним та науковим життям певного регіону України. Монастирі були взірцями ефективного ведення сільського господарства, впровадження передових методів агротехніки, раціональної організації тваринництва, тривалого зберігання продукції тощо.

У дослідженні встановлено, що з 1918 р. розпочалася кампанія з масового закриття монастирів та ліквідації їх майна, пік якої припав на 1918 – 1921 рр. У межах Київської єпархії діяли 33 православні монастирі. До них належали і 10 монастирів у м. Києві та Києво-Печерська лавра. Упродовж 1930-х рр. монастирі продовжували закривати. До початку 1940-х рр. в Україні не залишилося жодного діючого монастиря.

У четвертому розділі «Духовенство Київської єпархії у контексті державно-церковних відносин та атеїстичної пропаганди» наголошено, що саме православне духовенство завжди відігравало важливу роль в українському суспільстві.

Показано, що духовенство Київської пархії в умовах нового радянського законодавства зазнавало впливів як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. По-перше, прийняття декрету відокремило як соціальний інститут церкву від держави. По-друге, позбавило священників та членів їх родин права користуватися землею та угіддями. По-третє, позбавило їх виборчих прав, ізолюючи від суспільства. По-четверте, створило всі необхідні умови для зречення сану, хоча такі випадки не були масовими в Київській єпархії.

Важливу функцію виконувала державна преса, яка ідеологічно впливала на свідомість трудящих. Роль засобів масової інформації в популяризації політичної діяльності органів влади і сьогодні залишається суттєвою і переконливою. За радянських часів, зокрема під час масової «атеїзації» суспільства, преса була потужним інструментом ідеологічного впливу, дієвим засобом пропаганди партійно-державною машиною своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації планів і програм. Преса

відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки в справі боротьби проти релігії, церкви та віруючих.

Ключові слова: радянська держава, Православна церква, Київська єпархія, хіротонія, єпископ, вікаріатство, благочиння, парафія, репресії, антирелігійна преса.

Список публікацій здобувача

Публікації, у яких містяться основні наукові результати дисертації

1. Чучалін О. П. Трагічна доля єпископату Руської Православної Церкви в роки тотального наступу радянської влади // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18: Актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей історичної науки. С. 231–236.
2. Чучалін О. П. Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської лаври 1922 р. як антирелігійна кампанія щодо Православної церкви // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Випуск 75 (№ 8). С. 76–78.
3. Чучалін О. П. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920–1930-ті рр.) // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Випуск 78 (№ 11). С. 43–46.
4. Чучалін О. П. Закриття православних монастирів та храмів на Черкащині у 1920–1930-х рр. як проміжний етап між конфіскацією та репресіями (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2013. № 11. С. 42–48.
5. Чучалін О. П. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені

- Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 30–33.
6. Чучалін О. П. Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 7. С. 124–129.
 7. Чучалин А. П. Украинская автокефальная православная церковь и церковно-религиозная жизнь в Украине в 1921–1930 гг. // Проблемы современной науки : сборник научных трудов : выпуск 12. Часть 1. Ставрополь : Логос, 2014. С. 124–132.
 8. Чучалін О. П. Київська єпархія в умовах наступу держави на Православну Церкву в Україні 1920–1930-х рр.: джерелознавчий аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 231–236.
 9. Чучалін О. П. Адміністративний апарат Київської єпархії Російської Православної Церкви у 1920–1930 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 78–83.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

10. Чучалін О. П. Кочержинський Свято-Георгіївський монастир поблизу міста Умані: історія та сучасність // Історія становлення та розвитку Православного українського чернецтва : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Ужгород, 10–11 червня 2010 р.) / УУБА, КаУ. Ужгород : інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ (директор Федчук Д. В.), 2011. С. 51–60.
11. Чучалін О. П. Православна церква в системі політики державної влади в 1920–1930-х рр. // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. /

- за заг. ред. Огнев'юка В. О. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 224–226.
12. Чучалін О. П. Українська автокефальна православна церква: історія створення та політичний наступ радянської влади // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 20–21 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 178–180.
13. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський // Дні науки історичного факультету : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Вип. IV : у 6-х част. / Редкол. : чл.-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. ред.) та ін. Ч. 4. Київ, 2011. С. 36–37.
14. Чучалін О. П. Заходи радянської влади по атеїстичному вихованню молоді в 1920–1930-х рр. // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи: теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011 р.) / ред. кол.: В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 108–111.
15. Чучалин А. П. Крестный путь священномученика Владимира (Богоявленского), митрополита Киевского и Галицкого // Наука и современность – 2011 : сборник материалов IX Международной научно-практической конференции : в 2-х частях. Часть 1 / Под общ. ред. С. С. Чернова. Новосибирск: Издательство НГТУ, 2011. С. 119–126.
16. Чучалін О. П. Становище православного духовенства Південної Київщини у 20–30-х рр. ХХ століття // Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Умань, 11 жовтня 2012 року [ред. кол.: А. О. Карасевич (гол. ред.)]. Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. С. 130–134.

17. Чучалін О. П. Освітні заклади в системі антирелігійної політики радянської влади 20-х років ХХ ст. // Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнських науково-практичних конференцій 2012–2013 рр. / ред. кол.: В. П. Паєвський (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2014. С. 108–114.
18. Чучалін О. П. Позбавлення виборчих прав духовенства в УСРР у 1920–1930-х рр. // Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 14–15 травня 2013 р. / Ред. кол.: О. П. Чучалін (гол. ред.) та ін. Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 133–138.
19. Чучалін О. П. Вилучення церковних цінностей на допомогу з голодом у 1921–1922 рр. в Україні // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 113–115.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

20. Чучалін О. П. Михайлівський Золотоверхий монастир в 1920–1930 р. // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наукових праць / за заг. ред. к. філос. н. Журби М. А. Частина III. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. С. 139–143.

Summary

Chuchalin O. P. Kyivan diocese in the conditions of relationships between the State and the Orthodox Church (1920-1930). – Qualification research thesis based on the manuscript.

Thesis aimed at obtaining candidate's degree in History (PhD), specialty. 07.00.01 "History of Ukraine" (032 – History and archaeology). Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2018.

Thesis theme actuality is predetermined by Ukraine's emergence as an independent state, the development of civil society, national and spiritual rebirth. The necessity to harmonize the relationships between the State and religious institutions stands in this context. Ukrainian society rethink and reevaluate the events, which took place in soviet period, in particular, in the sphere of the State and Orthodox Church relationships. Special research interest is focused on the position and activity of Kyivan diocese as the administrative and territorial unit of Ukrainian exarchate of the Russian Orthodox Church in the conditions of social and political transformations in 1920-1930s.

Scientific novelty of the thesis results lays in the raise of the topical theme and its development, which has not been the subject of special research yet. The thesis makes the first try to single out as an independent object of scientific study a complex and systematical research of complicated relationships of controversial character between the State and church of interwar period on the example of Kyivan diocese of the Russian Orthodox Church on the basis of modern methodological approaches, analysis and wide circle of resources and statistic data summaries.

The first chapter "The state of scientific problem development, resources base and theoretical basis of research" clarifies that state and church relationships problem of 1920-1930s has raised the interest of a wide range of researchers. However, research historiography is not marked with complex works, dedicated to the study of state politics towards the Orthodox Church in the Ukrainian regions on the example of a specific diocese.

The analysis of the historiography was based on those workouts and traditions, which have been developed in modern Ukrainian historical science. Using the problem-chronological approach, the historiography of the chosen topic of research is divided into groups: Soviet historiography (1920-1991), modern Ukrainian historiography, foreign scientific literature. Researchers' social being and accent on dominance of these or those subjective and objective factors, which determined research interest and its results, was chosen as the main criterion of systematization. It gave an opportunity not only to group scientific publications according to the theme of research into several big blocks of literature, but also to reveal little-studied aspects of the problem.

The basis of the references is comprised of archival documents and materials, published resources, periodicals of that time, narrative resources, etc. The resources of different origin, content and application were traced during the research and systematized in groups: party documents; documents of state power (governmental documents, documents of separate commissariats, departments, etc.); memoirs of politicians; references and statistic materials; periodicals. The research circulation was enriched with significant mass of normative legal sub-acts published in departments' issues, and also archival materials of 19 funds, 3 central and 2 regional state archives of Ukraine (177 archival cases were studied).

A wide range of research methods as well as general scientific principles of objectivity, historicism, systemacy and comprehensiveness were used to justify scientific objectivity of the obtained results. They presuppose the identification of the circumstances of the events' as well as realization of cause and effect cohesions. Their application allowed to introduce a wide range of published and archival materials into the thesis, to analyze the achievements of historiography.

The second chapter “Kyivan diocese in the conditions of soviet model to realize state and church relationships: political and legal, organizational and functional aspects” claims that with the advent of Bilshovyk power, they opened a new page of state and church relationships. The communist party (B) was granted with all the possibilities to realize the problem goals in religious questions.

Antireligious fight of Bilshovyk state was directed against Christianity as an active religion and especially against Orthodox as the biggest branch of Christianity in the state of that period of time.

Soviet legislation was the most effective tool of Bilshovyk power, with the help of which they intended to carry out revolutionary transformations in state and church relationships. The first legislative acts of soviet power broke social and economic base of Orthodox. January 20, 1918 Council of People's Commissars of the RSFSR enacted the decree "On separation of church from the State and school from church", which broke the State and church relationships, which had been forming for centuries.

The structure of religious organization is an important component of their identity. Russian Orthodox Church was the biggest religious organization on the territory of Ukraine. In 1918 when Ukrainian state was proclaimed independent 9 Orthodox diocese existed on its territory: Kholmska, Volynska (church department in Zhytomyr), Podilska (church department in Kam'ianka), Kyivan, Chernihivska, Kharkivska, Katerynoslavska, Poltavska and Khersonska (church department in Odesa), which belonged to metropolitan district.

In September 1918 the question of territorial borders of diocese arose in All Russian Local Council. That time they approved the decision of correspondence of the dioceses' borders with administrative borders of provinces. Correspondently, dioceses' borders did not have to extend outside the provinces' borders. The territory of vicariates consisted of several districts or provinces, also without crushing them among different vicariates. Vicariates could be independent dioceses in the view of their area size and special position.

Vicar bishops and their departments played an important role in the life of Kyivan diocese, because they directly helped Kyivan metropolitan to manage the whole diocese and sometimes they carried out his duties. The vicars dioceses' departments and deans' apparatus network provided more opportunities for live communication of clergy with believers during latter's visits of the temples and monasteries and during services. The increase in the number of the Kyivan

diocese's bishopric strengthened church's positions only for some time from external factors of the state through the legislative, moral and physical sphere of influence.

The third chapter “Liquidation of cult buildings and church property seizure” mentioned that the removal of church's values and church-monastic property problem remains one of the most complicated one. Only nowadays it is possible to trace the real preconditions, causes, nature and consequences of such a large-scale phenomenon in the period of soviet power. The Orthodox Church lost not only material, but also cultural values of its nation, which had been accumulated during many centuries.

The judicial base of soviet power “campaign” against church was the Decree “On separation of church from the State and school from church” from January 20, 1918 and also People's Commissariat of Justice of the RSFSR instruction “On carrying out the decree” enacted in August 1918. That time the church property confiscation and cult buildings shutdown began, in particular, on the territory of Kyivan diocese. The research states that 68 temples were closed and 42 were destroyed in Kyiv, within the diocese itself 26 were closed and 44 were destroyed, taking into account only towns and villages. Among monastery temples 29 were closed and 5 were destroyed in Kyiv.

Monastery activity merged organically with political, social, cultural and scientific life of a certain region of Ukraine. Monasteries exemplified effective agricultural management, introduction of advanced methods of agrotechnics, rational animal husbandry organization, long-term storage of products, etc.

The research proves that from 1918 the mass monastery shutdown and liquidation of its property campaign began, and its peak was in 1918-1921. 33 Orthodox monasteries acted in Kyivan diocese. 10 monasteries in Kyiv and Kyiv Pechersk Lavra belonged to them. During 1930s monasteries continued to be closed. By the beginning of 1940s there was no acting monasteries left in Ukraine.

The fourth chapter “Kyivan diocese clergy in the context of state and church relationships and atheistic propaganda” stressed that the Orthodox

clergy was the one always playing an important role in Ukrainian society. At a certain period of Ukrainian people development, due to people's respect it became the pivot, around which the Ukrainian community united.

The research shows that clergy experienced external and internal factors under conditions of new soviet legislation. Firstly, decree adoption separated church as social institution from the State. Secondly, it deprived priests and members of their families of the right to use land. Thirdly, it deprived them of electoral rights, isolating them from society. Fourthly, it created all the necessary conditions to abandon the ecclesiastical rank, although such cases were not massive in Kyivan diocese.

The state press played an important function, which ideologically influenced workers' consciousness. Even today the role of mass media remains considerable and convincing while popularizing political activity of authorities. During soviet period, especially during mass "atheization" of society, the press was a powerful tool of ideological influence, an effective means of propaganda of party state machine's ideas, mass campaigning for their support and the organizer of the implementation of plans and programs. The press played practically the leading role in the formation of public opinion in the fight against religion, church and believers.

Key words: soviet state, the Orthodox Church, Kyivan diocese, ordination, bishop, vicarage, deanery, parish, repressions, antireligious press.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1. Історіографія проблеми.....	28
1.2. Джерельна база дослідження.....	47
1.3. Методологія дослідження.....	61
Висновки до першого розділу.....	69
РОЗДІЛ 2. КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН: ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ	72
2.1. Київська єпархія у контексті трансформацій політико-правового статусу Православної церкви в Україні.....	72
2.2. Адміністративно-територіальна структура Київської єпархії.....	85
Висновки до другого розділу.....	100
РОЗДІЛ 3. ЛІКВІДАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА	104
3.1. Конфіскація церковних цінностей.....	104
3.2. Закриття храмів Київської єпархії як засіб ліквідації матеріальної бази Православної церкви.....	123
3.3. Наступ радянської влади на православні монастирі Київської єпархії.....	137
Висновки до третього розділу.....	143

РОЗДІЛ 4. ДУХОВЕНСТВО КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ТА АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ	147
4.1. Духовенство Київської єпархії в умовах нового радянського законодавства.....	147
4.2. Репресивна політика радянської влади щодо православного духовенства та його подальша доля.....	155
4.3. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію.....	163
Висновки до четвертого розділу.....	178
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	186
ДОДАТКИ.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВАК –	Всеукраїнська антирелігійна комісія
ВПЦР –	Всеукраїнська православна церковна рада
ВУЦВК –	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ДАКО –	Державний архів Київської області
ДАЧО –	Державний архів Черкаської області
ЗАГС –	Відділ запису актів громадського стану
КПРС –	Комуністична партія Радянського Союзу
Ліквідвідділ НКЮ –	Ліквідаційний відділ Народного комісаріату юстиції
НКВС УСРР –	Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР
НКО УСРР –	Народний комісаріат освіти УСРР
Наркомфін УСРР –	Народний комісаріат фінансів УСРР
НКЮ УСРР –	Народний комісаріат юстиції УСРР
ОВК –	Окружний Виконавчий Комітет
Окрадмінвідділ –	Окружний адміністративний відділ
РНК УСРР –	Рада народних комісарів УСРР
РНК СРСР –	Рада народних комісарів СРСР
РКП (б) –	Російська комуністична партія (більшовиків)
РПЦ –	Російська православна церква
РСФРР –	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РРФСР –	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СВБ –	Спілка войовничих безвірників
СРСР –	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УАПЦ –	Українська автокефальна православна церква
УРСР –	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР –	Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДІАК України –	Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ЦДАВО України –	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України –	Центральний державний архів громадських об'єднань України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Становлення України як незалежної держави визначило важливі завдання, серед яких пріоритетними стали проблеми розбудови громадянського суспільства, національного та духовного відродження, вивчення історії та культури. У цьому контексті однією з найактуальніших є проблема гармонізації взаємовідносин державних і церковно-релігійних інститутів. Українське суспільство переосмислює та переоцінює події, що відбувалися в радянський період, зокрема, у сфері взаємин держави і Православної церкви.

Витоки багатьох суперечностей у новітніх відносинах між державою і Православною церквою – у радянському минулому України. Особливий дослідницький інтерес викликає діяльність Київської єпархії як адміністративно-територіальної одиниці Українського екзархату Російської православної церкви 1920–1930-х рр.

Значні втрати історико-архітектурної спадщини, які зазнала Київська єпархія в радянський період своєї історії, сучасна недбалість та безгосподарність, недотримання законодавства про охорону пам'яток історії та культури актуалізують доцільність дослідження становища Київської єпархії Російської православної церкви та її майна у міжвоєнний період. Дії органів радянської влади з ліквідації церковних споруд, конфіскації церковних цінностей та репресії проти православного духовенства спровокували негативні наслідки для духовного та культурного розвитку українського суспільства.

Нищення церкви як соціального інституту, атеїзація суспільства та антирелігійна пропаганда формували нігілістичне ставлення до загальнолюдських цінностей та культової спадщини. Дослідження політики радянської влади щодо організації руйнування культових споруд, ліквідація церковних цінностей та репресії проти православного духовенства на прикладі окремо взятої церковної адміністративно-територіальної одиниці є

важливим для історичної науки. У вітчизняній історіографії відсутній комплексний аналіз зазначеної проблеми, хоча для сучасної науки важливим є розкриття причин, передумов, засад державної політики у сфері релігії, напрямів діяльності владних інституцій щодо сакральних об'єктів та служителів культу, їх наслідків для єпархії та подальшого розвитку української культури.

Отже, недостатня розробка проблеми у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях, а також розсекречення донедавна закритих архівних документів зумовили вибір теми наукового пошуку.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до наукової проблематики кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини «Історико-регіональні аспекти історії України» (номер державної реєстрації 0116U004805).

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні становища та діяльності Київської єпархії Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних процесів 1920–1930-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких науково-дослідницьких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми в історіографії, критично оцінити її з позицій сучасного розвитку історичної науки;
- виявити, систематизувати та проаналізувати джерельну базу дослідження, розкрити теоретико-методологічні засади дисертаційної роботи;
- проаналізувати стан і розвиток державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. на прикладі Київської єпархії;
- дослідити церковно-територіальну організацію та структуру управління Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин;
- визначити засади радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії;

- розкрити становище православного духовенства Київської єпархії в умовах взаємин держави і церкви та атеїстичної пропаганди;
- з'ясувати наслідки радянської державної політики для Київської єпархії.

Об'єктом дослідження є Київська єпархія Російської православної церкви 1920–1930-х рр.

Предметом дослідження стали суспільно-політичні та соціально-економічні заходи радянської держави з реалізації своєї політики щодо Православної церкви на території Київської єпархії окресленого хронологічного періоду.

Хронологічні межі дослідження визначено відповідно до предмета наукового пошуку і процесу пізнання. За нижню хронологічну межу взято 1920 р. – період остаточного утвердження радянської влади в Україні та запровадження нового радянського законодавства у сфері державно-церковних відносин. Верхня хронологічна межа дослідження окреслена кінцем 1930-х рр. і обумовлена остаточним утвердженням командно-адміністративної системи, адміністративно-правовими та соціально-економічними обмеженнями діяльності Православної церкви, політичними репресіями духовенства, практичним знищенням православної церковної ієрархії, руйнацією Київської єпархіальної мережі як життєздатного організму.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали окресленого хронологічного періоду стосуються території Київської губернії, а згодом області, в межах якої існувала Київська єпархія як церковна адміністративно-територіальна одиниця. У дослідженні враховані зміни, що відбувались у зв'язку з ліквідацією губерньсько-повітового поділу, районуванням та створенням областей. Згідно з адміністративно-територіальним поділом 1923 р. до Київщини входили Київська, Малинська, Білоцерківська, Бердичівська, Уманська, Корсунська, Черкаська округи. У роботі назви регіонів, населених пунктів, їх адміністративно-територіальні межі вживаються відповідно до чинного тогочасного поділу.

Методологічна основа дослідження. Досягнення наукової мети та вирішення завдань дисертації зумовили використання теоретико-методологічних принципів, наукових підходів та методів історичного пізнання.

Для наукової об'єктивності отриманих результатів використано комплекс загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму, системності, всебічності, дотримання яких дозволило максимально точно відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, забезпечило достовірність результатів дослідження.

Складність, багатовимірність об'єкта дослідження спонукали використовувати синтез підходів: наукового, історичного, аксіологічного (ціннісного), регіонального, культурологічного. Їх застосування дозволило здійснити аналіз подій в радянській Україні міжвоєнного періоду, які стосувалися політики держави щодо Православної церкви, дослідити історичні явища та процеси з позиції діалектики та у їх взаємозв'язку, вивчити загальноісторичні явища на локальному рівні, довести значимість вивчення становища Київської єпархії, її майна та кліру, розглядати її як об'єкт, важливий для сучасних релігійних громад та дослідників.

Виконання поставлених завдань вимагало використання комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. Загальнонаукові методи: логічний, аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення передбачали з'ясування умов виникнення, розвитку подій, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків. За допомогою спеціальних методів історичного дослідження (проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного, діахронного, просопографічного, ретроспективного, структурно-функціонального, термінологічного аналізу) і міждисциплінарного методу (статистико-аналітичного) нагромаджено емпіричний матеріал, проаналізовано статистичні дані, вивчено різного виду джерела.

Поєднання названих принципів, підходів та методів сприяло комплексному аналізу обраної наукової проблеми та досягненню поставленої мети.

Наукова новизна результатів дисертації полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка ще не була предметом спеціального дослідження. У дисертації на основі сучасних методологічних засад, аналізу й узагальнення широкого кола джерел, статистичних даних:

уперше :

- в українській історіографії виокремлено у самостійний об'єкт комплексного і системного дослідження питання становища Київської єпархії як окремої церковно-адміністративної одиниці Російської православної церкви в умовах суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр.;
- введено до наукового використання значний масив документальних джерел та матеріалів періодики;
- охарактеризовано становище Київської єпархії міжвоєнного періоду як церковної адміністративно-територіальної одиниці РПЦ, показано діяльність єпархіального управління;
- з'ясовано та вивчено мережу вікаріатств, структуру благочинницького адміністративного апарату Київської єпархії;
- систематизовано та проаналізовано статистичні дані, що відображають становище Київської єпархії у 1920–1930-х рр., закриті чи зруйновані її храми та монастирі, встановлено дати виведення їх із об'єктів культового використання, з'ясовано подальшу долю;
- встановлено особи єпископів, які керували Київською єпархією або тимчасово виконували обов'язки керуючих архієреїв;

поглиблено:

- аналіз та критерії систематизації історіографії з проблеми існування Київської єпархії в умовах ускладнення суспільно-політичної ситуації;

- розуміння домінування суб'єктивних та об'єктивних чинників, що формували дослідницький інтерес істориків і впливали на його результати;
- комплексний аналіз джерельної бази дослідження;
- знання про регіональні особливості релігійного життя міжвоєнного періоду;
- висновки про наслідки ліквідації культових споруд та вилучення церковного майна;

отримали подальший розвиток:

- систематизація історичних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження, аналіз нормативно-правової бази.;
- дослідження й узагальнення форм та методів антирелігійної роботи партійних організацій, державних органів, яка фактично перетворилася на боротьбу радянської держави з Православною церквою;
- розширення знань про практику наступу держави на Православну церкву в межах її єпархій в умовах формування тоталітарної радянської держави;
- характеристика трагічних наслідків закриття та знищення православних храмів, монастирів, пам'яток архітектури у 1920–1930-х рр. в УСРР на прикладі окремо взятої єпархії;
- обґрунтування необхідності подальшого дослідження соціальних та економічних чинників наступу держави на Православну церкву в міжвоєнний період.

Особистий внесок дисертанта полягає у постановці та обґрунтуванні проблеми, її самостійне вирішення у комплексному вигляді. Висновки та результати, представлені в дисертації, отримані самостійно та є науковим доробком здобувача. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними.

Практичне та теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що його зміст, теоретичні положення та висновки можуть бути використані науковцями для подальшої розробки теорії державно-церковних відносин. Результати дослідження допоможуть у з'ясуванні сутності та змісту соціально-економічних чинників у відносинах

держави і Православної церкви в незалежній Україні та поясненні глибинних витоків, причин наявних дотепер проблем існування Православної церкви з точки зору забезпечення її інтересів, збереження та відновлення її матеріальної бази.

Апробація результатів дослідження. Результати роботи, основна концепція дослідження та його окремі положення обговорювалися на засіданнях кафедри історії України, кафедри загальної історії, кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін, кафедри філософії та суспільних дисциплін, міжкафедральних семінарах історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини та представлені у доповідях на міжнародному науковому симпозіумі, 15 конференціях – 5 міжнародних, 7 всеукраїнських, 2 регіональних та 1 міжвузівській: Міжнародному науковому симпозіумі «Транскультурні студії в процесі польсько-української співпраці» (28 жовтня 2016 р., м. Ольштин, Республіка Польща). Міжнародній науково-практичній конференції «Історія становлення та розвитку Православної української чернецтва» (10–11 червня 2010 р., м. Ужгород); IV Міжнародній науковій конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (20–21 квітня 2011 р., м. Луганськ); IV Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету–2011» (28–29 квітня 2011 р., м. Київ); III Міжнародній науково-практичній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика в сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (27–29 грудня 2011 р., м. Луганськ); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (30–31 травня 2014 р., м. Львів). Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (20 квітня 2011 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві»

(11–12 жовтня 2012 р., м. Умань); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Християнство у полі державно-церковних відносин: історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту» (14–15 травня 2013 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Україна і європейський світ: історія та сучасність (до 330-річчя Віденської битви)» (13 вересня 2013 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Історичні та історіографічні джерела Уманщини (до 400-річчя найдавнішої писемної згадки про Умань)» (12 травня 2016 р., м. Умань); Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (10 листопада 2016 р., м. Умань); Всеукраїнській науковій конференції «Українська державність: тяглість традицій та трансформація сьогодення (до 25-річчя проголошення незалежності України)» (29 листопада 2016 р., м. Умань); Регіональній науково-практичній конференції молодих учених «Інтелектуальний потенціал в умовах сучасного суспільства» (20 травня 2016 р., м. Умань); Регіональній науковій конференції «Михайло Грушевський в об'єктиві реальності: до 150-річчя з дня народження» (29 вересня 2016 р., м. Умань); Міжвузівській конференції «Дев'яті Уманські краєзнавчі читання» (27 жовтня 2016 р., м. Умань).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації відображено в 20 наукових працях, з яких 8 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України, які включено до міжнародних наукометричних баз, 1 статтю – у закордонному виданні, 11 статей – у наукових виданнях та збірниках матеріалів конференцій.

Структура дисертації відповідає меті та поставленим дослідницьким завданням і складається з анотації, переліку умовних скорочень, вступу, списку умовних позначень, чотирьох розділів, одинадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (525 позицій), додатків. Загальний обсяг роботи становить 265 сторінок із них основного тексту – 169 сторінок. Додатки складають 25 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. викликала інтерес багатьох науковців. Однак, загальний стан історіографії дослідження свідчить про відсутність комплексних робіт, присвячених вивченню реалізації державної політики щодо Православної церкви в українських регіонах, на прикладі окремо взятих єпархій.

Особливий науковий інтерес представляє Київська єпархія як церковна адміністративно-територіальна одиниця Українського екзархату Російської православної церкви, оскільки становище та функціонування Київської єпархії в умовах реалізації більшовицької державної політики щодо Православної церкви в спеціальних історичних дослідженнях не розглядалися, не створено жодної узагальнювальної, комплексно розробленої праці про неї.

Аналіз історіографії дослідження ґрунтувався на тих напрацюваннях і традиціях, що склалися в новітній українській історичній науці [334; 344; 358; 371]. Використовуючи проблемно-хронологічний підхід історіографію обраної теми дослідження поділено на групи: радянська історіографія (1920–1991 рр.), сучасна українська історіографія, зарубіжна наукова література.

Історіографію радянського періоду доцільно поділити на періоди за проблемно-хронологічним підходом. Першу групу формує творчий доробок істориків початку 1920 – середини 1930-х рр.; до другої групи віднесено праці дослідників другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр.; до третьої – другої половини 1980-х – початок 1990-х рр.

Прихід до влади більшовиків та запровадження марксистсько-ленінської ідеології, у якій домінувала атеїстична пропаганда, відсутність доступу до першоджерел, створили перешкоди для об'єктивних історичних досліджень. Період 1920 – середина 1930-х рр. в історіографії характеризувався вкрай неоднозначними, часто суперечливими процесами у відносинах радянської влади і церкви. Перший період представлений працями радянських партійних та державних діячів: В. Божка [182], В. Біднова [280], Г. Денисова [315], Б. Кандідова [220–222], П. Красикова [224], А. Лукачевського [226–227], І. Сухоплюєва [250], Є. Ярославського [259–263; 495–499]. Їх доробок зумовлений ідеологічним замовленням радянської влади, насичений антирелігійною пропагандою та характеризує Православну Церкву як реакційний інститут, ворожий радянській владі та суспільству. Цінність подібних публікацій полягає насамперед у фіксації тогочасної ситуації відповідно до історичних обставин. Загалом, ці праці носять здебільшого описовий характер, а їх структура є досить одноманітною, насиченою значним фактичним матеріалом. Хоча всі вони написані в руслі вимог марксистсько-ленінської методології і переслідували цілком конкретно визначену мету. Однак публікації цих авторів дають сучасним дослідникам проблеми ґрунтовний матеріал з історії державно-церковних відносин загалом та окремих конфесій зокрема.

Публікації провідних діячів Комуністичної партії та радянських органів влади можна одночасно розглядати і як джерело для вивчення проблеми, і як надбання історіографії, яка вперше визначала пріоритетні установки та напрями висвітлення зазначеної нами теми.

Цінність дослідження В. Біднова [280] полягає у тому, що, здійснюючи екскурс в історію Православної церкви України, автор охарактеризував загальний стан церкви, кількісний склад її єпископату, духовенства та мирян. У контексті засудження контрреволюційної діяльності було опубліковано низку праць Б. Кандідова [220–222], де він

висував необґрунтовані звинувачення, що всі церковники – «шпигуни та агенти світової буржуазії» і підтримують зв'язки з зарубіжжям. У своїх нарисах він звинувачував діячів Церкви у підтримці «буржуазно-поміщицької контрреволюції». Автор намагався довести історичну зумовленість конфлікту церкви і радянської влади.

Особливий інтерес становлять публікації Є. Ярославського [259–263], який з 1925 р. очолював Союз войовничих безбожників. У своїх статтях, які мали відкрито антирелігійне спрямування, автор популяризує марксистсько-ленінський атеїзм, досліджує походження релігії, висвітлює її коріння і соціальну суть, дає «наукову» критику Святого Письма. В атеїстичній публіцистиці Є. Ярославський головну увагу звертав на висвітлення несумісності наукового і релігійного тлумачень дійсності, на викриття «шкідливості» релігійної ідеології для народу. Наслідуючи В. Леніна, він писав: «Релігія – це пов'язка на очах у людини, яка заважає їй бачити світ правильно; і завдання наше полягає в тому, щоб цю пов'язку зірвати і навчити масу робітників та селян бачити те, що є, розуміти те, що є, і уміти перебудувати цей світ так, як це потрібно робітникам і селянам» [262]. Є. Ярославський звинувачував церкву й духовенство у підтримці самодержавства, сприянні кріпосницькому гнобленню, впливу на маси, у проведенні політики роз'єднання народів за ознаками віри, у боротьбі проти різних видів визвольного революційного руху [495].

Досить складним і неоднозначним виявився період історіографії радянської доби другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. Праці дослідників цього періоду історії також були написані на основі марксистсько-ленінської ідеології та обмежені у використанні документальних джерел. Дослідження А. Седюлина [437], Г. Семенка [438], М. Голодного [307], Б. Кобзаря [364], В. Терезова [456] антирелігійно та антицерковно заангажовані. Науковці М. Голодний, Б. Кобзар та В. Терезов своїми дослідженнями державно-церковних відносин, особливостей радянського антицерковного виховання,

антирелігійної пропаганди у сфері освіти показали рівень впливу влади. У зв'язку з прийняттям у липні 1954 р. постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» [192], зросла кількість праць дослідників цих років, спостерігається поживлення роботи у сфері розвитку атеїзму.

На межі другої половини 1980-х – початку 1990-х рр., завдяки демократизації суспільства та гласності політичного процесу, відкривався доступ до раніше заборонених архівних матеріалів, що створило сприятливі умови для об'єктивного висвітлення історії взаємовідносин церкви та держави радянського періоду.

Історіографія представлена працями В. Єленського, який на основі нових джерел одним із перших підійшов до осмислення державно-церковної політики [323]. Його праці побачили світ ще за часів «перебудови» і відзначалися ґрунтовністю, логічністю викладу матеріалу та оригінальністю. Найбільш змістовно і об'єктивно підійшли до проблеми історики Г. Касьянов та В. Даниленко [346]. Хоча роль і місце православного духовенства у відносинах з державою не були спеціальним предметом їх дослідження, але автори подали загальну картину політики більшовизму, яка впливала і на становище церкви та духовенства. Науковці значну увагу приділили відносинам інтелігенції та органів радянської влади. У їх праці аналізуються наслідки сталінської політики стосовно інтелігенції, подаються досі замовчувані факти. Видання колективу авторів «Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 р.» присвячено трагічним подіям в політичній та соціальній історії України. Спираючись на унікальні архівні джерела, автори-упорядники розкривають мотиви, основні напрямки, наслідки та технології репресивних акцій, здійснюваних у добу «єжовщини». Авторські розвідки доповнено добіркою уперше видрукованих документів і матеріалів, відомостей про структуру і кадри НКВС УРСР [463], в орбіту фізичної та психологічної обробки яких потрапили Православна церква та її

священики. У 1990 р. побачила світ стаття В. Ульяновського [465], у якій автор першим у радянській Україні порушив питання про вбивство митрополита Володимира (Богоявленського).

Відлік сучасної української історіографії розпочався з розпадом СРСР, ліквідацією комуністичної ідеології та початком демократичних процесів. На відміну від праць радянських науковців, для сучасних історичних досліджень характерне значне розширення їх тематики та напрямів. Значна кількість проблем та питань з історії відносин Православної церкви та радянської держави, раніше штучно закритих для досліджень, тепер отримують належне наукове висвітлення. Наукові праці стали максимально об'єктивними, до них залучається широка джерельна база, а, відтак, вони відзначаються неупередженістю та незаангажованістю.

Відкриття та розсекречення архівних фондів, що розпочалося з кінця ХХ ст., дало можливість дослідникам вивчати документи, що висвітлюють радянську політику щодо Православної церкви. Дослідники вітчизняної історії отримали доступ до багатьох розсекречених архівних справ, що спричинило появу численних наукових праць про взаємини держави і церкви, репресії священнослужителів і парафіян, закриття та знищення храмів і монастирів тощо.

Друга група історіографії проблеми представлена працями сучасних українських істориків. Вітчизняні дослідники отримали доступ до архівів і можливість для вільного, творчого переосмислення тих подій. Їх праці стосуються широкого кола проблем: державної політики щодо Церкви; розкольницька діяльність серед духовенства та віруючих; правові аспекти впливу радянської держави на церкву; регіональні дослідження; знищення матеріальної бази та конфіскація цінностей; переслідування духовенства і репресії; біографічні студії (персоналії).

Уперше загальний огляд української історіографії Православної церкви України ХХ ст. у контексті державно-церковних відносин здійснили О. Ігнатуша [329–337] та А. Киридон [348–363]. У своєму

дослідженні О. Ігнатуша [334] аналізує стан православ'я в Україні, яке у 1920–1930-х рр. розкололося на кілька церков і шукало шляхи для відновлення єдності. Автор розкриває модернізаційний характер розколів та висвітлює вплив європейської цивілізації, української національної революції та органів радянської влади на інституційний стан церковного середовища. Він реконструює специфіку внутрішньої організації конфесій – органів управління, єпархіальної та парафіяльної структур.

Цінним є також дослідження О. Ігнатуші про єпархії та благочиння Українського екзархату міжвоєнного періоду, у якому проаналізовані організаційні зміни Українського екзархату РПЦ. Автор конкретно не зупиняється на окремій єпархії, щоб показати її внутрішню структуру, а тому не виокремлює мережу вікаріатств як допоміжних ланок єпархії.

Проблема відносин більшовицької держави і Православної церкви протягом 1917–1930-х рр. у системі «державна-церква-суспільство» становить особливий предмет наукового зацікавлення А. Киридон [358; 363]. Авторка розглядає різнобічні аспекти державно-церковних відносин цього періоду: витоки та еволюцію політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви, становище окремих конфесій через призму взаємин церкви і держави та міжконфесійних відносин. Дослідниця вперше в історіографії проблеми аналізує соціальний вимір державно-церковних відносин.

Один із провідних дослідників державно-церковних відносин В. Пащенко [410–420] зосередив значну увагу на становищі Російської православної церкви новітньої доби. Його студії, присвячені обновленському руху, переслідуванню вірян українських єпархій, діяльності обновленських церков, у кінці минулого століття стали підґрунтям для вивчення життя Православної Церкви в Україні як об'єкта терору радянської влади, а також започаткували дослідження низки нових перспективних напрямів. У монографії «Більшовицька держава і Православна церква в Україні 1917–1930-ті рр.» [411], яка вийшла друком

у 2004 р., її автори В. Пашенко та А. Киридон, на основі широкого кола документальних, насамперед архівних матеріалів, аналізують одну з найскладніших проблем новітньої історії України: стратегію і тактику більшовицької держави щодо релігії й церкви у 1917–1930-х рр. Автори дослідили формування політико-правової бази відносин влади і церкви, простежили еволюцію ставлення органів радянської влади до різних аспектів церковно-релігійного життя; з'ясували причини, суть і наслідки кампанії з вилучення церковних цінностей, показали трагічну долю Української автокефальної православної церкви, розкрили маловідомі сторінки діяльності інших конфесій та релігійних організацій, запропонували авторську періодизацію розвитку обновленського руху в Україні, розглянули процес становлення антирелігійної агітаційно-пропагандистської машини в радянській державі.

Глибиною наукового аналізу державно-церковних відносин в Україні кінця ХХ ст. вирізняються праці В. Ульяновського [465; 466] про державну політику Української Центральної Ради стосовно релігії та церкви. Автор детально висвітлює діяльність Департаменту ісповідань, зокрема проблему українізації церкви, широко реконструює внутрішньоцерковне життя в Україні: єпархіальні з'їзди, церковно-релігійні рухи, створення та діяльність Всеукраїнської православної церковної ради та першої сесії Всеукраїнського Церковного Собору.

Отже, автори, які досліджували державну політику стосовно церкви, єдині у своєму твердженні: радянська влада чинила найпотужніший тиск на церкву через систему законодавства: декрети, інструкції, циркуляри, положення, що видавалися органами державної влади та управління СРСР, дублювалися відповідними вищими органами влади УСРР/УРСР.

Окрема група праць українських дослідників присвячена питанням розкольницької діяльності серед духовенства та віруючих. З'ясування проблем церковного розколу відносяться до одного із пріоритетних напрямів досліджень українських науковців. До такого напрямку

досліджень відносимо праці Г. Білана [281], Т. Бобко [286–288], Л. Демидович [513], О. Ігнатуші [330–331; 334], А. Киридон [355–356], В. Силантьєва [439–440], О. Тригуба [461–462] та інших. Значні напрацювання в царині релігійно-церковної проблематики мають дослідники Л. Бабенко [270–272], С. Білокінь [283–284], А. Зінченко [326–327], В. Пашенко [410–420]. Основним предметом їх досліджень стала історія Української автокефальної православної церкви та її діячів.

Історик О. Тригуб свої статті [457–461] та монографію «Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922 – 1939 рр.)» [462] присвятив одному з найтрагічніших періодів в історії РПЦ, що охоплює 1920–1930-ті рр. – період активного протистояння держави та церкви, пошук духовенством свого місця в новому суспільстві, реформаційних прагнень та боротьби за виживання. Його дослідження розкривають маловивчені питання розколу РПЦ і ліквідації радянською владою тієї частини православного духовенства, позиція якого не узгоджувалася зі схемою державно-церковних відносин, яку пропонувала радянська ідеологія.

Окрему групу представляють дослідження Г. Лаврик, присвячені теоретичним і методологічним аспектам формування системи засобів, способів і процедур правового регулювання суспільних відносин у релігійній сфері життєдіяльності людини, його значення в забезпеченні права на свободу совісті і віросповідання, діяльності релігійних організацій у радянській Україні 1919–1929 рр. [518]. У монографії «Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919–1929 років: організаційно-правові засади» [378] Г. Лаврик досліджує державно-управлінську діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919–1929 рр.

Особливий інтерес становлять праці про регіональні проблеми в державно-церковних відносинах. Регіональні дослідження дають

можливість простежити ситуацію, що складалася в результаті реалізації політики держави щодо Православної церкви. Такі дослідження відображають не тільки зовнішні впливи, а й ситуацію з середини, на прикладі окремо взятої громади, православного священика та мирянина. Незначна кількість дослідників порушували проблеми існування Київської єпархії в різні періоди її історії. До таких поодиноких, але ґрунтовних досліджень належить праця Т. Кузнець «Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття» [374], у якій на основі залучення широкої джерельної бази подано важливі відомості про традиції, побут та дозвілля православного духовенства Київської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Хоча хронологічно дослідження стосується дореволюційного періоду, для нас воно становить особливий науковий інтерес. Завдяки науковому доробку авторки, ми змогли з'ясувати становище Київської єпархії, її територіальні межі та зрозуміти масштаби втрат, які понесла Православна Церква і її окремо взяті єпархії в результаті радянської антицерковної політики.

На сучасному етапі з'являються регіональні дослідження з проблеми взаємин держави і церкви в межах єпархій та адміністративних округів. Варто відзначити працю О. Татарченка «Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918–1939 рр.)» [523], який акцентує увагу на актуальних моментах функціонування Херсонської та Одеської єпархій в умовах становлення тоталітарної системи у першій третині XX ст. У низці статей він досліджує проблеми відокремлення церкви від держави та розколу Православної Церкви, майнові питання єпархій та особливості радянської свободи совісті в регіоні [450–455].

Ґрунтовна праця, у якій піднімаються питання репресій проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-х рр. належить В. Оліцькому «Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки» [519]. Об'єктом його дослідження стали репресії, як

багатовимірний процес, спрямований, з одного боку, проти церкви як соціального інституту, а з іншого – проти духовенства як її служителів.

У дисертації Є. Сніди «Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр.» [522] досліджено соціально-економічну і культурно-просвітницьку діяльність Катеринославської єпархії, розглянуто зміни церковно-територіальної організації та структури управління єпархії.

Дослідження С. Білоконя «Православні єпархії України 1917–1941 рр.» розкриває територіальну систему управління семи православних єпархій України, систему вікаріатств, що входили до складу єпархій, здійснено аналіз адміністративно-територіальної структури й Київської єпархії, хоча, на нашу думку, окремі назви вікаріатств та роки їх заснування чи скасування як адміністративної одиниці потребують уточнення [284].

Вивчення питань життєдіяльності православних монастирів на Черкащині, яка в досліджуваний нами період входила до складу Київської губернії, займався Ю. Мариновський [391]. Особливий науковий інтерес становить його книга «Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 р.» (із серії «Черкаська минувшина»). На її сторінках автор, використовуючи значну кількість архівних матеріалів, на прикладі окремо взятого регіону вперше відтворює механізм планомірного і поступового нищення радянською владою монастирів.

Ще одну групу досліджень становлять праці українських істориків, у яких розкрито процес нищення матеріальної бази Православної церкви та конфіскації її цінностей. Здійсненню впливу державної антирелігійної політики на функціонування механізму охорони пам'яток культового призначення у 1917–1941 рр. присвятив свою монографію «Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.» О. Нестуля [397–398]. У ній висвітлено діяльність державних пам'яткоохоронних органів, музеїв,

установ Всеукраїнської Академії наук та роль громадськості у вирішенні питання збереження пам'яток культового призначення.

Вилучення церковного майна з культових споруд бере свій початок з 1922 р., про що свідчать дослідження В. Вериги [294], П. Волі [301], О. Нестулі [397–398]. Авторами доведено, що в умовах економічної кризи початку 1920-х рр., перманентного селянського повстанського руху більшовицький уряд намагався вирішити соціально-економічні проблеми країни шляхом реквізиції майна церкви, її культових атрибутів. Одночасно реалізовувалася справа дискредитації РПЦ як «експлуататора народної праці», інституції, що не підтримала боротьбу з голодом. Однак поза увагою дослідників залишилася тема механізму вилучення церковних цінностей, використання центрального і територіальних апаратів ВНК-ДПУ в організації антицерковної кампанії в Україні.

Цінним дослідженням, що стосується питання вилучення церковних цінностей є праця В. Вериги «Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.» [294]. Конфіскацію церковних цінностей в Україні, Білорусі та Росії у 1922 р. автор розглядає у контексті голоду 1921–1923 рр. У цьому дослідженні подано історичний аналіз ситуації цього періоду, методи вилучення церковних цінностей, підраховано збитки, завдані національній культурі України. Автор зосереджує свою увагу на православних монастирях міста Києва, зокрема Михайлівському Золотоверхому, Видубицькому та Києво-Печерській лаврі.

На особливу увагу заслуговують праці Д. Архієрейського [423], І. Белебехи [278], Н. Бондарчука [289], В. Греченка і О. Ярмиша [310], В. Даниленка [312], Г. Касьянова [346], П. Соболя [444], В. Ченцова [524], М. Шитюка [525], у яких автори аналізують ситуацію в Україні в період запровадження сталінського тоталітарного режиму та здійснення політичних репресій кінця 1930-х рр.

Дослідник В. Греченко у своїй праці «Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)» [310] розглядає питання формування

тоталітарного режиму в Україні. З нових методологічних позицій, із залученням архівних матеріалів, періодичної преси, новітніх досягнень історичної науки він висвітлює проблеми непу, політичної боротьби у 1920-х рр., трансформації більшовицької партії у всеохоплюючу державну організацію, роль репресивних органів у політичній системі радянської держави. Усе це загалом негативно відобразилось на становищі Православної церкви загалом в Україні і на окремо взятих єпархіях зокрема.

Колектив дослідників на чолі з В. Даниленком [312] предметом свого наукового пошуку визначили проблеми генези сталінізму, наслідки його впливу на економічну, ідеологічну та культурну сфери життя України. У дослідженні І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [282] уперше здійснено спробу детального висвітлення механізму функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з національно-визвольним рухом.

У монографії П. Соболя «Радянський тоталітаризм в Україні : роки колективізації і голоду (1929–1933)» [444] розглянуто історико-теоретичні аспекти походження й утвердження радянського тоталітаризму, проблеми запровадження радянським тоталітарним режимом примусової колективізації і голодомору 1932–1933 рр. як засобів колонізації України, показані механізми і наслідки цієї політики; досліджено спроби радянського керівництва втілити в життя комуністичну доктрину під час соціально-економічних перетворень кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Проблему політичних репресій 1920-х рр. ґрунтовно висвітлив В. Ченцов [524]. Він показав тісний зв'язок партійного керівництва СРСР і УСРР в одному із розділів, присвяченому державно-церковним відносинам, також зосередив увагу на репресіях духовенства на прикладі справи патріарха Тихона, появи обновленського руху та церковного розколу.

Дослідники цієї проблеми розглядають історико-теоретичні аспекти походження й утвердження радянського тоталітарного режиму, який пізніше розгорнув широкомасштабні репресії наукової інтелігенції, духовенства, селян. Усі вони лише дотично розглядають тему репресій серед духовенства, але цінними в їх працях є подані статистичні дані жертв репресій серед православного духовенства. У контексті нашої роботи більш детально зупинимось на причинах арештів та з'ясуванні мотивів таких дій влади.

Новим у пострадянській історіографії проблеми стало вивчення діяльності визначних особистостей церковної сфери. Досліджень персоналій єпископату та духовенства, яка безпосередньо розкривала становище православного духовенства у період формування тоталітарної держави не значна кількість.

Цінною для нашого дослідження є книга «В жертву Богу приноситься лучшее» [297], яка вийшла друком у Свято-Покровській Голосіївській пустині, і подає інформацію про життєвий шлях митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського), якого вбили на території Києво-Печерської лаври і який став першою жертвою більшовицької влади.

Важливими для нас є регіональні дослідження представників духовенства про політичні репресії першої третини ХХ ст. у їхньому середовищі, оскільки територія Черкащини досліджуваного періоду входила до складу Київської губернії, то, відповідно, і належала до складу Київської єпархії. У цьому контексті особливий інтерес становить праця під загальною редакцією митрополита Черкаського і Канівського Софронія (Дмитрука) «Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання». До цієї книги занесено понад сто імен церковнослужителів, які за рішенням Священного Синоду були зараховані до лику святих Української православної церкви. Доповненим виданням про новомучеників Черкаських є і друга книга митрополита Софронія

(Дмитрука) «Святі новомученики і сповідники Черкаські : життя, подвиги, страждання». Вона містить унікальні архівні документи, спогади про життя православних священників, священномонахів, ченців та мирян [436].

У 2009 р. з'явилося нове видання Черкаської єпархії «Новомученики Черкаські: життя, подвиги, страждання», яке оприлюднило біографії новомучеників і сповідників [402–403]. Представлені в книзі постаті лише незначна частка колективного образу мучеництва.

У 2011 р. було видано бібліографічний довідник «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» [510]. Він містить біографічні відомості про репресованих священнослужителів і церковнослужителів Української автокефальної православної церкви (з 1930 р. – Української православної церкви) у міжвоєнний період. Основою біографічних довідок є документи процесуального та непроцесуального характеру – ордери та постанови арештів та обшуків, постанови про початок слідства, анкети та автобіографії заарештованих, протоколи допитів обвинувачених і свідків, документи, отримані з інших установ та організацій під час провадження справи, обвинувальні висновки у справі, рішення судів, трійок, особливих нарад, заяви та касаційні скарги засуджених та їхніх родичів.

Дослідження Л. Рилкової «Біографічні відомості про братію Києво-Печерської Лаври, що постраждали за Православну віру в ХХ столітті» [432] є оглядом життєписів ченців найбільшого в Україні монастиря Києво-Печерська лавра. У книзі подано біографічні дані та цінні документальні матеріали з історії лаври.

Серія «Реабілітовані історією» була започаткована з ініціативи Героя України, лауреата Національної премії України імені Т. Г. Шевченка, академіка НАН України П. Тронька – як данина пам'яті про всіх знищених, принижених і зганьблених тоталітарним режимом [428–429]. Для видання книги основними джерелами із Черкаської області стали документальні матеріали центральних державних архівів України, Служби безпеки

України і її обласного управління, Міністерства внутрішніх справ та його обласного управління, суду, прокуратури, публікації в пресі, серіях книг із порушених питань, дисертації науковців тощо.

Том «Реабілітовані історією. Черкаська область» складається із чотирьох книг. Друга, третя, четверта книги подають біографічні довідки, нариси та фотокопії архівних документів [428]. Четверта книга «Реабілітовані історією. Черкаська область» продовжує публікацію в розрізі районів, довідок про реабілітованих (переданих Управлінню СБУ у Черкаській області й уточнених у районних держадміністраціях і міськрадах), репресованих у позасудовому порядку – «двійками», «трійками», «особливими нарадами» і «колегіями» [429]. До списку незаконно репресованих мешканців Черкащини потрапили і священники православних храмів та монастирів.

Тема повсякденного життя різних верств суспільства є досить популярною в сучасній історіографії. Повсякденність – єдина сфера життя суспільства, здатна акумулювати різні сфери людського буття. Дослідження історії повсякдення православного духовенства дає змогу побачити як жило, чим займалось православне духовенство в першій половині ХХ ст. Дисертація «Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. ХХ ст.» [512] та ряд статей [286–288] Т. Бобко присвячені саме проблемам повсякденності православного духовенства.

Окрему історіографічну групу формують дисертаційні роботи увітчизняних вчених – Т. Бобко [512], Л. Демидович [513], Л. Дудки [514], О. Ігнатуші [515], А. Киридон [516], Т. Кузнець [517], Г. Лаврик [518], В. Силантьєва [520], Е. Слободянюк [521], В. Ченцова [524], М. Шитюка [525]. У ґрунтовному дослідженні «Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.)» Л. Демидович [513] в одному із розділів порушує проблему вилучення церковних цінностей та майна церкви. Економічне становище Православної церкви зазнає істотних змін наприкінці 1920-х рр. Усе майно

існуючих у державі церков було проголошено народним надбанням, проводилася секуляризація монастирських і церковних земель. Підрив економічної основи православ'я України був складовою частиною державної політики, спрямованої на нівелювання значення релігії для суспільства.

Дослідження Л. Дудки «Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті–40-ві роки ХХ ст.)» [514] присвячене комплексному історичному та політико-правовому аналізу ролі та місця цієї організації в антирелігійній політиці державно-партійних органів в Україні. Авторка проаналізувала зміст та форми діяльності безвірницького товариства, простежила зв'язок процесів становлення радянської тоталітарної системи з організаційно-структурними та функціональними змінами, яких зазнавала Спілка войовничих безвірників упродовж свого існування.

Третя історіографічна група представлена працями зарубіжних істориків. Упродовж десятиліть вивчення становища Православної церкви в Україні тривало в середовищі української діаспори, яка сформувала окрему історіографічну підгрупу досліджень. Тут було започатковано видання значної кількості праць, які відображали релігійні події в Україні. Серед дослідників діаспори відзначимо праці Б. Боцюрківа [290; 501-503], Д. Дорошенка [318–319], Є. Пастернака [409], О. Хомчук [467].

Дослідники Б. Боцюрків та Д. Дорошенко зробили значний внесок у проблему вивчення державно-церковних відносин та взаємовідносин Православної Церкви і українського суспільства. Історик Б. Боцюрків, проаналізувавши архівні матеріали, визначив сутність політики радянської держави стосовно Православної церкви [290; 501–503]. Є. Пастернак [409] досить ґрунтовно вивчив становище України за більшовицької влади. О. Хомчук [467] здійснила аналіз діяльності УАПЦ на теренах України та її ліквідації у першій третині ХХ ст.

До надбань зарубіжної історіографії відносимо праці сучасних російських істориків. Цінність їх досліджень полягає у тому, що автори використовують доступні для них документи російських архівних установ. Дослідженнями державно-церковних відносин на території СРСР, Російської Федерації та країн СНД займаються Ю. Бабинов [273], О. Васильєва [291–292], М. Востришев [303], М. Горев [308], В. Ковальов [365], В. Козлов [366], Д. Орловський [406], С. Петров [421], В. Ципін [469].

Монографія російського історика Ю. Бабинова «Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика» [273] присвячена дослідженню суті та особливостей державно-церковних відносин. Автор усебічно намагається показати цей специфічний вид суспільних відносин, визначити різні аспекти його проявів протягом багатьох століть у Східній Європі, виражає переконливість, що взаємодія та співпраця держави і церкви утверджують у суспільстві соціальну злагоду та взаєморозуміння між людьми. У дослідженні він акцентує на характеристиці законодавчої бази, аналізує особливості декрету «Про відокремлення церкви від держави».

Дослідниця О. Васильєва [291–292] у своїх працях проаналізувала конфлікт між РПЦ і радянською владою у першій третині ХХ ст. Вона більш схильна до того, що план на церковний розкол був реалізований більшовиками з перших днів захоплення ними влади і, як наслідок, сприяв публікації у лютому 1918 р. обновленських матеріалів та створенню в Москві спеціального «Комітету у справах духовенства всієї Росії».

Серед сучасних російських дослідників було чимало священнослужителів, які вивчали державно-церковні відносини і з'ясували долю православного духовенства. Протоієрей В. Ципін [469] в загальному охарактеризував історію РПЦ з 1917 по 1990 рр., що допомагає побачити становище Православної Церкви в Росії в цілому та сприяє, на основі його викладу, розширенню деяких аспектів нашого дослідження.

Політику відносин держави і церкви в Росії у 1920-х рр. подає священник О. Ніколін у праці «Церковь и государство» [399]. Автор досліджує запровадження радянського законодавства та реалізацію антирелігійної політики. Цінними є подані у додатках документи, що знаходяться на збереженні в російських державних архівах і не завжди доступні для сучасних українських дослідників. Ієромонах Дамаскін (Орловський) подає життєписи мучеників, сповідників і подвижників благочестя Православної церкви у ХХ столітті, що дає можливість ідентифікувати жертв репресій того періоду [406].

На особливу увагу заслуговує праця, видана Свято-Тихонівським гуманітарним університетом, «История иерархии Русской Православной церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г.». Вона вражає своїм об'ємом та хронологією подій від ІХ до кінця ХХ ст. Видання за своїм змістом охоплює всі кафедри РПЦ від їхнього заснування та до скасування чи об'єднання з іншими кафедрами. Вікаріатства єпископських кафедр Київської єпархії були засновані чи ліквідовувалися у міжвоєнний період. У 1945 р. Бердичівське вікаріатство у вказаній праці названо новоствореним у межах Київської єпархії. Хоча за іншими даними, воно було засноване у 1921 р., оскільки його очолив єпископ Олександр (Чекановський) після своєї архієрейської хіротонії [342].

В окрему групу досліджень нами сформована зарубіжна західна історіографія, яка у вивченні стану релігійної політики в СРСР щодо Православної церкви пройшла значний шлях еволюційного розвитку. Вона не зазнавала таких трансформацій, як вітчизняна історіографія, оскільки була вільною від ідеологічних догм та партійних установок. Наявні праці зарубіжних авторів подекуди не подають об'єктивну картину дійсності. Як правило, дослідники зарубіжжя були позбавлені змоги ознайомитися з ситуацією в державі за допомогою документів та архівних джерел, їм були відомі лише загальні дані, написані за шаблоном, вигідним радянській

владі. Варто звернути увагу на статті Дж. Елліс «Релігійне радіомовлення у Радянському Союзі» [504]. Тема впливу радіомовлення на вірян практично не вивчалася вітчизняною наукою, але була важливим чинником у житті віруючих СРСР. Окремий інтерес викликають дослідження англійського історика Е. Карра [345]. Хоча у своїх працях він не порушує безпосередньо теми державно-церковних відносин у СРСР міжвоєнного періоду, однак трактує проблеми політичного, економічного та конституційного ладу СРСР, всебічно аналізує міжнародну обстановку і реакцію у світі на події в СРСР до 1929 р., чим опосередковано формує ґрунт для аналізу церковно-релігійної ситуації.

Дослідник В. Коларз вивчав проблему ролі й місця церков у радянській зовнішній політиці [505]. Він розкрив загальні проблеми становища християнських церков у соціалістичних країнах узагалі та СРСР зокрема. До надбань зарубіжної історіографії відносимо і працю Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» [382], у якій автором сформовано концепцію геноциду, що лягла в основу всіх сучасних міжнародних і національних правничих актів. Суть концепції Р. Лемкіна полягає у тому, що геноцид українства у ХХ ст. бачив у нищенні інтелігенції – розуму нації, церкви – душі нації, селянства – носія української ідентичності. Така соціальна політика радянської влади мала негативні наслідки для духовного і культурного розвитку українського суспільства. У своїх працях Л. Мідловський [506] значну увагу у своїх дослідженнях якраз зосереджував на радянській антицерковній та антирелігійній політиці в Україні упродовж 1917–1957 рр. Він також проаналізував загальний стан державно-церковних відносин та відзначив значний вплив на свідомість людей друкованих засобів масової інформації.

Отже, здійснений аналіз історіографії теми дослідження дав змогу визначити її періодизацію і встановити, що проблема державно-церковних відносин знайшла своє відображення у працях багатьох дослідників та публіцистів, які на основі архівних матеріалів та опублікованих

документів відтворили картину відносин радянської держави та Православної церкви міжвоєнного періоду.

Вивчені праці істориків порушують актуальні питання державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. та дають цінний матеріал для розуміння загального становища Православної церкви в радянській Україні. Однак історіографічний аналіз засвідчує, що проблема функціонування Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву, її адміністративно-територіальна структура, втрата майна, доля православних храмів, монастирів та духовенства досліджувались опосередковано, фрагментарно і не були предметом спеціального комплексного історичного дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Вибір джерельної бази зумовлений метою і завданнями дослідження, його структурою, проблемно-хронологічним принципом та системним підходом, необхідністю пошуку таких носіїв інформації, які б дозволили виявити фактологічний матеріал та сформулювати теоретичні судження і висновки дослідження. Доступ до багатьох документів, який став можливим завдяки розсекреченим архівним фондам, ставить перед дослідниками завдання кардинально переглянути усталену точку зору, що понад сімдесят років формувалася не на фактах, документах, науковому підході, а на виключно політичних постулатах радянської державної ідеології. Тому сьогодні є можливим розкрити увесь спектр державно-церковних відносин на прикладі окремо взятої єпархії завдяки доступності архівних джерел.

Основною джерельною базою дослідження стали архівні документи і матеріали, опубліковані джерела, тогочасні періодичні видання, наративні джерела тощо. Виявлені під час пошукової роботи джерела, різноманітні за походженням, змістом і призначенням, місцем збереження були

систематизовані в групи: партійні документи; документи державної влади (уряду, окремих наркоматів, відомств тощо); праці партійних і державних діячів; мемуари церковних діячів; довідкові та енциклопедичні видання; періодичні видання.

Першу групу джерел становлять неопубліковані матеріали архівних фондів. Уникаючи тенденційного відбору, застосовуючи класичні методи вивчення різних видів джерел, випрацьовані сучасною джерелознавчою наукою, пріоритетність надаємо матеріалам державних архівів. На нашу думку, саме вони забезпечують можливість науково-історичного аналізу суперечливих соціально-політичних подій і явищ у релігійному житті 1920–1930-х рр.

Під час наукового пошуку було опрацьовано матеріали фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), Державного архіву Київської області (далі – ДАКО), Державного архіву Черкаської області (далі – ДАЧО), що склали достатньо репрезентативну джерельну базу дослідження.

У фондах ЦДАВО України вивчено документи органів державної влади, завданням яких було регулювання відносин з Православною церквою. Особливий дослідницький інтерес представляють документи церковних інституцій і установ, неопубліковані матеріали приватного походження. Усі вони розміщені у фондах Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1), Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5), Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8), Народного Комісаріату освіти УРСР (Ф. 166), Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду (Ф. 258), Народного

комісаріату праці УСРР (Ф. 2623), Української автокефальної православної церкви (Ф. 3984).

У фонді ВУЦВК (Ф. 1) опрацьовано протоколи його засідань, постанови, інструкції про проведення виборів до органів радянської влади, статистичні дані про чисельність священнослужителів, інформація про політичне становище в округах, роз'яснення ЦВК УСРР з правових питань, пов'язаних із відокремленням церкви від держави. Особливу цінність для дослідження становлять листи, скарги, прохання, заяви представників релігійних громад та вищої церковної ієрархії православних конфесій до секретаріату президії ВУЦВК. Окрему групу джерел склали виявлені серед матеріалів фонду документи про закриття сільських церков, київських храмів та монастирів і використання їх приміщень для господарських та культосвітніх потреб. Фонд також уміщує важливу для нашого дослідження інформацію про храми та культові споруди, розташовані на території Київської єпархії. Тут сконцентровані листи, прохання, заяви релігійних громад щодо функціонування храмів, їх закриття чи перепрофілювання. Вивчення цих документів дало можливість визначити основні етапи закриття храмів у межах Київської єпархії та їхні характерні особливості, встановити кількість закритих та зруйнованих церков.

Фонд Ради Народних Комісарів УРСР (Ф. 2) містить цінну для дослідження інформацію про утворення та діяльність відділу агітаційної пропаганди. Особливий інтерес становлять справи з матеріалами про чисельність вилучених упродовж 1922 р. церковних цінностей у губерніях, зокрема і у Київській.

У фонді Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф. 5) досліджені плани роботи адміністративного відділу, службові записки, інформативні матеріали про релігійний рух у республіці. Особливу цінність для розкриття теми дослідження становлять матеріали фонду, що стосуються Київської єпархії. Зокрема, заяви релігійних громад, відомості про конфіскацію церковних цінностей та кампанію зняття церковних

дзвонів, закриття та використання культових споруд, чисельність духовенства та членів релігійних громад єпархії.

Важливість матеріалів вище зазначеного фонду полягає в тому, що він містить документи як громад, так і релігійних організацій, нагляд за якими здійснювали НКВС УСРР та підвідомчі адміністративні відділи на місцях. У фондах Наркомату внутрішніх справ УСРР містяться протоколи єпархіальних, губернських, окружних, обласних, районних церковних соборів та з'їздів, що стосувалися церковного життя.

Важливими документами фонду є також статистичні відомості про кількість служителів релігійного культу, статuti релігійних громад і списки їх членів, відомості про кількість монастирів, ченців і черниць в округах. Цінними також є листування про закриття молитовних будинків по округах, заяви, автобіографії службовців культу, які зреклися сану.

Фонд Народного комісаріату юстиції УРСР (Ф. 8) містить дані про співпрацю з каральними органами та притягнення до відповідальності священнослужителів. Для дослідження були використані обіжники, інструкції і розпорядження НКЮ УРСР, листування Наркомату з органами влади. У них зафіксовані питання, що стосувалися погодження релігійної політики; зберігаються протоколи, звіти, доповідні записки губернських ліквідаційних комісій з відокремлення церкви від держави та ліквідаційного відділу Наркомату юстиції УСРР.

Значна кількість матеріалів фонду Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166) має безпосереднє відношення до проблеми дослідження. Виявлені документи були залучені до аналізу антирелігійної політики радянської влади у сфері освіти, при вивченні питання про налагодження антирелігійної пропаганди, вилучення церковних цінностей, становища духовенства. Важливими є документи про способи і методи передачі навчальних закладів під юрисдикцію Наркомосу, ліквідацію духовних семінарій та заборону викладання Закону Божого.

Для дослідження питання конфіскації церковних цінностей в округах у фонді Всеукраїнської Центральної Комісії по боротьбі з наслідками голоду (Ф. 258) використано справи з протоколами, витягами з протоколів, довідками, листуваннями, у яких безпосередньо подана інформація про конфісковане в церкві майно та його подальшу долю.

Постанови, доповідні записки та витяги з протоколів ЦВК і РНК РСФРР, розміщені у фонді Народного Комісаріату праці (Ф. 2623), дають можливість проаналізувати долю звільнених від військової служби за релігійними переконаннями громадян і залучення їх до громадських робіт.

Фонд Української Автокефальної Православної Церкви (Ф. 3984) містить матеріали про рух за автокефалію Української православної церкви і українізацію церковного життя. Декрети, накази та розпорядження радянського уряду сприяють відстеженню процесу відокремлення церкви від держави. Цей фонд найкраще збережений, його матеріали охоплюють період 1918–1929 рр.

Вивчення документів ЦДАГО України дозволило з'ясувати роль ЦК РКП(б)–ВКП(б) у розробці та реалізації церковної політики радянської держави. Основний масив джерел становлять документи Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1). Важливими для теми дослідження є циркулярні листи, інструкції, директиви, постанови ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК КП(б)У. Особливий інтерес у фонді становлять протоколи засідань Всеукраїнської Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів НКВС і ДПУ УСРР. Важливим джерелом дослідження є документи, пов'язані з вилученням церковних цінностей: циркуляри; протоколи засідань антирелігійних комісій.

У Центральному державному історичному архіві України м. Києва вивчено і використано матеріали фонду Києво-Печерської лаври (Ф. 128),

де знаходиться інформація про конфіскацію церковних цінностей із храмів Києво-Печерської лаври, їх облік, кількість за описами, безпосереднє вилучення та їхня подальша доля. Особливу увагу привертають справи про вилучення церковного майна з території лаври. Саме у цих справах подано детальні описи вилучення цінностей для фонду Допомоги тим, хто голодує. Виписка з протоколу засідання Президії Київського губвиконкому про передачу лаврою пам'яток мистецтва та старовини у розпорядження Народного комісаріату освіти.

Для детального розкриття сутності і характеру державно-церковних відносин на рівні округів здійснено науково-пошукову роботу в Державному архіві Київської області та Державному архіві Черкаської області. Архівні фонди ДАКО дають можливість нам ознайомитися із відомостями про кількість православного духовенства, храмів та монастирів у межах м. Києва та Київської єпархії. Документи фондів Київського окружного Виконавчого Комітету робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрвиконком) (Ф. Р-112) та Київський Губернський відділ народної освіти (Ф. Р-142) подають відомості про закриття Духовних навчальних закладів, які розташовувалися в межах Київської єпархії, та використання їх приміщень з іншою господарською метою.

У фондах Лехнівського райвиконкому (Ф. Р-127) та Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини губернського відділу народної освіти (Ф. Р-4156) містяться справи про облік мистецьких предметів релігійного культу, вилучення з храмів та монастирів єпархії предметів, які становлять художньо-історичну цінність. Подано перелік монастирів м. Києва, які мають історико-археологічне і художнє значення. Заяви релігійних общин про передачу їм у користування предметів культу та відомості про кількість монастирів і земель при них у м. Києві представлені у фонді Підвідділу з ліквідації

майна релігійних установ при Київському губернському відділі соціального забезпечення м. Києва (Ф. Р–862).

В опрацьованих матеріалах фонду Київської єпархіальної ради (Ф. Р–4752) зосереджені справи про адміністративне управління, відомості про церковні приходи, прихожан, церкви та духовенство в округах Київської єпархії. Важливу інформацію мають звіти єпископа Звенигородського Олексія та відомості про ліквідацію єпархіальної ради, створення Київської єпархіальної канцелярії, її персональний склад.

У Державному архіві Черкаської області опрацьовано матеріали фонду Адміністративного відділу Шевченківського окружного виконавчого комітету (Ф. Р–375), зокрема про порядок денний засідань секретаріатів, бюро губкомів (окружкомів) і повітових осередків КП(б)У, їх пленумів, конференцій і зборів, агітаційно-пропагандистських та інших відділів партійних комітетів. Вивчено низку справ фонду єпископа Яцковського Климента Яковича (Йосипа) (Ф. Р-314). Використання циркулярів, доповідей та інших матеріалів цього фонду дає можливість ознайомитися зі структурою вікаріатств Київської єпархії, зокрема Черкаського, порядком та кількістю звершень Богослужінь вікарного архієрея та благочинного.

Обіжчики НКВС, циркуляри і розпорядження губадмінвідділів фонду Адміністративного відділу Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. Р–375), дали можливість відстежити процес відокремлення церкви від держави на регіональному рівні, стан релігійного руху в окрузі. Документальні матеріали з округів також містять статистичні дані про конфісковані цінності, їх вагу та місце, куди вони передані для збереження.

Особливий інтерес становлять документи фонду Управління Служби безпеки України в Черкаській області (Ф. Р–5625). Тут знаходяться документи судово-слідчих справ православних священнослужителів, які

проживали в межах Київської єпархії. Ці справи є цінним фактографічним матеріалом, що дає можливість ознайомитися з особою справою окремого священика, дослідити його біографію, протоколи допитів та свідчення проти нього так званих «свідків», документи про його розстріл. Зауважимо, що більшість справ цього фонду залишаються ще в обмеженому доступі для дослідників. Значна частина їх досі не опрацьована. У перспективі це дасть змогу відкрити нові факти про політичні репресії радянського режиму проти православного духовенства в окремому регіоні.

Отже, основою джерельної бази дисертації стала значна кількість архівних матеріалів, аналіз яких дозволив достовірно і всебічно розкрити тему дослідження, об'єктивно відтворити картину історичних подій у процесі реалізації політики радянської влади щодо Православної церкви на території Київської єпархії. З проголошенням незалежності України відкрилося багато засекречених фондів архівів, які в радянський період були недоступними для істориків.

Другу групу джерел формують опубліковані матеріали. Від радянського періоду української історії залишилися неоціненні за змістом та обсягом тематичні збірки документів і матеріалів органів влади. Першими опублікованими законодавчими актами, що стосувалися питань державно-церковних відносин, стали декрети радянської влади. Зокрема, декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», прийнятий РСФРР у 1918 р., став точкою відліку визначеної на десятиліття політики радянської держави щодо Православної церкви. До утворення СРСР у липні 1923 р. усі декрети і постанови центральних органів влади РСФРР автоматично поширювалися і на Україну.

Матеріали з'їздів та пленумів РКП(б)–ВКП(б)–КПРС і КП(б)У–КПУ, представлені у виданнях «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК» [188–189], «Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій

і пленумів ЦК» [191] дозволяють адекватно відтворити зміст партійної програми щодо антирелігійної пропаганди, а також з'ясувати логіку ухвалення рішень про вилучення церковних цінностей, процес передачі і підпорядкування усіх закладів освіти (духовних училищ, семінарій, академій) у розпорядження Народного комісаріату освіти тощо.

На окрему увагу заслуговують «Собрания законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР» [201–202] та «Збірники законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» [185–186], які вміщують нормативно-правові акти, що стосуються теми дослідження, спочатку в Радянській Росії, а потім і в Україні. Вказані збірники вміщують чимало документів про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями, про порядок дозволу праці служителям релігійних культів, про передачу церковних цінностей до фонду допомоги тих, хто голодує тощо.

Найважливішими серед законодавчих актів радянської влади періоду 1920–1930-х рр. є радянські конституції, які закладали основи радянської церковної політики. Зокрема, видання «История Советской Конституции (в документах). 1917–1956» [187] вирізняється значною кількістю матеріалу (368 документів) і дає досить повне уявлення про конституційний устрій Радянської держави протягом її розвитку. Воно вмістило досить багато джерел, текстів документів з теми дослідження. Укладачі збірника використовували «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду 1917–1937 рр.», «Відомості Верховної Ради СРСР», стенографічні звіти з'їздів Рад, сесій ВЦВК і ЦВК СРСР, сесій Верховної Ради СРСР, деякі збірники документів з історії Радянської Конституції та інші радянські видання. Тексти декретів і постанов, проекти яких були написані В. Леніним, цитують за четвертим виданням його творів. На жаль, автори-упорядники О. Ліпатов та М. Савенков не опублікували важливих документів конституційного значення, що містяться у збірниках правових

актів, виданих у перші роки радянської влади. Також до збірника не увійшла значна кількість документів, що зберігаються в архівних фондах.

Однією зі складових джерельної бази є опубліковані статті, доповіді та промови лідерів більшовицької партії. Зокрема, стаття антирелігійного змісту В. Божка «Отделение церкви от государства», опублікована відразу після прийняття декрету, у якій проаналізовано основні положення цього нормативного акту [182].

До комплексу документальних джерел досліджуваного періоду, що створили ідеологічну основу політики радянських органів влади щодо Православної Церкви, відносяться праці багатьох партійних та державних діячів. Важливе значення мають праці більшовицьких лідерів В. Леніна та Й. Сталіна про релігію і церкву. У своїх працях В. Ленін звертав значну увагу на питання релігії, аналізував її соціальне коріння і суть з позиції марксизму. У березні 1922 р. з'явилася стаття В. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», у якій автор піддав гострій критиці державні органи за бездіяльність в антирелігійній роботі. Наскільки узгоджуються між собою декрет про відокремлення церкви від держави та атеїстична пропаганда державними органами, В. Леніна, очевидно, не цікавило. Вождь більшовиків намагався з позицій марксизму пояснити походження релігії, причини її підтримки суспільством [193].

Ставлення Й. Сталіна до релігії змінювалося з часом, хоча він був послідовним у переслідуванні прагматичних цілей виживання й експансії комуністичного режиму [251].

Важливе значення для нашого дослідження має документальний збірник «Мартирологія українських церков у чотирьох томах» [194], який був опублікований у Торонто в 1985 р. Збірник вміщує документи, матеріали, спогади, які вказують на кількість репресованих та замучених в радянських концтаборах священників, чернецтва, а також висвітлюють діяльність катакомбної церкви. У роботі використано інформацію щодо кількості репресованих священників. Очевидно на повноту дослідження цих

аспектів не можна розраховувати, оскільки упорядники не могли мати доступу до архівних джерел державних установ СРСР і УРСР.

Особливу цінність має видання «Архивы Кремля. В 2-х кн. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг.» [180–181], де опубліковані документи Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву Федеральної служби безпеки, Державного архіву РФ і Російського центру збереження та вивчення документів новітньої історії. Документи цього збірника дають можливість простежити партійно-державні заходи для знищення релігії та церковних організацій.

У 1994 р. видавництво Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету опублікувало збірник «Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943 гг.» [179]. Його головним редактором став протоієрей В. Воробйов. Збірник містить унікальні документи з історії Російської православної церкви ХХ ст. в роки переслідувань її радянською державою.

Безцінні для нашого дослідження є короткі біографічні відомості та фотографії відомих ієрархів, списки всіх єпархій та правлячих архієреїв, а також усіх архієреїв із переліком єпархій, де вони перебували у період з 1917 по 1946 рр.

У 1962 р. вийшов збірник документів і матеріалів «КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду» [192], який вміщує важливі документи та матеріали, що характеризують ставлення Комуністичної партії і радянської держави до релігії і церкви. У партійних і державних документах визначалися завдання, зміст і форми атеїстичної пропаганди на різних етапах утвердження соціалізму і комунізму, порушувалися питання ставлення держави до релігії в Україні, подавалися рішення і документи Компартії України, декрети і постанови уряду УРСР з питань релігії та атеїзму.

Суттєвим доповненням до вивчення стану матеріальної бази Київської єпархії та руйнування її храмів став «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» [507]. Значну роботу з формування цього збірника зроблено співробітниками Українського інституту національної пам'яті. Зібрана документальна інформація й офіційні дані розкривають історію руйнування церков і монастирів в Україні впродовж усього ХХ ст. Цей каталог вміщує важливі відомості про кількість знищених храмів, монастирів у регіонах України відповідно до сучасного її адміністративно-територіального поділу. Інформація про Київську єпархію подана в межах сучасних Київської та Черкаської областей, а також міста Києва.

Третю групу джерел становлять періодичні видання 1920–1930-х рр. Їх специфічною рисою як джерела є комплексний, синтетичний характер та різна за формою інформація (документальна, поточно-хронікальна, особового характеру тощо). Практика публікації на сторінках газет і журналів офіційних матеріалів – постанов органів державної влади, документів політичних партій та громадських організацій – перетворює пресу на своєрідну скарбницю джерел епохи, що різнопланово висвітлюють події. Періодичні видання в СРСР загалом і зокрема в УРСР мали низку особливостей. Уже від початку 1920-х рр. вони єдині в ідейно-політичному спрямуванні. Усі газети, журнали, періодичні збірники у підбірці матеріалів, їх інтерпретуванні повинні були керуватися марксистсько-ленінською методологією, постановами партії та уряду.

У дослідженні використано матеріали періодичних видань спеціалізованого й місцевого походження, таких як: громадсько-політичні журнали, газети, бюлетені, збірники постанов і наказів НКВС, а також церковна періодика. Особливе місце серед періодичних видань посідає антирелігійна загальносоюзна та українська преса. Серед них виділено: загальносоюзні журнали, що видавалися в Москві – «Антирелигиозник» (1926–1941 рр.), «Безбожник» (1923–1941 рр.), газетні видання «Безбожник» (з 1922–1941 рр.); українська антирелігійна преса – журнали,

що видавалися у Києві: «Безвірник» (1925–1935 рр.); газетний щотижневик «Безбожник» (1937–1941 рр.), що виходив у Києві та «Войовничий безвірник» – у Харкові (1929–1932 рр.). Усі ці періодичні видання розповсюджувалися на всій території СРСР. Тираж становив від декількох сотень до десятків тисяч. Газети та журнали антирелігійного спрямування впливали на свідомість людей своїми гаслами, статтями, заявами, карикатурами, що стосувалися життя та діяльності духовенства. Метою таких публікацій була дискредитація Православної Церкви та її кліру в очах суспільства, формування атеїстичного світогляду громадян нової радянської держави.

Значний інтерес становить також церковна періодика, яка є повноцінним дослідженням внутрішньоцерковного життя Київської єпархії. До видань того часу належить «Журнал Московської Патріархії», що видавався в Москві та був друкованим органом Російської православної церкви з 1931 р. і є до сьогодні, з перервою з 1935 по 1943 рр. У 1930 р. заступник Патріаршого Місцеблюстителя митрополит Сергій (Страгородський) отримав дозвіл на видання офіційного журналу, який став одним із перших церковних видань у СРСР у 1930-х рр.

Окрему групу становлять наративні джерела (мемуари), цінність яких залежить від багатьох чинників: місця і ролі автора в описуваних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, від його здатності запам'ятати хід подій, від часу написання мемуарів. Спогади як оповідне джерело відрізняються від інших їх різновидів як самим жанром і специфікою та більшою суб'єктивністю. Це зумовлено тим, що вони повніше відображають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії.

До такої групи джерел відносимо книгу насельника Печерського монастиря І. Никодимова «Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.)» [265]. До недавнього часу джерела 1920–1940-х рр. були практично закриті не тільки для широкого загалу, але і для істориків. Знаменно й те, що ця книга через відомі обставини ніколи не

публікувалася на батьківщині автора – у Росії. Вона вперше побачила світ в Україні як видання Києво-Печерської лаври. У цій книзі автор описує минуле відомого монастиря, життя його братії, господарство, його розквіт та знищення за радянської влади. Автор тоді жив на території Києво-Печерської лаври і як її юрисконсульт був безпосереднім свідком багатьох описаних подій.

Цінну інформацію для дослідження мають «Воспоминания «смертника» о пережитом» М. Чельцова [265]. Книга написана на реальних подіях, учасниками яких був автор, і дає об'єктивну картину суспільно-політичної ситуації міжвоєнного періоду. Автор сам був учасником тих подій, тому для нашого дослідження є важливим, як соціум і окремі його представники сприймали і оцінювали ситуацію, у якій опинилися.

До окремої групи джерел слід також віднести довідкові та енциклопедичні видання [507–511]. Вони вміщують важливі відомості про кількість знищених храмів, монастирів у регіонах України відповідно до сучасного її адміністративно-територіального поділу. Стали допоміжними для аналізу термінології та статистики.

Отже, названі групи джерел становлять різноманітний корпус документального забезпечення досліджуваної проблеми, а їхнє комплексне використання дає можливість реконструювати та всебічно й достовірно висвітлити соціально-економічні аспекти наступу радянської держави на Православну церкву в 1920–1930-х рр., становище окремо взятої Київської єпархії. Аналіз джерельної бази дослідження дає нам можливість, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему.

Засекречені донедавна фонди архівних установ стали відкритими для дослідників і дають можливість вивчати проблеми адміністративного устрою Київської єпархії, становище її духовенства та втрати майна. До наукового обігу вперше вводимо ряд нових неопублікованих раніше архівних матеріалів, збірників документів, опублікованих статей лідерів

більшовицької партії, антирелігійних періодичних видань, мемуарів, які не були належно раніше опрацьовані. Це дало можливість сформувати репрезентативну джерельну базу, яка дозволила здійснити комплексне дослідження зазначеної проблеми. Використання різних джерел створило достатнє підґрунтя для реалізації поставлених у дисертації завдань, ґрунтовного і достовірного розкриття відносин держави і церкви досліджуваного періоду.

Аналіз історіографії та джерел доводить необхідність подальшої розробки проблеми існування Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну Церкву в Україні.

1.3. Методологія дослідження

Стан наукової розробки проблеми, наявна джерельна база, зібраний фактичний матеріал, мета та завдання дослідження вимагають використання теоретико-методологічних принципів, наукових підходів та методів історичного пізнання. Універсальні принципи об'єктивності, науковості, логічності, багатофакторності, системності та історизму покладено в основу аналізу становища Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин.

Вивчення стану наукової розробки проблеми, врахування усіх точок зору на заявлену тему, опрацювання масиву наукової літератури та джерельної бази дослідження вимагали застосування принципу об'єктивності. Це, з одного боку, передбачало всебічний аналіз процесів, подій та фактів, а з іншого, – орієнтувало на незаангажованість у ході дослідження. Намагання бути неупередженим забезпечувалося використанням комплексу опублікованих джерел, різних за походженням та видом архівних матеріалів. Принцип об'єктивності використовувався під час аналізу джерел, що дало можливість відокремити достовірну інформацію від ідеологічних нашарувань, співставити фактичні дані. Для

розвитку концепції національної історії важливими є теоретико-методологічні аспекти. Якими б об'єктивними та неупередженими не були б історичні дослідження, на їх сутність все одно мають особливий вплив політична ситуація та офіційна ідеологія держави.

Принцип науковості сприяв уникненню заідеологізованості та описовості у висвітленні наукової проблеми, підтвердив науковими фактами висновки та положення. Дослідження здійснено згідно з принципом історизму, що дало можливість врахувати особливості конкретного історичного періоду. Дотримання цього принципу вимагало розгляду всіх історичних фактів, явищ, подій, пов'язаних з життєдіяльністю Київської єпархії у 1920–1930-х рр. відповідно до конкретних історичних обставин у їх взаємозв'язку, з огляду на тогочасну ситуацію. Дотримання принципу історизму дозволило вивчити предмет дослідження у його розвитку та динаміці, дослідити церковно-територіальну організацію та структуру управління Київської єпархії, долю її майна, проаналізувати становище православного єпархіального духовенства в умовах взаємин держави і церкви та атеїстичної пропаганди.

Принцип логічності обумовив зв'язне, послідовне та упорядковане викладення матеріалу, а принцип багатofакторності дозволив врахувати увесь комплекс чинників, які впливали на життєдіяльність Київської єпархії окресленого хронологічного періоду. На основі принципу системності опрацьовано історіографію та джерельну базу дослідження, представлено комплексну проблему взаємин радянської держави та Православної церкви як складного системного явища.

Використання вищезначених принципів дозволило максимально точно відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, сприяло отриманню достовірних результатів дослідження.

Складність, багатовимірність об'єкта дослідження спонукали використовувати синтез підходів для вирішення наукової проблеми, пов'язаної з вивченням діяльності Київської єпархії в умовах наступу

радянської держави на православну церкву в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр. Використання наукового підходу дозволило здійснити аналіз подій в радянській Україні міжвоєнного періоду, що стосувалися політики радянської влади щодо Православної церкви. Застосування історичного підходу дало змогу досліджувати історичні явища та процеси з позиції діалектики та у їх взаємозв'язку.

Аксіологічний (ціннісний підхід) зумовив вибір теми дослідження, мав вирішальне значення при відборі історичних фактів, які пов'язані з культурологічними цінностями. Використання цього підходу дало можливість довести значимість вивчення становища Київської єпархії, її майна та кліру в умовах запровадження радянського антирелігійного законодавства, розглядати її як об'єкт, важливий для сучасних релігійних громад та дослідників. Тема дослідження сприятиме формуванню особистісно-ціннісного підходу до історії України та її регіонів.

Використання регіональної історії полягає в потребі пізнання локального об'єкту в контексті його всебічних взаємозв'язків. Регіональний підхід допоміг здійснити дослідження загальноісторичних явищ на локальному рівні, сконцентрувати увагу на особливостях взаємовідносин радянської держави і православної церкви на прикладі окремо взятої Київської єпархії РПЦ у рамках визначеного хронологічного періоду. У межах обраного для дослідження регіону вдалося зрозуміти наслідки впливу політики радянської влади на становище Православної церкви в Україні міжвоєнного періоду. Культурологічний підхід сприяв дослідженню становища Київської єпархії, її культових споруд як культурологічного феномену.

Для досягнення наукової об'єктивності отримання результатів було використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. Загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення передбачали з'ясування умов виникнення, розвитку подій, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків. За допомогою методів

нагромаджено емпіричний матеріал, проаналізовано статистичні дані, вивчено різного виду джерела. Їх застосування дозволило залучити до дисертації широке коло опублікованих та архівних матеріалів, проаналізувати здобутки історіографії.

Сучасна парадигма досліджень радянського періоду української історії ґрунтується на очищенні її від міфів, породжених радянською історіографією та формування її справжньої наукової концепції. Використовуючи діалектико-матеріалістичний метод у дослідженні теми, ми змогли простежити формування відносин між радянською державою і православною церквою, з'ясувати ступінь впливу таких суб'єктивних чинників, як діяльність РКП(б), яка була основною рушійною силою державотворчого процесу в РСФРР/СРСР загалом і в УСРР зокрема. Саме політика Комуністичної партії в радянській тоталітарній державі, заснована на матеріалістичному світосприйнятті класиків марксизму-ленінізму, визначала ставлення держави до релігії, церкви, духовенства і віруючих.

Сучасна українська методологія через різні об'єктивні причини не може повністю відкинути надбання радянської історичної науки у вивченні проблеми відносин держави і церкви у 1920–1930-х рр. Зважена оцінка та введення української марксистської спадщини в національний історичний процес дозволять зберегти для наступних поколінь дослідників значний пласт духовних надбань ХХ ст.

У дослідженні використано спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, діахронний, просопографічний, ретроспективний, структурно-функціональний, метод термінологічного аналізу. До міждисциплінарних методів дослідження належить статистико-аналітичний метод. Для характеристики джерельної бази дослідження використовували також джерелознавчі методи: евристичний, текстового аналізу, пошуку, наукової критики і типологічно-видової класифікації джерел.

Проблемно-хронологічний метод зумовив структуру побудови дослідження, що дало можливість з належною повнотою відтворити основні аспекти взаємовідносин держави і Православної церкви на прикладі окремої єпархії, зробити аналіз кожної виокремленої проблеми в часовій послідовності та динаміці. Використання цього методу дало можливість виокремити тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку, досягнути теоретичних узагальнень цілого і його частин.

Застосування історико-порівняльного методу було необхідним для з'ясування причин, наслідків та закономірностей зміни становища Київської єпархії в умовах реалізації радянської антицерковної політики. Цей метод дав можливість визначити засади радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії. Використання ретроспективного методу дозволило відійти від сьогодення і звернутися до історичного минулого, виокремити найхарактерніші риси і тенденції, а також закономірності у здійсненні тоталітарною державою атеїстичної пропаганди та руйнування Православної церкви як осередку духовності українського народу.

Застосування діахронного методу дозволило здійснити періодизацію історіографії з проблеми дослідження. Емпіричний матеріал розглянуто в логічній і хронологічній послідовності.

Відтворення колективних портретів релігійних спільнот вимагало і характеристик окремих постатей. Просопографічний метод використано для опису діяльності та трагічної долі представників кліру Київської єпархії. Такий підхід дозволив максимально фактично відтворити суспільно-релігійні особливості життєдіяльності релігійних громад регіону в 1920–1930-х рр.

Структурно-функціональний метод дав можливість вичленити ключові аспекти проблеми дослідження, показати політичні, економічні та соціальні наслідки реалізації радянської церковної політики, глибше

зрозуміти сутність того, що відбувалося та показати при цьому гегемоністську роль більшовицької ідеології.

Евристичний метод був використаний під час пошукової роботи в бібліотеках та архівних установах. Для аналізу виявлених історичних джерел та літератури застосовувався метод аналізу і синтезу. Типологічні методи класифікації та періодизації – при розгляді історіографічного доробку, узагальнення джерельної бази дослідження.

Статистико-аналітичний метод – один із міждисциплінарних методів дослідження, який дозволяє вивчити різнопланову документацію органів радянської влади, Київської єпархії, дає можливість розкрити кількісні показники духовенства єпархії, репресованих осіб, ліквідованих церков та монастирів.

Допоміжним став метод термінологічного аналізу, суть якого полягає в аналізі та роз'ясненні термінів, використаних у дослідженні. Специфіка теми дослідження зумовлена необхідністю з'ясування семантичного навантаження використаного категоріального апарату. У дослідженні подаємо значення термінів «держава», «радянська держава», «радянська Україна», «Православна церква», «соціально-економічні відносини», «Київська єпархія», «хіротонія», «правлячий єпископ (єпархіальний архієрей)», «вікарний єпископ», «вікаріатство», «благочиння», «парафія».

Термін «держава» вживаємо як загальноприйняте визначення суверенності, політико-територіальної організації влади певної частини населення в соціально-неоднорідному суспільстві, що має спеціальний апарат управління і примусу, здатність за допомогою нормативно-правових актів робити свої веління обов'язковими для населення всієї країни, здійснювати керівництво загальносуспільними справами.

Термін «радянська держава» використовуємо для позначення суб'єкта, який сформувався в конкретно-історичних умовах і характеризувався існуванням принципу єдності влади, сконцентрованої у радах, які поєднували функції законодавчої і виконавчої влади.

Комуністична партія стала єдиною політичною силою, яка сконцентрувала в своїх руках основні важелі влади, зрослася з державними механізмами. Теоретичною основою комуністичної партії була марксистсько-ленінська ідеологія, яка нетерпимо ставилася до релігії, релігійності суспільства і всіма силами намагалася її викоринити. Особливістю радянської держави стали одержавлення суспільства, всеохоплюючий контроль за всіма сторонами життєдіяльності людини. Надмірного розвитку набрала репресивна функція держави, особливо в досліджуваний період.

Термін «радянська Україна» вживаємо на позначення союзної Української Соціалістичної Радянської Республіки. З прийняттям Конституції 1937 р. назва республіки була змінена на Українська Радянська Соціалістична Республіка, що перебувала в складі СРСР і у 1920-х рр. ще мала певні формальні ознаки державності в структурі органів управління. У 1930-х рр. УРСР була перетворена фактично на адміністративну одиницю СРСР.

Терміном «Православна церква» позначено церковну організацію православних віруючих, що об'єднувала найбільшу релігійну спільноту в Україні. У перші два десятиліття радянської влади вона зазнала наймасштабніших за всю історію свого існування переслідувань, насадження атеїзму, заборони віри, репресій духовенства, знищення храмів і монастирів, конфіскації церковних цінностей.

Термін «соціально-економічні відносини» у дослідженні використовуємо для означення відносин економічної власності, які виникали між державою і православною церквою у зв'язку з реалізацією політики вилучення церковних цінностей і привласнення державою церковного майна, у закритті храмів, їх перепрофілюванні, вилученні у монастирів земельної власності. Соціальною складовою цих відносин стали соціальні спільноти у вигляді релігійних громад, духовенство і віруючі, представники радянської влади, що склали сукупність особливо залежних одних соціальних суб'єктів від інших, їх взаємні відносини, що

породжували соціокультурні обов'язки індивідів або груп індивідів відносно один одного.

Поняттям «Київська єпархія» позначаємо єпархію Російської православної церкви, а згодом Українського екзархату РПЦ, яка об'єднувала парафії й монастирі, що знаходилися у межах Київської губернії. Межі єпархії розглядаються відповідно до чинного на той час адміністративно-територіального поділу з урахуванням змін, що відбулися у зв'язку з ліквідацією губернсько-повітового поділу, районуванням та створенням областей.

Під терміном «хіротонія» розуміємо християнське таїнство, під час якого відбувається висвячення у священнослужителі. У Православній церкві можливими є хіротонія у диякони, священники та архієреї.

Термін «правлячий єпископ» (єпархіальний архієрей) позначає архієрея, що безпосередньо керував єпархією і мав усю повноту єпископської влади за соборного сприяння кліру й мирян. Поняття «вікарний єпископ» використовуємо на позначення архієрея, який не має своєї єпархії і допомагає в управлінні правлячому єпархіальному єпископу.

«Вікаріатство» у Православній церкві є церковно-адміністративною одиницею, яка входить до складу єпархії і яку очолює вікарій – єпископ. Він не є правлячим архієреєм, а перебуває під юрисдикцією керуючого єпархією. Поняття «благочиння» використовуємо на позначення церковно-адміністративної одиниці, що об'єднує парафії і є складовою єпархії. Кожна єпархія поділялася на благочинницькі округи на чолі з благочинними, яких призначає єпархіальний архієрей. Межі благочинь та їхні найменування визначав єпархіальний архієрей разом з єпархіальною радою. Терміном «парафія» позначаємо громаду православних християн, що складається із духовенства і мирян, об'єднаних навколо храму.

Отже, використання усього наявного методологічного інструментарію дозволило належним чином опанувати наявну літературу з проблеми дослідження, віднайти і вивчити джерела, систематизувати й узагальнити

всю отриману інформацію, що дало можливість у ході виконання дослідження уникнути суб'єктивних оцінок, забезпечити його науковість і достовірність. Комплексне використання принципів, підходів та методів дослідження дало змогу реалізувати мету та вирішити поставлені у роботі наукові завдання. Використання методологічного інструментарію сприяло об'єктивному та правдивому вивченню становища Київської єпархії в умовах взаємин радянської держави та Православної церкви 1920–1930-х рр.

Висновки до першого розділу

Проблема державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. викликала інтерес багатьох науковців. Однак, загальний стан історіографії дослідження характеризується відсутністю комплексних робіт, присвячених вивченню реалізації державної політики щодо Православної церкви в українських регіонах, на прикладі окремо взятих єпархій. Особливий науковий інтерес у цьому напрямку представляє Київська єпархія як церковна адміністративно-територіальна одиниця Українського екзархату Російської православної церкви.

З'ясування стану наукової розробки проблеми, наявна джерельна база, зібраний фактичний матеріал, мета та завдання дослідження вимагали використання теоретико-методологічних принципів, наукових підходів та методів історичного пізнання. Універсальні принципи об'єктивності, науковості, логічності, багатофакторності, системності та історизму покладено в основу аналізу становища Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин, дотримання яких дозволило максимально точно відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, сприяло отриманню достовірних результатів дослідження. Вони дозволили з'ясувати умови виникнення і

розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період, а також усвідомити причинно-наслідкові зв'язки.

Застосування синтезу підходів: наукового, історичного, аксіологічного (ціннісного), регіонального, культурологічного дозволило здійснити аналіз подій в радянській Україні міжвоєнного періоду, які стосувалися політики держави щодо Православної церкви, вивчити історичні явища та процеси з позиції діалектики та у їх взаємозв'язку, дослідити особливості антицерковної політики радянської влади на локальному рівні, довести значимість вивчення становища Київської єпархії, її майна та кліру, розглядати її як об'єкт, важливий для сучасних релігійних громад та дослідників.

Об'єктивність отримання результатів стала можливою завдяки використанню комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. Загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення передбачали з'ясування умов виникнення, розвитку подій, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків. Спеціальні методи історичного дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-функціональний, термінологічного аналізу сприяли нагромадженню емпіричного матеріалу, аналізу статистичних даних, вивченню різного виду джерел, методів дослідження, а також загальнонаукові принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності. До міждисциплінарних методів дослідження належить статистико-аналітичний метод. Вони передбачають з'ясування умов виникнення та розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період, усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків. Їх застосування дозволило залучити до дисертації широке коло опублікованих та архівних матеріалів, проаналізувати здобутки історіографії.

Здійснено систематизацію історіографії з проблеми існування Київської єпархії в умовах ускладнення соціально-економічних відносин радянської держави і Православної церкви міжвоєнного періоду. За основний критерій взято соціальне буття дослідників та акцент на домінуванні тих чи інших

суб'єктивних та об'єктивних чинників, що визначали дослідницький інтерес і його результати. Це дало змогу не лише згрупувати наукові публікації за темою дослідження (праці радянських вчених; зарубіжні видання; сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідження), але й виявити малодосліджені аспекти проблеми.

Вивчені у процесі дослідження праці істориків порушують актуальні питання державно-церковних відносин 1920–1930-х рр. та дають цінний матеріал для нашого дослідження у питанні загального становища православної церкви в радянській Україні. Однак історіографічний аналіз засвідчує, що проблема функціонування Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву, її адміністративно-територіальна структура, втрата майна, доля православних храмів, монастирів та духовенства досліджувались опосередковано, фрагментарно і не стали предметом спеціального комплексного історичного дослідження.

Проблема становища Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву відображено в документах різного походження. Основу джерельної бази дисертації склало широке коло архівних та опублікованих документів, тогочасні періодичні видання, нарративні джерела. Виявлену у ході пошукової роботи сукупність різноманітних за походженням, змістом і призначенням джерел систематизовано у групи: партійні документи; документи державної влади (уряду, окремих наркоматів, відомств тощо); праці партійних і державних діячів; мемуари церковних діячів; довідкові та енциклопедичні видання; періодичні видання. Аналіз джерельної бази дослідження дав можливість, дотримуючись принципів історизму та об'єктивності, вивчити окреслену проблему, дозволив достовірно і всебічно розкрити тему дослідження, об'єктивно відтворити картину історичних подій у процесі реалізації політики радянської влади щодо Православної церкви на території Київської єпархії.

Аналіз історіографії та джерел доводить необхідність подальшої розробки проблеми існування Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву в Україні.

РОЗДІЛ 2

КИЇВСЬКА ЄПАРХІЯ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН: ПОЛІТИКО- ПРАВОВИЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

2.1. Київська єпархія у контексті трансформацій політико- правового статусу Православної церкви в Україні

Більшовики, що прийшли до влади в результаті краху Російської імперії, мали завчасно підготовлену програму дій щодо релігії і церкви. Запозичивши у К. Маркса і Ф. Енгельса основні підходи до вирішення питання про сутність, зміст і заходи із забезпечення свободи совісті у пролетарській державі [190, с. 62], уже в проекті програми, підготовленій теоретиками марксизму Г. Плехановим і В. Леніним та ухваленій II з'їздом РСДРП у 1903 р., російські соціал-демократи домагалися «необмеженої свободи совісті» (ст. 5), «повної рівноправності всіх громадян, незалежно від релігії» (ст. 7), «відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (ст.13) [378, с. 83].

Погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна на атеїзм, релігію, церкву – важлива складова теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, що мала значний вплив на становище Православної церкви досліджуваного періоду. Висловлювання основоположників наукового атеїзму про соціальні і гносеологічні корені релігії, її сутності, походження, еволюції і закономірного відмирання в умовах комуністичного суспільства є тим науковим теоретичним фундаментом, на основі якого будувалася політика Комуністичної партії і радянської держави стосовно релігії, церкви та віруючих.

Рішуче виступаючи на захист марксистської тези про ставлення до релігії, В. Ленін у своїх працях неодноразово підкреслював, що партія

пролетаріату вимагає, щоб релігія була приватною справою тільки щодо держави, але щодо робітничої партії, щодо соціалізму – релігія ніколи не може бути приватною [193, с. 184]. Він доводив, що соціальні корені релігії глибоко закладені в основі тогочасного капіталістичного суспільства і що знищення цих коренів неминуче приведе до знищення самого капіталізму. Боротьбу з релігією він завжди підпорядковував завданням класової боротьби пролетаріату проти буржуазії [237, с. 11]. Ленін писав, що боротьбу з релігією не можна обмежувати абстрактно-ідеологічною проповіддю, не можна зводити до такої проповіді; цю боротьбу треба пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямованого на усунення соціальних коренів релігії [193, с. 418].

З приходом до влади більшовики започаткували нову сторінку у сфері державно-церковних відносин. РКП(б) отримала всі можливості для реалізації програмних установок із релігійного питання. Антирелігійна боротьба радянської держави була спрямована проти християнства як дієвої релігії і, особливо, проти православ'я як найбільшої гілки християнства в тогочасній державі. З 1920-х рр. почала утверджуватися тоталітарна колективістська ідея, яка ґрунтувалася на обов'язковості єдиної ідеологічної концепції, що дозволяло їй претендувати на об'єднувальну духовну основу, ідеологічну платформу, придушувати водночас кожен окрему особистість, котра прагнула вийти за межі ідеологічних постулатів [414, с. 3].

В сучасних умовах відносини між державою і церквою регулюються насамперед, Конституцією та законодавством, що стосується свободи совісті, релігії і релігійних громад. Ці нормативні акти визначають природу таких відносин, а також питання про організацію та функціонування Православної церкви в її політичному, культурному та економічному середовищі.

Радянське законодавство – важливе знаряддя більшовицької влади для революційного перетворення у сфері державно-церковних взаємин.

Перші законодавчі акти радянської влади підірвали соціальну та економічну базу православ'я. 20 січня 1918 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [200, с. 286], який перекреслив державно-церковні відносини, що формувалися століттями. У нових умовах цей документ визначав правовий характер взаємозв'язків між церквою та державою, який був покладений в основу Конституції РСФРР 1918 р. Документ являв собою суворе обмеження прав віруючих громадян і релігійних організацій, які позбавлялися юридичних прав, можливості користуватись матеріальною власністю, вільно виховувати дітей у релігійному дусі [182, с. 7].

В окремих джерелах цей акт датують не за часом прийняття, а за офіційним опублікуванням 23 січня 1918 р. Так, 19 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [203, с. 35]. Він був чинним аж до прийняття «Адміністративного Кодексу УСРР» 12 жовтня 1927 р. [Додаток А].

Порядок втілення в життя цього декрету додатково регулювався відповідними підзаконними нормативними актами. Ці документи уточнювали, конкретизували і роз'яснювали зміст положень декрету, визначали правила проведення на місцях відокремлення церкви від держави, порядок розподілу церковного майна і цінностей, розпорядження метричними книгами, проведення обрядів і церемоній, а також регулювали процес відокремлення школи від церкви тощо.

Документи відображали позицію Російської Комуністичної партії (більшовиків) щодо релігії, церкви і віруючих. Декрет підтвердив пріоритет держави і державних законів над релігійними та легалізував секулярний характер державної політики щодо церкви. Згідно з цим нормативним актом Церква відокремлюється від держави, діяльність держави та її органів не могли супроводжуватися релігійними обрядами та

церемоніями. Релігійні організації позбавлялися привілеїв і не отримували жодних субсидій від держави чи від місцевих органів влади [203, с. 57].

Декрет, оголосивши про відокремлення церкви від держави, визначив і конкретні заходи для втілення його в життя. Усім громадянам було надано право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, скасовано всі обмеження прав, пов'язані зі ставленням до релігії, заборонено надалі видавати закони, що обмежують свободу совісті, з усіх офіційних актів було вилучено вказівку на релігійну належність громадян, скасовано релігійну клятву та присягу, релігійні обряди або церемонії у державних заходах, запис актів цивільного стану передано органам цивільної влади. Скасовано викладання релігієзнавчих дисциплін в усіх державних навчальних закладах, навчання їх дозволялося лише приватно. Майно церковних і релігійних громад ставало народним надбанням, релігійним організаціям заборонялося стягувати примусові збори з віруючих, застосовувати до них будь-яких заходів примусу і покарання. Приватною справою громадян стало ставлення до релігії, а релігійні товариства – приватними організаціями, які не отримують ніякої допомоги з боку держави [146, арк. 53]. Визначивши рамки діяльності церкви, декрет, разом із тим, передбачав конкретні заходи для забезпечення релігійним організаціям здійснення їх функцій. Гарантувалося вільне виконання обрядів, що не порушували громадського порядку і не обмежували права громадян [146, арк. 33].

На думку більшовиків, декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» підсумував багатовікову історію церкви як «знаряддя правлячих класів і експлуататорської держави». У документі було поставлено ряд завдань. По-перше, держава позбавила церкву будь-якого політичного впливу на суспільне життя в країні; по-друге, декрет обмежив економічну базу церкви; по-третє, декрет повністю розв'язав питання про свободу совісті та віросповідання. Для радянської держави всі

засоби відокремлення стали надзвичайно важливим етапом у справі усунення церкви від впливу на економічне і політичне життя суспільства.

На думку А. Танасійчука, негативним було прийняття юридичного документа без попереднього вивчення і погодження із представниками Церкви та релігійних організацій. Нова влада вирішила не брати до уваги інтереси Церкви і не слухати голосу віруючих громадян. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією із причин загострення протиріч у відносинах Церкви і держави [447, с. 28].

Серед духовенства виникли дискусії з приводу прийняття і виконання цього декрету. Вище православне духовенство наполягало на тому, щоб сфери церковної та державної компетенцій були розмежовані так, щоб державна влада не втручалася у релігійне самовизначення.

На виконання основних положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» Тимчасовий робітничо-селянський уряд УСРР 25 січня 1919 р. опублікував у «Збірнику узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України» декрет «Про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомпросвіти» [81, арк. 25]. Одночасно було заборонено виконання релігійних обрядів у навчальних закладах та викладання релігійних віровчень.

На виконання декрету Наркомпрос республіки 4 лютого 1919 р. видав постанову «Про релігійні обряди і викладання Закону Божого в радянській українській школі» [199, с. 205], згідно з якою не допускалося виконання релігійних обрядів та викладання Закону Божого. Посади законовчителів усіх віросповідань було скасовано. У лютому 1919 р. були опубліковані декрети про організацію відділів запису актів громадянського стану (ЗАГСів), на які покладалися завдання реєстрації цивільного шлюбу, ведення книг актів громадянського стану, здійснення розлучення [199, с. 206].

«Декларація прав і обов'язків трудящого та експлуатованого народу» була затверджена Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р. У статті 23

Декларації відзначалося, що з метою забезпечення за трудящими справжньої свободи совісті, а також припинення можливості використовувати релігію та церкву в інтересах збереження класового устрою церква відокремлюється від держави. Стаття 31 Декларації передбачала надання права притулку всім іноземцям, що переслідувалися за так звані релігійні злочини, а також за дії, спрямовані проти буржуазних урядів [307, с. 52].

Принцип відокремлення церкви від держави знаходив своє відображення і в законодавстві наступних років. Антирелігійна політика була підтримана новими ініціативами Й. Сталіна, який закликав до ще активнішої боротьби з релігією [260, с. 15]. З січня 1920 р. постановою Всеукрревкому «Про об'єднання діяльності УСРР і РСФРР» на територію УСРР автоматично поширювалося законодавство РСФРР [203, с. 10].

Обмеження обрядової сторони культу знайшло своє відображення у сумнівній радянській репресивній кампанії щодо церкви і віруючих – ліквідації святих мощів. Вона розпочалася у 1918 р. знищенням мощів, що зберігалися в Олександро-Свірському монастирі. Для узаконення таких дій в майбутньому 25 серпня 1920 р. була прийнята постанова РНК РСФРР «Про ліквідацію мощів у Всеросійському масштабі» [180, с. 457], відповідно до якої місцеві виконкоми повинні були послідовно і планомірно ліквідувати святині. Відділи юстиції були зобов'язані порушувати кримінальні справи за невиконання норм законодавства.

Практичні рекомендації до реалізації положень декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» були запропоновані в постанові РНК УСРР від 25 січня 1921 р. «Про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями», за якою долю осіб, що не могли за своїми релігійними переконаннями брати участь у військовій службі, мав вирішувати Народний Суд. За рішенням судів військова служба для віруючих могла замінюватися на відповідний термін роботою в медичних закладах, переважно інфекційних шпиталях, або іншою суспільно

корисною працею за бажанням призовника [185, с. 21].

Дискримінаційна політика радянської влади щодо Православної церкви та її священиків закладалася і в правових нормах тогочасного законодавства. 7 березня 1921 р. Раднарком УСРР увів у дію постанову Раднаркому РСФРР від 21 січня 1921 р. «Про порядок дозволу праці служителям релігійних культів». Наркомату внутрішніх справ УСРР було доручено видавати необхідні інструкції, згідно з якими священикам можна було надавати місце роботи в радянських установах лише повітових і губернських міст. До цього пункту додавалася примітка такого змісту: «Служителі культу повинні бути в звичайному для всіх громадян одязі». В наступному пункті йшлося про те, що вони не можуть займати посад у радянських установах, котрі оплачуються нижче 16 розряду тарифних ставок спілки радянських робітників [185, с. 116].

Економічним ударом по церкві став декрет «Про вилучення церковних цінностей для допомоги голодуючим», підписаний 23 лютого 1922 р. у Москві головою ВЦВК М. Калініним. Такого ж змісту була видана постанова ВУЦВК від 8 березня 1922 р. «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим» [186, с. 786]. Відповідно до цих законодавчих актів була сформована широка мережа державних органів у цій сфері.

Постановою Президії ВУЦВК від 29 червня 1921 р. було засновано Комісію допомоги постраждалому від неврожаю населенню республіки, яку очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. До її складу було введено представників Народних комісаріатів продовольства та земельних справ УСРР, а також ЦК комітетів незаможних селян [186, с. 787]. Уже через місяць, 29 липня 1921 р., Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію комісії в Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол)» та «Про заснування центрального харківського та периферійного київського комітетів українських громадських діячів, що мали діяти під керівництвом КП(б)У». Ініціаторами заснування громадських комітетів

допомоги голодуючим на місцях були дореволюційні громадські діячі – члени так званих старих добровільних товариств. Першими були створені Полтавський (на чолі з В. Короленком) та Олександрівський громадські комітети [294, с. 39].

4 квітня 1922 р. у Харкові при ЦК КП(б)У створили Всеукраїнську антирелігійну комісію (ВАК), яка, за аналогією з російською організацією, мала стати головним координаційним центром антирелігійної пропаганди більшовиків України. Ця Комісія була створена як таємний орган і довгий час її існування приховували від суспільства. Свою головну діяльність комісія розгорнула у двох напрямках. По-перше, велася боротьба з самою церквою та духовенством, по-друге, боротьба мала бути спрямована проти всіх проявів релігійної свідомості. Дуже скоро антирелігійні комісії з'явилися при губернських комітетах, а їх підвідділи організували навіть при окружних комітетах КП(б)У. На місцях розпочалася кампанія з вилучення церковних цінностей. Церкви закривали, у них влаштовували культосвітні заклади, передавали під склади, стайні, а духовенство примушували займатися громадськими роботами. Як наслідок, у 1920-х рр. саме діяльність Всеукраїнської антирелігійної комісії стала головною причиною розколу православ'я та появи нових церковних течій. В Україні з'явилася Українська синодальна (обновленська) церква, Українська соборно-єпископська церква та інші православні уламки. Припинила свою діяльність комісія лише в 1929 р. [307, с. 77].

Антирелігійна комісія (АРК) при ЦК РКП(б)–ВКП(б) була створена за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) 19 жовтня 1922 р. та відіграла особливу роль у переслідуванні релігійних об'єднань. Аналогічна Всеукраїнська антирелігійна комісія вже існувала при ЦК КП(б)У. Однією із функцій комісії було закриття релігійних закладів, а також ініціювання прямих репресій проти священнослужителів, розколу релігійного середовища тощо. В межах Київської єпархії діяла постанова Шевченківського окружного виконавчого комітету «Про заборону проведення релігійних

ходів на вулицях та площах без дозволу Окрліквідкому» від 27 березня 1924 р. [141, арк. 54].

14 серпня 1924 р. НКВС СРСР був виданий Циркуляр «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів». Він включав чотири найголовніших пункти, згідно з якими закрити храми і молитовні будинки усіх культів можна було в кожному окремому випадку згідно з постановою президії губвиконкому, затверджувала Президія ВУЦВК за представленням НКВС. Закриття культових закладів могло здійснюватися і за умови зменшення чисельності віруючих громади з різних на те причин. Культові споруди передбачалося також вилучати та переобладнувати для використання як приміщень санітарно-медичного, культурно-просвітницького профілю [141, арк. 126].

Спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих прав» від виборчого процесу усувалися, як тоді називали, «носії ворожої більшовизму ідеології». Позбавленими виборчих прав уважалися «...члени правління Релігійних общин (члени парафії, церковні старости і всі загалом уповноважені релігійних товариств), монахи та монахині, священнослужителі всіх культів, а також їх дружини» [204, с. 20].

12 жовтня 1927 р. було прийнято Адміністративний Кодекс УСРР, що був затверджений ВУЦВК і набрав чинності 1 лютого 1928 р. Один із розділів кодексу був присвячений питанням релігійних культів. У ньому знайшли своє місце і положення декрету «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». У ньому йшлося про правове становище релігійних об'єднань, порядок їх утворення, діяльності, зняття з реєстрації, а також матеріальні гарантії свободи віросповідання. У зв'язку з цим декрет 1918 р. було визнано таким, що втратив силу [178, с. 73].

Прийняття постанови ВЦВК РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» було формальним рішенням, яке стосувалося лише Росії, але з певними модифікаціями поширювалася і на союзні республіки

та, відповідно, визначала правове становище церкви в Україні. Постанова забороняла релігійним товариствам займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення потреб віруючих, переважно в межах молитовного дому. Ставила завдання витіснити релігійні об'єднання з усіх сфер суспільства. Діяльність релігійних організацій суттєво обмежувалася: «Релігійні з'їзди та їхні виконавчі органи не мають прав юридичної особи і, крім того, не можуть створювати які б то не було центральні каси для збору добровільних пожертвувань віруючих; встановлювати будь-які примусові зібрання; володіти культовим майном або отримувати його за договором чи набувати таке майно шляхом купівлі або оренди приміщення для молитовних зібрань; укладати які б то не були договори та угоди» [307, с. 77].

Відповідно до прийнятого документа, діяльність релігійних громад обмежувалась реалізацією лише релігійного культу. Існування релігійних громад ставало все більш проблематичним з економічної точки зору. З огляду на те, що церква не мала прав юридичної особи, то всі справи ремонтів чи впорядкування храмів покладались на окремих членів релігійних громад, що вважалося приватними справами, зростали податки на користь держави. У випадку несплати податків державні органи отримали право заарештовувати духовенство і членів парафіяльних рад, а храми закривати [273, с. 108].

«Культовим майном» були визнані молитовні будинки та предмети «культу». «Молитовним будинком» вважали будівлю спеціальної архітектури, призначену виключно для молитовних потреб, окремо взяту за інвентарним описом на облік адміністративним відділом виконкому й передану на підставі постанови місцевих органів влади в безоплатне користування релігійній громаді. Молитовні будинки, побудовані після революції, переходили у народну власність [192, с. 84].

Не підлягали передачі релігійним громадам у користування цвинтарі, навіть якщо вони знаходилися з молитовним будинком на одній території.

Релігійним громадам було заборонено одразу після революції наглядати за кладовищами. Однак уже на середину 1920-х рр. стало зрозуміло, що відділи комунального господарства у містах і селищах міського типу та земельні відділення райвиконкомів у сільській місцевості, яким підлягали цвинтарі, не змогли впоратися з доглядом за кладовищами. Держава хотіла мати справу лише з окремими громадами, а не з усією церквою як єдиною організацією. Згідно з п. 10 Декрету усі церковні й релігійні громади мали керуватися загальними положеннями про спілки й приватні товариства [380, с. 153].

Ще однією інструкцією «Про права і обов'язки релігійних об'єднань», яку видав Народний комісаріат внутрішніх справ РСФРР від 1 вересня 1929 р., для реєстрації релігійних общин або релігійних груп до виконавчого органу влади вимагалось подання заяви і списку засновників общини. За місяць органи влади були зобов'язані прийняти рішення про реєстрацію або відмову в реєстрації релігійної общини [142, арк. 8].

На ідеологічному фронті радянський уряд допустив також і багато помилок, однак загалом цей період у країні відзначився потужним становленням атеїзму. До кінця 1920-х рр. відносини між державою і церквою радикально змінилися. Розпочався перехід від складних антицерковних методів боротьби до наукової і систематичної пропаганди атеїзму. Зміни в соціальній сфері держави вимагали також змін форм антирелігійної пропаганди.

У перших постановках щодо церкви радянська влада обмежувала і обрядову сторону богослужінь та релігійних обрядів. Будь-які масові заходи релігійного характеру розцінювалися як порушення громадського порядку, для забезпечення якого місцева влада отримувала право використовувати всі «необхідні заходи». Офіційна влада намагалася заборонити багато релігійних свят, обрядів і традицій. Наприклад, президія Ленінградської обласної ради 5 серпня 1929 р. ухвалила рішення припинити відзначати окремі релігійні свята і замінити їх революційними:

Духів день, наприклад, замінити Днем Конституції СРСР. 16 грудня 1929 р. була заборонена вирубка і продаж зелених насаджень для здійснення релігійних обрядів, пов'язаних зі святкуванням Різдва. Така адміністративна заборона на відзначення релігійних свят і здійснення обрядів призвели до ліквідації багатьох із них. Так, у 1927 р. в Україні було заборонено відзначати 138 релігійних свят, а в 1928 р. – 572. Від селян вимагали, щоб вони працювали в дні релігійних свят на суспільно-корисних роботах, у фонд колективізації, індустріалізації тощо [192, с. 127].

Прагнення партії і держави активно втручатися в релігійно-церковну сферу проявилось в ініціюванні створення спеціальних громадських організацій із залученням робітників та селян. Однією з таких організацій стала Спілка войовничих безвірників, створена в 1925 р. «...як важливий інструмент ВКП(б) в руйнуванні релігійного життя та основ духовної культури суспільства» [514, с. 18].

З 1929 р. Спілку розглядали не лише як пропагандистську організацію, тому розширили поле її діяльності [480, с. 109]. Другий Всесоюзний з'їзд Спілки войовничих безвірників, що відбувся у червні 1932 р., офіційно закріпив три напрями антирелігійної роботи Спілки, за якими вона фактично розвивалася ще з 1929 р.: 1) антирелігійна агітація і пропаганда; 2) практична антирелігійна робота, безпосередньо пов'язана із соціалістичним будівництвом та боротьбою за новий побут; 3) участь у місцевому господарчому житті та кампаніях [321, с. 303].

За поданням НКВС секретаріат ВУЦВК від 11 грудня 1929 р. прийняв постанову «Про порядок зняття дзвонів з існуючих молитовних будинків» [189, с. 375]. Постанову розіслали на місця разом із відповідною інструкцією Наркомату внутрішніх справ, де конкретно вказувалося, як проводити цю роботу. Задум охоплював більшість округ України, за винятком Одеської, Сталінської та Уманської. У цих округах зняття

дзвонів рішенням партійних органів вирішено було відкласти у зв'язку з проведенням суцільної колективізації.

З 1932 р. СВБ оголошує початок п'ятирічного плану з ліквідації релігії на території всього Союзу РСР. Упродовж першого року цієї п'ятирічки передбачалось закрити всі церковні школи і позбавити священників державної підтримки. На другому році у планах було закрити всі храми, заборонити публікацію релігійної літератури та виробництво культових предметів. Під час третього року пропонувалось вивезти за межі Радянського Союзу всіх служителів культів. На четвертому році – закрити всі храми всіх конфесій і віросповідань. На кінець п'ятирічки передбачалося затвердити досягнуті успіхи в антирелігійній діяльності [476, с. 32].

Особливо активно атеїстична пропаганда мала бути на фабриках і заводах країни. Для розв'язання рук у проведенні репресій багатьох священників безпідставно звинувачено в шпіонажі і проведенні терористичних актів, створенні підпільних організацій і підготовці до збройних повстань [273, с. 109]. Ситуація мала змінитися з прийняттям нової Конституції СРСР 5 грудня 1936 р. на VIII Надзвичайному Всесоюзному з'їзді Рад. На відміну від попередніх радянських конституцій, у ній уперше проголошувалася рівноправність усіх громадян, зокрема й «служителів культу» [273, с. 115].

Хоча Конституція СРСР 1936 р. закріплювала права та обов'язки громадян, однак вони носили формальний характер і не мали практичного застосування. Продовження владою переслідувань релігійних діячів указувало на дисбаланс між законом і реальністю. У країні продовжувався процес ліквідації релігійних громад, повністю закривались церкви, чернечі будинки, школи і семінарії. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священників, єпископів та служителів культу різних конфесій. Цілковите ігнорування прав людини в країні стало наслідком процесу трансформації

Комуністичної партії в єдиний законодавчий, виконавчий і судовий орган країни, який підпорядкував собі всі інші сфери життя, структури і громадські інституції. Процес секуляризації зумовлювався також і тим, що всі основні завдання уряду виконувались під проводом вихідців із села, які переїжджали до міст внаслідок урбанізації та індустріалізації [273, с. 118].

Як зазначав голова Союзу войовничих безвірників Є. Ярославський в одній із своїх праць про законодавство радянської влади стосовно відокремлення Церкви від держави в нових умовах побудови соціалістичного суспільства, ключовими були пункти сталінської Конституції, які стосувалися питань релігії, релігійних організацій та їх служителів. Згідно з метою забезпечення за громадянами свободи совісті, церква в СРСР відділена від держави і школа від церкви, а свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнавалася за всіма громадянами. Саме відокремлення церкви від держави і школи від церкви в Конституції мотивувалися як спосіб забезпечення громадянам свободи совісті [495, с. 38].

Отже, сформоване радянською владою законодавство з відокремлення церкви від держави було спрямоване на формування досить широкого кола правовідносин, визначало різноманітний об'єктивний склад цих правовідносин, різні превентивні, регулятивні, охоронні заходи та різні способи правового регулювання. Усі церковні адміністративно-територіальні одиниці – єпархії – в умовах дії нового радянського законодавства опинилися в складній ситуації, а єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії – в епіцентрі суспільно-політичних трансформацій цього періоду.

2.2. Адміністративно-територіальна структура Київської єпархії

Структура релігійних організацій є важливою складовою їхньої самобутності. Найбільшою релігійною організацією на території України

була Російська православна церква. На час проголошення самостійної Української Держави в 1918 р. на її території було дев'ять православних епархій: Холмська, Волинська (кафедра в Житомирі), Подільська (кафедра в Кам'янці), Київська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Херсонська (кафедра в Одесі), які входили до митрополичого округу.

Питання про територіальні межі епархій порушували на Всеросійському Помісному Соборі у вересні 1918 р. Тоді було прийнято рішення про відповідність меж епархій адміністративним межах губерній [241, с. 218]. Межі епархій не повинні були виходити за межі губерній. Територія вікаріатств складалася із декількох районів чи округ, без дроблення їх між різними вікаріатствами. З огляду на величину території та особливе розташування вікаріатства могли ставати самостійними епархіями [242, с. 220].

Керівництво епархією здійснювала адміністрація, що знаходилася у прямому підпорядкуванні керуючого нею єпископа. Згідно з канонічним правом Православної церкви, а також традицією, що упродовж століть формувалася у Православній церкві, єпископ є не тільки носієм сакральної влади в церкві, а й адміністратором у межах дорученої його керівництву епархії. Епархіями в Україні керували один митрополит, три архієпископи та п'ять єпископів. Крім правлячих епархіальних архієреїв, на території України було ще 16 вікарних єпископів, зокрема, 4 вікарних єпископи в Київській епархії (Чигиринський, Уманський, Канівський і Черкаський); 3 вікарних єпископи в Херсонській епархії (Новомиргородський, Єлисаветградський та Миколаївський); 2 – в Подільській (Вінницький та Балтський); 1 – в Полтавській (Прилуцький); 1 – в Харківській (Сумський); 1 – в Катеринославській (Павлоградський) [491, с. 233].

Отже, станом на 1918 р. на території України було 25 архієреїв, які підлягали владі Російського Найсвятішого Синоду, а потім патріарху Московському і всієї Русі [280, с. 5]. Усі ієрархи мали вищу освіту,

більшість з них були з науковими ступенями кандидатів, магістрів або докторів богослов'я.

Єпархіальна система Українського екзархату РПЦ протягом міжвоєнного двадцятиліття зберігала свою консервативність. Однією з характерних ознак церковно-адміністративної системи на той час була нерівність єпархій за густотою населення. На кожен з них в Україні припадало в середньому два мільйони жителів, що більш як на третину перевищувало середньоросійські показники [280, с. 5].

Від початку існування Київської церкви з другої половини IX ст. управління єпархіями зазнавало певних змін залежно від історичних обставин. Так, довгий час Митрополит Київський був єдиним архієреєм у своїй єпархії. Він мав право обирати або затверджувати кандидатів для священства та здійснював їх рукопокладення. При Митрополитові знаходився штат кліриків у священному сані, які допомагали йому вирішувати адміністративні питання. Членами митрополичої канцелярії обирали освічених та поважних священників Києва.

З розвитком та духовним становленням Успенської Києво-Печерської лаври її авторитет настільки ствердився, що з її монахів тільки за два сторіччя було висвячено більше 50 архієреїв. Звісно, що кожен із цих єпископів брав із собою знайомих монахів із лаври святого Антонія. Так досить швидко поширилася практика наявності ченців в адміністративному апараті Київської єпархії.

Станом на 1918 р. Київська єпархія була найбільшою за територією та густотою населення церковна й адміністративно-територіальна одиниця Російської православної церкви. Очолював її єпархіальний архієрей. У її межах було чотири вікаріатства: Канівське, Чигиринське, Черкаське та Уманське [284, с. 100].

У період з 1918–1939 рр. керували або тимчасово виконували обов'язки архієрея Київської єпархії митрополит Володимир (Богоявленський) (1915–1918 рр.); єпископ Никодим (Кротков) (січень–

травень 1918 р.); митрополит Антоній (Храповицький) (червень–грудень 1918 р. / вересень–листопад 1919 р.); єпископ Аполінарій (Кошовий) (грудень 1918 р.); єпископ Назарій (Блінов) (січень–вересень 1919 р. / листопад 1919 – липень 1921 рр.); митрополит Михаїл (Єрмаков) (липень 1921 – лютий 1923 рр. / листопад 1927 – березень 1929 рр.); єпископ Василій (Богдашевський) (лютий–березень 1923 р.); єпископ Макарій (Карамзін) (квітень 1923 – січень 1925 рр.); єпископ Сергій (Куминський) (лютий–березень 1925 р.); єпископ Георгій (Делієв) (квітень 1925 – жовтень 1927 рр.); архієпископ Костянтин (Дяков) (квітень 1929 – квітень 1930 рр. / лютий–жовтень 1932 р. / липень 1934 – листопад 1937 рр.); архієпископ Димитрій (Вербицький) (квітень 1930 – лютий 1932 рр.); архієпископ Сергій (Гришин) (квітень 1932 – липень 1934 рр.); архієпископ Олександр (Петровський) (листопад 1937 – липень 1938 рр.). З липня 1938 р. по липень 1941 р. керуючий єпархією не призначався [Додаток В].

У 1917 р. духовну освіту в Київській єпархії забезпечували Київська духовна академія і семінарія, Києво-Подільське, Києво-Софійське, Черкаське та Уманське Духовні училища [194, с. 912].

На початок 1919 р. у Київській духовній семінарії навчалося 628 студентів [119, арк. 4]. Відповідно до пропозиції Шкільного підвідділу від 30 квітня 1919 р. за № 206 про ліквідацію всіх шкіл духовного відомства в м. Києві, семінарія була реорганізована на загальних засадах у навчальний заклад типу вищої трудової школи. Приміщення духовної семінарії розташовувалося на Вознесенському спуску, це була триповерхова будівля з великими залами та просторими класами. У стінах цієї будівлі радянська влада бажала розмістити Учительський інститут [119, арк. 24]. З часом плани влади на використання приміщення духовної семінарії змінилися. Згідно з пропозиціями Комісії Бюро Київського губкому КП(б)У від 29 вересня 1925 р. було прийнято рішення про передачу приміщення колишньої духовної семінарії в розпорядження

Тютюнтресту для розміщення там тютюнової фабрики [117, арк. 2]. Перепрофілюванню підлягали й інші релігійні навчальні заклади, зокрема Києво-Софійське та Києво-Подільське духовні училища [119, арк. 25–26].

На кінець 1917 р. на території Київської єпархії нараховувалось близько 1710 церков (парафій), у яких служило 1435 священнослужителів, та 33 монастирі, у яких несли свій послух 5193 ченців та черниць [194, с. 909]. Наступ радянської влади на Православну Церкву розпочався з убивства в ніч з 25 на 26 січня 1918 р. митрополита Київського і Галицького Володимира (Богоявленського) неподалік від Києво-Печерської лаври. Цей терористичний акт започаткував переслідування Православної Церкви в Україні [493, с. 120]. 1 червня того ж року на Київську кафедру було призначено митрополита Антонія (Храповицького), 4 червня патріарх Тихон підтвердив обрання. Підтримку йому також висловила більшість київського духовенства та всі члени єпархіальної ради [508, с. 197].

Важливим органом управління єпархії була Київська консисторія. 2 серпня 1918 р. вона була розформована, хоча фактично виконувала свої функції до 29 квітня 1919 р. Замість неї указом митрополита була заснована Київська єпархіальна рада [508, с. 197].

До її складу входили постійні члени: протоієрей М. Вишневецький, протоієрей С. Трегубов, протоієреї Н. Гросу, А. Бутовський, Н. Білогорський, секретар Ради – А. Браїловський; діловоди: У. Жеребцов, Д. Левицький, Г. Попович, А. Воскресенська, священник В. Прилуцький; кур'єр М. Санкін та ще 15 осіб обраних до складу ради [136, арк. 2–2 зв.].

28 жовтня 1918 р. у м. Києві відкрилася 3-я сесія Всеукраїнського Собору, на якому йшла мова про розширення меж Київської єпархії у зв'язку із входженням до складу Гетьманату частин повітів Мінської та Курської губерній. Митрополиту Київському підпорядковувались вікарні єпископи – єпископ Гомельський Варлаам (Ряшенцев), єпископ Рильський Аполінарій (Кошовий) та Білгородський Никодим (Кононов), які також

брали участь у Соборі. На цей час у Київській єпархії нараховувалося 82 благочинницькі округи, 1478 самостійних парафіяльних і 29 приписних храмів [508, с. 197].

У цей період значно зросла кількість єпископських кафедр у зв'язку з постановою патріарха Тихона про самоврядування єпархій на випадок неможливості зв'язку з вищою церковною владою [179, с. 169]. Прийняття постанови було зумовлене тривалими військовими діями та неможливістю тримати під контролем діяльність єпархій. Постанова передбачала дії на випадок пересування фронту, зміни державного кордону, за яких окремі єпархії могли втратити зв'язок із Вищим церковним управлінням або коли саме управління припинить свою діяльність. За таких умов керуючі єпархіями – єпархіальні архієреї – отримували право звернення до архієреїв сусідніх єпархій щодо організації вищої інстанції церковної влади для кількох єпархій, які опинялися в складній суспільно-політичній ситуації [284, с. 102]. Постанова допускала поділ єпархій та створення мережі вікаріатств. Церква цією постановою скористалася повністю, оскільки на території єпархій почали створюватися та функціонувати нові вікаріатства.

20 грудня 1918 р. у м. Києві відбувся Священний Собор єпископів усієї України. На ньому було заслухано повідомлення голови – митрополита Херсонського і Одеського Платона про арешт 17 і 18 грудня митрополита Київського і Галицького Антонія та архієпископа Волинського і Житомирського, керуючого Холмською єпархією Євлогія. Своєю постановою Собор ухвалив звільнити з-під арешту і повернути на їх кафедри митрополита Антонія та архієпископа Євлогія, доручив управління Київською єпархією єпископу Чигиринському Никодиму, другому вікарію Київської єпархії. Керувати Волинською єпархією було доручено єпископу Володимир-Волинському, першому вікарію Волинської єпархії. Холмську єпархію очолив єпископ Кременчуцький – другий

вікарій Волинської єпархії. Про всі постанови було повідомлено патріарха Тихона [126, арк. 3].

У зв'язку з оприлюдненим у київській газеті «Вісті» від 5 серпня 1920 р. наказу Київського Губернського Революційного Комітету про закриття Київської єпархіальної ради, єпископ Черкаський Назарій, керуючий Київською єпархією, запропонував створити 6 серпня при Керуючому єпархією єпархіальну канцелярію. Усі співробітники єпархіальної ради були автоматично включені до складу канцелярії. У ній було створено декілька відділів. Зокрема, діловодство у справах духовенства займалося питаннями призначення і переміщення священно- і церковнослужителів, про їх нагородження. Керівником цього відділу був протоієрей С. Трегубов. Відділ діловодства у справах про парафії і парафіяльні общини займався питаннями здійснення богослужінь, таїнств. Його керівником був призначений протоієрей М. Вишневецький. Відділ діловодства у справах будівництва і благоустрою церков переймався питаннями нагляду за церковним і монастирським господарством, відповідав за всі фінансові та матеріальні питання. Його очолював Н. Білогорський. Відділ діловодства з судових справ, що займався вивченням питань, пов'язаних із проступками членів причту проти канонічних правил, у справах з видачі дозволів на звершення Таїнства шлюбу особам, які отримали громадянське розлучення і побажали повінчатися у храмі, керували протоієреї Н. Гросу та Ф. Павловський. Секретарем новоствореної Київської Єпархіальної канцелярії було призначено А. Браїловського.

Єпископ Назарій клопотався перед губревкомом про надання Канцелярії усіх тих засобів, зокрема приміщення, якими користувалася до цього Київська єпархіальна рада [134, арк. 1].

Важливим чинником у розширенні єпархіальної мережі стала проведена в березні 1923 р. адміністративна реформа в Україні. Вона була спрямована на зміцнення адміністративно-територіальних одиниць.

Волості були замінені районами, повіти – округами. Після реформи до складу Київської губернії увійшло 7 округ: Білоцерківська, Бердичівська, Київська, Малинська, Уманська, Черкаська та Шевченківська (Корсунська) [186, с. 575]. У результаті адміністративно-територіальної реформи розширилася мережа вікаріатств Київської єпархії. Її структуру сформували 11 вікаріатств: Бердичівське, Білоцерківське, Богуславське, Звенигородське, Канівське, Радомисельське, Сквирське, Таращанське, Уманське, Черкаське, Чигиринське, які поділялися на благочинницькі округи.

Важливе значення у вирішенні адміністративно-територіальних питань мала нарада єпископів України 25 січня 1928 р. під головуванням Патріаршого екзарха митрополита Київського і Галицького Михаїла (Єрмакова). На ній розглядали питання визначення меж єпархій відповідно до адміністративного поділу на округи. Усі єпископи отримали доручення підготувати необхідні матеріали з цього питання до проведення Українського Церковного Собору [49, арк. 11].

Бердичівське вікаріатство Київської єпархії Російської православної церкви було створено у 1921 р. завдяки хіротонії в Києві єпископа Олександра (Чекановського). Він також обіймав і Уманську кафедру. С. Білокін у своєму дослідженні подає поєднання цих двох вікаріатств в одне – Бердичівське і Уманське. У 1922 р. єпископ Олександр (Чекановський) прийняв обновленство і вікаріатства почали існувати окремо [284, с. 103].

Білоцерківське вікаріатство, або більш давня назва – Юріївська кафедра, яка була заснована ще в 1032 р. у м. Юріїв (нині – м. Біла Церква), проіснувала до 1231 р. У 1921 р. Білоцерківське вікаріатство відновило свою діяльність, увійшло до складу Київської єпархії з центром управління у місті Києві. Очолити відновлене вікаріатство було доручено єпископу Димитрію (Вербицькому), який був родом з Полтавської губернії. Білоцерківське вікаріатство, як складова

частина єпархії, проіснувало до 1924 р. і було скасовано відповідно до розпоряджень Вищого церковного управління [342, с. 53].

Вікаріатство в м. Богуславі було створено 26 грудня 1921 р. та проіснувало до лютого 1926 р. У більшості створення вікаріатств співпадало з датою єпископської хіротонії нового архіпастиря. Саме так було висвячено нового архієрея – єпископа Георгія (Делієва). Хіротонія була звершена 26 грудня 1921 р. з титулом Єпископ Богуславський і Липовецький, яку очолив митрополит Михаїл (Єрмаков) [342, с. 64].

21 травня 1921 р. відбулася архієрейська хіротонія архімандрита Олексія (Готовцева) у єпископа Звенигородського, вікарія Київської єпархії. З цією подією було створено Звенигородське вікаріатство з центром у м. Києві. У своїй доповіді митрополиту Київському і Галицькому Михаїлу, Екзарху України єпископ Звенигородський Олексій подав інформацію про духовенство в окрузі, вказував на недостатнє молитовне спілкування духовенства один з одним, а також із своїм благочинним. Усе це пояснювалося тим, що благочинні округи були на відстані від священників, а тому і парафії знаходилися далеко від свого благочинного, який не міг контролювати, спостерігати, як ці парафії живуть та розвиваються.

Владикою Олексієм було прийнято рішення про розширення благочинницьких округів із семи до одинадцяти. Внаслідок такого розширення кожний округ займав меншу територію і всі парафії благочиння могли спілкуватися зі своїм благочинним. У деяких округах залишилися ті ж самі благочинні, а в новостворені були призначені енергійні священнослужителі [132, арк. 1].

Склад благочинницьких округів мав такий вигляд: I округ – благочинний протоієрей Сергій Сакович; II округ – благочинний протоієрей Феодор Слуцький, помічник і місіонер священник Даниїл Тюфтій; III округ – благочинний священник Феодор Сікорський, помічник Іоанн Пашкевич, місіонер священник Феодосій Грунько; IV округ –

благочинний священик Борис Руденко, помічник священик Андрій Ставинський; V округ – благочинний протоієрей Хрисанф Коцюбинський, помічник і місіонер священик Іоанн Кошиця; VI округ – благочинний священик Іоанн Покасовський, помічник священик Олексій Коваленко; VII округ – благочинний священик Филипп Багановський, помічник священик Петро Филипович; VIII округ – благочинний священик Климент Юшкевич; IX округ – благочинний протоієрей Володимир Ясирський, помічник священик Феоктист Єленецький; X округ – благочинний священик Михаїл Мацкевич, помічник священик Гавриїл Сікорський; XI округ – благочинний священик Георгій Руденко, помічник священик Михаїл Ольшевський [132, арк. 1 зв. – 2].

У зв'язку з тим, що у 1923 р. єпископ Олексій був заарештований та висланий до Москви і 14 жовтня 1923 р. призначений єпископом Серпуховським, вікарієм Московської єпархії, Звенигородське вікаріатство було ліквідовано у тому ж році [342, с. 177].

Канівська кафедра була заснована 22 грудня 1884 р. з місцем перебування у місті Києві. 6 серпня 1914 р. на це вікаріатство було призначено молодого єпископа Василя (Богдашевського), хіротонію якого було звершено в Софійському соборі Києва. Священик був ректором Київської духовної академії перед її закриттям. У 1921 р. він підписав звернення православного єпископату України до віруючих із закликом не визнавати рішень Українського церковного збору Київщини, котрий проголосив автокефалію Української православної церкви. У 1923 р. Василь (Богдашевський) був зарештований радянською владою, відісланий до Москви, перебував на допитах у Бутирській тюрмі та на висланні у селі Іжма Зирянського краю [342, с. 205].

Скасування Канівського вікаріатства пов'язане зі смертю його архієпископа в Києві 25 лютого 1933 р. – за свідченнями сучасників, від сильного виснаження та напівголодної смерті. Владика також був ректором і професором Київської духовної академії, мав науковий ступінь

доктора богослов'я. Похований на кладовищі Нікольського чоловічого монастиря, котрий згодом був знесений разом з обителлю [256, с. 174].

31 серпня (1 вересня) 1923 р. таємно єпископом Радомисельським і Чорнобильським було рукопокладено архімандрита Сергія (Куминського), який очолював Радомисельське вікаріатство до 1928 р. Чин хіротонії в єпископа звершили єпископи Парфеній (Брянських) і Макарій (Кармазин). Згодом хіротонія була визнана патріархом Тихоном [342, с. 405].

Статистичні дані про парафіян та парафії Радомисельського благочинного округу за 1921 р. відображають динаміку зростання. У 18 парафіях несли послух 18 священників та нараховувалося 59 210 тис. осіб православного населення. Обов'язки благочинного виконував протоієрей Іоанн Волков [129, арк. 7]. У межах Чорнобильського благочинного округу за 1921 р. нараховувалося 22 храми, де служили 19 священників (1 протоієрей та 18 ієреїв), 2 диякони та 15 псаломщиків [130, арк. 1 зв.].

Датою створення Сквирського вікаріатства стала таємна хіротонія єпископа Афанасія (Молчановського) у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври єпископом Уманським Макарієм (Кармазином) та єпископом Ананьївським Парфенієм (Брянських) у 1924 р. У середині травня 1926 р. священник був висланий до Курська, а потім через Москву до Омська. Сквирську кафедру було ліквідовано [342, с. 451].

З січня 1925 р. єпископ Георгій (Делієв) тимчасово керував Київською кафедрою, в кінці цього ж року, після повернення єпископа Уманського Макарія (Кармазина) із заслання, відмовився віддати управління єпархією, що викликало осуд з боку багатьох архієреїв єпархії. Тому в лютому 1926 р. він був призначений вікарним єпископом Київської єпархії з титулом Таращанський. У зв'язку з переведенням його на Дніпропетровську кафедру в 1928 р. Таращанське вікаріатство було скасоване [342, с. 484].

Вагоме місце серед інших вікаріатств Київської єпархії посідало Уманське вікаріатство. Воно було засноване 25 березня 1874 р. з місцем

перебування у Києві, пройшло тривалий період свого існування і розвитку. Серед відомих архіпастирів, які очолювали його у ХХ ст., були архієпископи та єпископи: Феодосій Олтаржевський, Дмитрій Вербицький, Платон Петров, Олександр Чекановський, Макарій Кармазин, Олександр Петровський, Філарет Лінчевський. Усі вони увійшли в історію вікаріатства як справжні архіпастирі, які виконували обов'язки з повною віддачею до кінця своїх днів. Двох із них зараховано до лику святих як священномучеників – єпископа Макарія (Кармазина) та архієпископа Олександра (Петровського) [342, с. 507].

Серед багатьох архієреїв, які очолювали Уманську кафедру, чільне місце належить архієпископу Олександру (Петровському). Більш детально з його життєвим шляхом ми знайомилися завдяки Журналу Московської Патріархії за 1933 р.

30 жовтня 1932 р. у м. Києві в малому Софійському кафедральному соборі була звершена архієрейська хіротонія у єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії похилого віку архімандрита Олександра (Петровського). Хіротонію звершили архієпископ Київський Сергій, архієпископ Канівський Василій та архієпископ-схимонах Антоній. На момент його висвячення Владиці виповнилося 81 рік. Народився він у 1851 р. на Волині в місті Луцьку, там же закінчив Волинську духовну семінарію, після чого почав займати ряд важливих посад та послухів. Він був намісником Донського монастиря у м. Москва, настоятелем Лубенського монастиря, потім настоятелем Миколаївського Київського монастиря [255, с. 155].

Уманське вікаріатство проіснувало до 23 жовтня 1934 р. Свою діяльність відновило після Другої світової війни 14 жовтня 1945 р. і було очолене єпископом Нестором (Сидорчуком) [342, с. 508].

Черкаське вікаріатство було засноване 30 грудня 1909 р. у м. Києві з постійним перебуванням там архієрея. З 1923–1932 рр. титул вікарних єпископів змінювався з «Черкаський» на «Черкаський і Чигиринський». На

початку ХХ ст. вікаріатством керував єпископ Назарій (Блінов), який 13 лютого 1910 р. був висвячений у єпископа Черкаського, вікарія Київської єпархії. Хіротонію здійснили митрополити Санкт-Петербурзький Антоній (Вадковський), Київський Флавіан (Городецький) і Московський Володимир (Богоявленський) із сонмом архіпастирів РПЦ. Єпископ Назарій перебував на посаді вікарного єпископа до 1921 р. та паралельно з цим з 1919–1921 рр. тимчасово керував всією Київською єпархією. З квітня по червень 1923 р. був ув'язнений у Бутирській в'язниці Москви та згодом переведений на Тобольську кафедру [342, с. 538].

За статистичними даними за 1920 р., у 3-му благочинному окрузі було 20 храмів, у яких несли послух 1 протоієрей, 19 ієреїв та 1 диякон, серед церковнослужителів – було 25 псаломщиків, півчих, дзвонарів. Обов'язки благочинного виконував протоієрей Іоанн Пилипенко [135, арк. 18 зв.]. Його наступником став ключар Софійського собору протоієрей Микола Браїловський, який був хіротонісаний 9 жовтня 1921 р. у єпископа Черкаського, вікарія Київської єпархії та очолював вікаріатство до 1923 р. Пізніше місце вікарного єпископа займає владика Філарет (Лінчевський), якого висвятили 2 грудня 1923 р. з титулом єпископа Черкаського і Чигиринського. Як і більшість єпископів, у 1926 р. він був заарештований у Харкові та до 1928 р. перебував на засланні у Кудимкарі. 13 травня 1932 р. переведений на Вінницьку кафедру із возведенням у сан архієпископа. Цього ж року Черкаське і Чигиринське вікаріатства були ліквідовані [342, с. 539].

Одним із найдавніших вікаріатств Київської єпархії було Чигиринське вікаріатство. Його історія сягає 1724 р. з періодичним припиненням та відновленням його діяльності. Місце перебування вікаріатства було в Києві з титулом єпископа Чигиринський і Український. З 16 жовтня 1799 р. титул було змінено на Чигиринський.

Останнім єпископом Чигиринським став владика Никодим (Кротков), який перебував на посаді вікарія з 16 листопада 1911 до 23 серпня 1921 рр.

Важливою подією в житті архіпастиря стало миропомазання на гетьманство в Софійському соборі Павла Скоропадського та звершення молебну на Софійській площі. Надалі Чигиринське вікаріатство було поєднане з Черкаським у межах Київської єпархії [342, с. 545].

Більшість вікаріатств Київської єпархії центром своєї адміністративної структури визначали не місто, за яким названо вікаріатство, а місце його фактичного розташування. Переважно це було місто Київ, яке поєднувало не тільки єпархіальне управління, канцелярію, а й вікаріатства. Тісні взаємини та спілкування вікарних архієреїв із митрополитом Київським давали можливість частіше доносити інформацію парафіяльним священикам про політичну та церковну ситуації в Україні.

Важливим церковним адміністративно-структурним елементом єпархії є благочиння чи благочинницький округ на чолі з призначеним єпархіальним архієреєм благочинним. Він був священнослужителем у пресвітерському сані, настоятелем одного із приходських храмів благочиння. В обов'язки благочинного входило нагляд за проведенням богослужінь, внутрішнім і зовнішнім станом храмів та інших церковних будівель, а також правильністю ведення парафіяльних справ і церковного архіву, турботою про релігійно-моральний стан віруючих. Посада благочинного повністю підпорядковувалася єпархіальному архієрею [320, с. 29].

На прикладі Бердичівського вікарного єпархіального управління можна простежити структуру та функції благочинницького апарату. У Бердичівській окрузі на 1 грудня 1925 р. нараховувалось 12 благочинницьких округів, які включали в себе благочинницькі ради. Склад рад був такий: голова, як правило, був благочинний округу, заступником благочинного – штатний священник округу та члени – 1–2 особи [37, арк. 14]. Бердичівський округ включав дві благочинницькі ради, враховуючи кількість парафіяльних храмів та священнослужителів, а

також поділ на міський та районний округи. До першої благочинницької ради Бердичівського округу цього періоду входили голова, яким був благочинний протоієрей Іван Львович Карпинський, заступник благочинного – протоієрей Олександр Іванович Татаров, а членом був мирянин Віктор Сторожук. Друга рада Бердичівського округу мала подібну структуру. Її очолював протоієрей Микола Аполінарійович Лисицький, який був благочинним другої Бердичівської округи, заступник – священник Петро Володимирович Кришникович, член – Кассіан Гончарук. Ще три благочинницьких округи такі, як Андрушівський, Погребищенський та Уланівський включали в себе міський та районний округи [37, арк. 14 зв.].

У Черкаському вікаріатстві під омофором єпископа Філарета (Лінчевського) об'єдналося близько 80 парафій із Черкащини, Чигиринщини і навіть із Звенигородського округу, які не хотіли зазнати впливу обновленського руху. Богослужіння, які здійснював єпископ Філарет, завжди проходили у святковій обстановці. Зазвичай йому в проведенні служби допомагали декілька священників та дияконів [139, арк. 1]. Майже за кожним своїм Богослужінням владика Філарет звершував дияконські та священницькі хіротонії ставлеників. Чергових церковних нагород були удостоєні священник Л. Сахаров та священник Я. Гримальський з возведенням їх у сан протоієрея [139, арк. 1 зв.].

З'їзди благочинних усіх округів єпархії були регулярними, на яких обговорювалися питання пастирської практики, дотримання канонічних норм в умовах поширення революційних настроїв. Такий з'їзд відбувся 7 вересня 1923 р., на нього прибуло лише сім благочинних із 15. З'їзд мав на меті звернутися до священників округу з посланням антиобновленцям. Копію цього послання підписали 12 благочинних [139, арк. 1]. На цьому ж з'їзді єпископа Філарета (Лінчевського) було обрано настоятелем Свято-Покровської церкви у місті Черкаси, після обрання він там уже звершував Богослужіння декілька разів [138, арк. 4].

Отже, вікарні єпископи та їх кафедри мали важливе значення в Київській єпархії, оскільки безпосередньо допомагали митрополиту Київському в управлінні усією єпархією, а інколи і виконували його обов'язки. Мережа вікарних єпископських кафедр та благочинницького апарату давала більшу можливість живого спілкування духовенства з віруючими під час відвідувань ними храмів і монастирів та під час Богослужінь. Збільшення кількості єпископату Київської єпархії сприяло внутрішньому укріпленню на деякий час церковних позицій від зовнішніх впливів через законодавчу, моральну та фізичну сферу.

Висновки до другого розділу

Запровадження радянського антицерковного законодавства та атеїстична політика держави підірвали соціальну та економічну базу православної церкви в Україні, зламали сформовані століттями державно-церковні відносини. Радянською владою було введено суворе обмеження прав віруючих громадян та релігійних організацій, позбавлено церкву впливу на суспільне життя в країні, обмежено її економічну базу, підтверджувався пріоритет держави та її законів, легалізувався секуляризаційний характер політики щодо церкви. Відсутність діалогу з духовенством у перші роки радянського режиму стало однією із причин загострення протиріч у відносинах Православної церкви і держави. Православне духовенство наполягало на розмежуванні церковної та державної компетенцій, невтручанні державної влади у питання релігійного самовизначення.

Кампанії з ліквідація святих мощів, вилучення церковних цінностей, створення організацій з антирелігійної пропаганди, переслідування релігійних об'єднань, закриття релігійних закладів, перепрофілювання або руйнація культових споруд, ініціювання репресій проти священників, позбавлення їх виборчих прав внесли розкол у релігійне середовище, мали деструктивний вплив на культуру і самобутність українського народу, свідомість і духовність суспільства.

До кінця 1920-х рр. відносини між державою і церквою зазнали радикальних змін. Модернізації в соціальній сфері держави торкнулися змін форм антирелігійної пропаганди. Відбувся перехід від складних антицерковних методів боротьби до наукової і систематичної пропаганди атеїзму. Радянська влада обмежувала обрядову сторону богослужінь та релігійних обрядів. Масові заходи релігійного характеру розцінювалися як порушення громадського порядку, для забезпечення якого місцева влада отримувала право використовувати всі «необхідні заходи». Офіційна влада намагалася заборонити релігійні свята, обряди і традиції, замінити їх радянськими, що призвело до ліквідації багатьох із них.

З 1932 р. проголошено п'ятирічний план ліквідації релігії на території всього СРСР, який передбачав закриття усіх храмів, церковних шкіл, позбавлення священників державної підтримки, заборону видання релігійної літератури та виробництво культових предметів. Ситуація мала змінитися з прийняттям нової Конституції СРСР 5 грудня 1936 р. На відміну від попередніх радянських конституцій, у ній уперше проголошувалася рівноправність усіх громадян, зокрема й «служителів культу». Хоча Конституція СРСР 1936 р. закріплювала права та обов'язки громадян, однак вони носили формальний характер і не мали практичного застосування. Продовження владою переслідувань релігійних діячів указувало на дисбаланс між законом і реальністю. У країні продовжувалася ліквідація релігійних громад, повністю закривалися церкви, чернечі будинки, школи і семінарії. Ідея швидкого перевтілення країни в атеїстичне суспільство виправдовувала жорстокість щодо священників, єпископів та служителів культу різних конфесій. Цілковите ігнорування прав людини в країні стало наслідком процесу трансформації Комуністичної партії в єдиний законодавчий, виконавчий і судовий орган держави, який підпорядкував собі всі інші сфери життя, структури і громадські інституції.

В умовах дії нового радянського законодавства усі 9 єпархій Російської православної церкви в Україні (Холмська, Волинська (кафедра в Житомирі),

Подільська (кафедра в Кам'янці), Київська, Чернігівська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Херсонська (кафедра в Одесі), які входили до митрополичого округу, опинилися в складній ситуації, а єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії – в епіцентрі суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр.

Територіальні межі єпархій були визначені Всеросійським Помісним Собором у вересні 1918 р. і відповідали адміністративним межах губерній. Територія Київської єпархії співпадала з адміністративними межами Київської губернії, мала у своєму складі чотири вікаріатства (Канівське, Чигиринське, Черкаське та Уманське). Територія вікаріатств складалася із декількох районів чи округ. У результаті проведеної в Україні у березні 1923 р. адміністративно-територіальної реформи, до Київської єпархії увійшли 11 вікаріатств: Бердичівське, Білоцерківське, Богуславське, Звенигородське, Канівське, Радомисельське, Сквирське, Таращанське, Уманське, Черкаське, Чигиринське, які поділялися на благочинницькі округи. Київська єпархія була найбільшою за територією та густотою населення церковна й адміністративно-територіальна одиниця Російської православної церкви в Україні.

Керівництво єпархією здійснювала адміністрація, що знаходилася у прямому підпорядкуванні керуючого нею єпископа. Очолював її єпархіальний архієрей. Важливим органом єпархіального управління була Київська консисторія, яка 2 серпня 1918 р. була розформована, хоча фактично виконувала свої функції до 29 квітня 1919 р. Замість неї указом митрополита була заснована Київська єпархіальна рада, яка проіснувала до 5 серпня 1920 р. і була замінена на єпархіальну канцелярію. Усі співробітники єпархіальної ради були автоматично включені до складу канцелярії та був призначений секретар. Київська єпархіальна канцелярія мала декілька відділів діловодства у справах духовенства, парафій і парафіяльних общин, будівництва та благоустрою церков, судових справ, таїнства шлюбу.

На початку 1920-х рр. Київська єпархія нараховувалося 82 благочинницькі округи, 1478 самостійних парафіяльних і 29 приписних

храмів. Єпархія мала близько 1710 церков (парафій), у яких служило 1435 священників, та 33 монастирі, у яких несли свій послух 5193 ченців.

У Київській єпархії вікарні єпископи та їх кафедри мали важливе значення, оскільки безпосередньо допомагали митрополиту Київському в управлінні усією єпархією, а інколи і виконували його обов'язки. Розгалужена мережа вікарних єпископських кафедр та благочинницького апарату створювала умови для живого спілкування духовенства з віруючими під час відвідувань ними храмів і монастирів. Збільшення кількості єпископату Київської єпархії деякий час сприяло внутрішньому укріпленню церковних позицій від впливів радянської політики.

Важливим церковним адміністративно-структурним елементом єпархії були благочиння чи благочинницький округ на чолі з благочинним, що призначався єпархіальним архієреєм. Благочинний був священнослужителем у пресвітерському сані, настоятелем одного із приходських храмів. В обов'язки благочинного входило нагляд за проведенням богослужінь, внутрішнім і зовнішнім станом храмів та інших церковних будівель, а також правильністю ведення парафіяльних справ і церковного архіву, турботою про релігійно-моральний стан віруючих. Благочинницький апарат включав благочинницькі ради, до складу яких входив голова (благочинний округу), заступником благочинного був штатний священник округу та 1–2 члени. Проводилися з'їзди благочинних усіх округів єпархії, на яких обговорювалися питання пастирської практики, дотримання канонічних норм в умовах поширення антирелігійної політики.

Духовну освіту в Київській єпархії забезпечували Київська духовна академія та семінарія, Києво-Подільське, Києво-Софійське, Черкаське та Уманське духовні училища, які в досліджуваний період радянською владою були закриті або перепрофільовані.

РОЗДІЛ 3

ЛІКВІДАЦІЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО МАЙНА

3.1. Конфіскація церковних цінностей

Дослідження проблеми вилучення церковних цінностей та церковно-монастирського майна Київської єпархії, з'ясування передумов, причин та наслідків такого масштабного явища в період 1920–1930-х рр. нам вдається лише сьогодні. Оцінюючи збитки, що їх понесла Православна церква в Україні, зазначимо, що було втрачено не лише матеріальні, а й культурні цінності та духовні надбання народу, які накопичувалися упродовж століть.

Унаслідок неврожаю 1921 р. та хлібозаготівельної політики радянського режиму в багатьох губерніях РСФРР і УСРР, де проживало близько 38 млн осіб, почався голод. Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Не вдаючись до аналізу причин голоду, зазначимо, що для населення охоплених ним районів, це була справжня трагедія [411, с. 77].

Не залишилась осторонь вирішення проблем допомоги голодуючим і церква. Зокрема, патріарх Московський Тихон (Беллавін), митрополит Київський Михаїл (Єрмаков), інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу голодуючим. Чи не вперше після жовтня 1917 р. склалися передумови для порозуміння між церквою і радянською державою [477, с. 113].

У серпні 1921 р. патріарх РПЦ Тихон (Беллавін) заснував Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і звернувся з проханням «До народів світу і православної людності», в якому просив

допомогу голодуючим районам країни. По всіх храмах почали збирати кошти, але Церковний комітет спіткала доля Громадянського комітету. Усі зібрані кошти були передані Державному комітету, який очолював М. Калінін [301, с. 54]. Більшовицьке керівництво країною вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією», фактично оголошеної радянською державою з перших місяців її існування. У листі В. Леніна членам Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р. наголошувалось: «Для нас саме цей момент являє собою не тільки винятково сприятливий, а й загалом єдиний момент, коли ми зможемо 99 із 100 шансів до повного успіху розбити противника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть» [29, арк. 26].

До конфіскації церковного майна підійшли професійно. Спочатку було організовано кампанію з взяття його на державний облік. Обіжниками Наркомату юстиції від 1 січня 1922 р. обумовлювався порядок складання описів культового майна. Він передбачав поділ предметів культу на три групи: 1) майно історико-художнього значення; 2) майно, що мало матеріальну цінність; 3) речі культового вжитку. Необхідно було подати їх характеристику із зазначенням вартості в золотій валюті, особливо предметів, виготовлених із дорогоцінних металів [77, арк. 104]. Зауважимо, що такий підхід до речей культового вжитку визначала постанова ВЦВК від 27 грудня 1921 р., що стало основою декрету ВУЦВК про церковне майно, прийнятого 28 січня 1922 р. Малим Раднаркомом УСРР [183, с. 126].

23 лютого 1922 р. в Москві, за підписом голови ВЦВК М. Калініна, який на той час перебував в Україні, з'являється декрет «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим». Місцевим радам наказувалося в місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні речі, конфіскація яких не може суттєво порушити інтереси культу, і передати в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду

ЦК Допгол. Декрет, як і більшість законів радянської влади, залишав велике поле для різного тлумачення [88, арк. 64].

Питання про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим обговорювалося на II Всеукраїнському з'їзді незалежних селян у лютому 1922 р. Півтори тисячі представників майже всіх волостей України одноголосно підтримали резолюцію про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим. Така однастайність була характерною для прийняття рішень усього радянського періоду історії.

План майбутньої реалізації церковних цінностей було вироблено в лютому 1922 р. спеціальною комісією, створеною при Центральній комісії допомоги голодуючим ВЦВК. Він передбачав термінове й безпечне транспортування цінностей; облік і зберігання їх в Державному сховищі; сортування на золото, срібло і коштовне каміння з відбором цінностей художнього значення та таких, що потребували технічної обробки. Після надання коштовностям вигляду, який відповідав вимогам ринку, мав здійснитися їх продаж за кордоном через апарат Наркомату внутрішніх справ, зокрема, відділ художніх цінностей. Розрахунки з ЦК Допголу здійснювалися за цінами Московського вільного ринку. При цьому вироби із золота і срібла прирівнювалися до лому, відповідно 55 і 84 проби, а коштовне каміння оцінювалося індивідуально з участю представників ЦК Допголу [88, арк. 24].

Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням представників віруючих. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих, дані про це було вирішено систематично публікувати в центральній та місцевій пресі.

На противагу цьому патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності і погрожував, що в разі непослушності їх буде відлучено від церкви [489, с. 36]. Патріарше

послання стало причиною дальших кривавих сутичок під час вилучення цінностей [438, с. 105].

8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану головою Г. Петровським [186, с. 787]. У містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, увійшли представники віруючих і духовенства. Проводилися масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалась необхідність заходів боротьби з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих.

Від 24 березня 1922 р. вироблена ВУЦВК постанова про спеціальну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих». У ній згаданим комісіям рекомендувалось протягом тижня отримати від усіх місцевих Рад копії описів і договорів з групами віруючих, яким передані в користування молитовні приміщення та майно. Комісії повинні були встановити порядок вилучення цінностей, причому насамперед потрібно роботу провести в найбагатших церквах, монастирях, синагогах. На кошти, виручені від реалізації церковного майна, ЦК Допголу повинен був негайно закуповувати продовольство для голодуючих [456, с. 88].

Дослідник В. Верига зазначає, що декрет та інструкції, видані в Москві в другій половині лютого, і ті, що видані в Харкові в першій половині березня, різнилися між собою тільки датами та підписами. За своїм змістом харківські документи були звичайним перекладом московських. У цьому чи не найкраще виявлялося, наскільки суверенним був харківський уряд від московського [294, с. 37].

Кампанія з вилучення церковних цінностей, окрім політичного, ідеологічного та економічного, мала ще й культурологічний аспект, адже значна частина предметів релігійного культу були визначними пам'ятками історії та культури. Отже, цілком зрозуміло, що до вилучення цінностей із

церковних та монастирських ризниць необхідно було підходити з усією обережністю і подвійною відповідальністю: як перед тими, хто потребував негайної допомоги в боротьбі з голодом, так і перед вітчизняною та світовою культурою. Обов'язок відповідальної перед своїм народом держави зобов'язував зробити все можливе для збереження його культурно-історичної спадщини [487, с. 225]. Циркуляром ЦК КП(б)У від 6 квітня 1922 р. заборонялося обмінювати вилучені цінності на хліб безпосередньо на місцях. Підкреслювалась необхідність їх доставки в центр, у фонд ЦК Допголу з єдиною можливістю реалізації лише за кордоном [95, арк. 16].

У боротьбі з церковною опозицією Центральної комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень та бездіяльність. Особи, запідозрені в приховуванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню аж до розстрілу. Так, дійсно, у більшості округів були випадки приховування цінностей, які знаходилися у храмі. Завдяки таким вчинкам священнослужителів частина церковного майна вціліла і не зазнала нищення або переробки як інші речі, які зникли з храмів назавжди.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність врятування голодуючих. Однак, як свідчать звіти губернських комісій із вилучення церковного майна, щодо церковного керівництва застосовувалися й репресивні заходи. Це робилося для того, щоб примусити останніх видавати відозви до віруючих із закликом жертвування церковних цінностей [295, с. 59].

Попри пропаганду, проведену серед населення про те, що вилучення церковних цінностей здійснюється на користь голодуючих, щоб за виручені гроші придбати населенню зерно та продукти харчування, ця

акція не знайшла підтримки серед населення. Не допомагали їй різні газетні публікації статей, якими влада намагалася дискредитувати духовенство.

2 травня 1922 р. голова ЦК Допголу при ВУЦВК Г. Петровський повідомляв ЦК Допголу при ВЦВК на чолі з М. Калініним про те, що робота з вилучення церковних цінностей в Україні проходила успішно і завершити її передбачалося до середини травня. Центральний Комітет КП(б)У запропонував усім партійним організаціям на місцях діяти згідно з положеннями, за якими кампанія з вилучення церковних цінностей у роботі місцевих партійних організацій повинна була вважатися першочерговою і невідкладною. Кожен втрачений день – це десятки тисяч голодних смертей в Україні і Поволжі. Проведення кампанії на місцях мало набути широкого суспільного характеру як в місті, так і на селі. Комісії з вилучення цінностей належало працювати при безпосередній участі представників общин віруючих.

Негативне ставлення релігійних общин до вилучення церковних цінностей, на думку партійно-радянського керівництва, свідчило лише про недостатньо широке проведення агіткампанії. Агітація ні в якому разі не мала носити характеру антирелігійної пропаганди. Вважалося, що здача церковних цінностей аж ніяк не суперечить самому релігійному культу, а навпаки, при справжніх розмірах лиха є необхідною за самим духом релігійного культу. Вилучення мало носити широкий публічний характер, причому серйозну увагу треба було звернути на складення точних описів вилученого, а також вказати його вагові одиниці. Кожна радянська газета мала детально висвітлювати хід кампанії з вилучення цінностей на користь голодуючих та рекламувати «турботу» радянської держави про суспільство [4, арк. 16]. Керівництво ставило завдання, щоб партійні, радянські і професійні організації пам'ятали – проведення кампанії зачіпає релігійні переконання віруючих. Тому, на його думку, необхідно було особливо суворо витримати такт і наполегливість комуністичного підходу до питання.

У випадках, коли при вилученні цінностей місцеве населення могло висловлювати наполегливі намагання до негайного обміну вилученого, там же на місцях, на хліб, варто було інформувати про надзвичайно сувору централізацію майна, що мало прийматися у фонд ЦК Допголу і про єдину можливість реалізації його на хліб лише за кордоном.

Проведення кампанії на місцях було розраховане на те, що в максимально короткий термін кампанія досягне широкої суспільної напруженості і дасть максимальну кількість реальних цінностей [4, арк. 17]. Згідно з постановою ВЦВК № 183 про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим, усі ресурси, що могли послужити засобом боротьби з голодом і для засіву полів, упроваджувались так. Місцевим радам було запропоновано в місячний термін вилучити із церковного майна як передані в користування групам віруючих усіх релігій за описами і договорами, так і не передані їм ще за договором усі дорогоцінні предмети із платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, вилучення яких не могло суттєво зачепити інтереси самого культу, і передати їх органу Уповнаркомфіна зі спеціальним призначенням у фонд ЦК Допголоду.

З метою планомірного проведення цих заходів, організації і точного обліку та передачі органам Уповнаркомфіну (за особливим рахунком для Центральної комісії допомоги голодуючим) указаних цінностей, у кожній губернії створювали комісії, до складу яких входили представники губвиконкому, губкомпомголу і губфінвідділу під головуванням одного з членів ВЦВК.

Перегляд договору і фактичне вилучення за описами дорогоцінних речей здійснювалося з обов'язковим залученням представників груп віруючих, у користування яких було передано згадане майно. Вилучення дорогоцінних речей у церквах, монастирях і молитовних будинках усіх віросповідань, яке випадково ще не було проведене за договором, здійснювали ті ж комісії, з обов'язковим залученням фактично існуючої

ради релігійно-парафіяльної общини. Вилучене майно мало надходити до особливого фонду на особливі потреби допомоги голодуючим у порядку, передбаченому особливою інструкцією, виробленою ЦК Допголу за угодою Наркомату з Уповнаркомфіном. Приховане дорогоцінне майно, здане в руки віруючих за договором, каралося як розтрата надбання держави. Приховування від описів дорогоцінних предметів із золота, срібла, каміння, слонової кістки каралося примусовими роботами на термін до одного року і конфіскацією всього майна релігійних чи церковних організацій.

ЦК Допголоду інформацію про всі ці цінності, що надходили із церковного майна, і про витрачене публікували в періодичній пресі. Причому в місцевій пресі публікації мали містити додатковий перелік цінностей, вилучених із місцевих храмів, молитовень, синагог, мечетей і тощо [4, арк. 17].

У виданні «Агитпропаганда» в розділі «Помощь голодающим» надруковано повідомлення під назвою «Изъятие церковных ценностей», у якому йшлося про кількість вилученого майна в десяти губерніях УСРР. За свідченнями Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей на території України в період з 14 по 26 квітня 1922 р. було вилучено 1 пуд 34 фунти 78 золотників 18 долі золота, 160 пудів 39 фунтів 16 золотників 72 долі срібла, до 780 каратів діамантів, 7,5 фунтів перлів, а також рубіни, смарагди, алмази [250, с. 89].

Зазначимо, що вилучення церковних цінностей на території України розпочалося з квітня 1922 р., оскільки до то часу вівся лише облік цінностей. За зведеними відомостями Центральної комісії з вилучення цінностей у губерніях у період з 16 по 21 травня того ж року в Київській губернії, а відповідно і в межах Київської єпархії, було вилучено срібла 39 пудів 33 фунти 75 золотників 48 доль; золота – 40 золотників 60 доль; аметистів – 4 золотники 75 доль [27, арк. 1].

Однією з перших святинь, що потрапили під приціл більшовицької конфіскації церковних цінностей, була Києво-Печерська лавра. Сьогодні вона є однією з найбільших православних святинь України та визначною пам'яткою історії та архітектури. З часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 р. Києво-Печерська лавра була постійним центром православ'я [116, арк. 1]. Вона є не тільки найбільша святиня всього православного світу, але й найбільший архітектурний комплекс храмових та монастирських споруд, яка у своїх стінах мала великі матеріальні цінності. Упродовж століть у лаврі накопичувалися значні матеріальні цінності, що становило неоціненний культурний скарб України. Кожен прочанин хотів довести свою любов і відданість лаврі не лише духовно, а й матеріально: разом з кращими почуттями, віруючі віддавали часто все, що мали цінного. Лаврські цінності також зберігалися і в інших храмах та церквах обителі. Коли ризниці вже були передані радянським властям, на Дальніх Печерах при храмі, через недогляд, було вкрадено дві тисячі метрів ліонського шовку, який було свого часу пожертвовано на облачення святих мощів. Про лаврські ризниці написано багато книг, серед яких неабиякої популярності набула праця професора Ф. Титова «Ризниця Києво-Печерской Успенской Лавры», видана у двох розкішних об'ємистих томах. Ця фундаментальна праця описує історичні, матеріальні та релігійні цінності цього сховища. За таких умов, здавалося, монахам важко було щонебудь приховати. У згаданих книгах всяка дрібниця була описана і часто навіть сфотографована. Дійсно, коли під час вилучення церковних цінностей у 1921–1922 рр. представники влади з'явилися для конфіскації цінностей у лавру, вони мали з собою, крім офіційних списків, складених монахами, також і згадані книги [265, с. 157].

Вилучення церковних цінностей із Печерського монастиря здійснювалося у два етапи. Перший етап припадає на 5 і 8 квітня, другий – на 27 квітня 1922 р. Комісію з вилучення церковних цінностей очолив заступник наркома внутрішніх справ УСРР В. Серафимов, який прибув із

Харкова. У свій час він навчався в Київській духовній академії, що дало йому можливість дізнатися більше інформації про монастир і всі цінності, які були на його території [302, с. 15].

У той час у Києві вже існувала губернська комісія з вилучення церковних цінностей. Головою комісії був губернський комісар юстиції М. Михайлик, а його помічником – член Київського революційного трибуналу Н. Варгін. Комісії було надано описи монастиря за 1919 р., оскільки інших не було. Хоча сама комісія скористалася ювілейними збірниками 1908–1909 рр., де було докладно зазначено кількість та вагу церковних коштовностей. Ще до початку роботи комісії владою було здійснено ряд превентивних заходів. Для залякування ченців та священників революційний трибунал Києва засудив єпископа Олексія за його спротив вилученню церковних цінностей. Так радянська влада заздалегідь продемонструвала свою рішучість терором примусити виконувати її рішення. Психологічно духовенство було вже підготовлене до «співпраці» з членами комісії, навіть і тоді, коли воно зовсім не погоджувалося з тією чи тією акцією.

Перший «стихійний» етап вилучення цінностей характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які проявлялися поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення. Під час цього етапу вилучення церковних цінностей із Києво-Печерського монастиря на допомогу голодуючим була дана розписка такого змісту: «Комісією з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих вилучені з Музею Культу і Побуту нижченаведені предмети». Усі предмети, які були вилучені, мали не тільки ювелірну цінність, а й історичну [Додаток Д].

На другому етапі вилучення церковних цінностей центральна влада вибудувала єдину політику, жорстко контролювала місцеву владу по партійній лінії та мала за мету якнайбільше вилучити церковних скарбів на підтримку голодуючого населення, що їй, власне, і вдалося.

Події розвивалися так: 27 квітня 1922 р. лавра була оточена з усіх боків радянськими військами, які не випускали і не впускали нікого без особливого дозволу начальника охорони. Після цього до монастиря прибула комісія з вилучення цінностей на чолі із заступником НКВС В. Серафимовим. Він прибув для того, щоб зняти ризу з ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Отцю-наміснику монастиря було дане розпорядження її зняти. Реакція останнього була різко негативною. У відповіді Комісії було записано: «Через категоричну вимогу Комісії про негайне зняття ризи з чудотворного образу Успіння Божої Матері, рада церковної громади заявляє, що зняття ризи з ікони можливе лише самими членами Комісії, оскільки зняття ризи членами ради церковної громади може образити релігійні почуття віруючих, тим більше, ними були здійснені пожертвування, що покривали половину визначеного викупу. Рада церковної громади, лише поступаючись вимогам влади, складає з себе всяку відповідальність за зняття ризи і її наслідки» [112, арк. 4]. Після такої заяви, комісія, навіть не відреагувавши, зняла ризу з ікони, а ікону помістили в металевий круг. У зв'язку з невисокою матеріальною цінністю, визнаною ювеліром, цей круг був залишений.

Отже, ікона, вік якої більше дев'яти століть, пережила руїну Андрія Боголюбського, татарські навали та польське і московське панування і була не тільки матеріальною цінністю, але й шедевром середньовічного ювелірного мистецтва, була знищена більшовицькою «народною» владою. Не зверталася увага на те, що віруючі здійснили пожертви, намагалися зберегти святиню і витвір мистецтва для нащадків. В офіційній же пропаганді звучали брехливі тези про «народну ініціативу» у вилученні церковних цінностей [482, с. 77].

Експерт-оцінювач, оглянувши докладно ризу, стверджував, що вона мала 292 карати діамантів, з яких 77 великих розмірів, 57 середнього, а решта менших розмірів, 13 каратів перлів, стільки ж смарагдів та багато

всяких інших каменів. Сама ж золота риза важила більше 6 футів. Ця риза була оцінена ювелірами комісії в 62 550 крб (золотом) [294, с. 68].

Крім ризи, було знято велике срібне панікадило Великої церкви лаври в 10,5 пудів вагою, срібні дошки з престолу Трапезної церкви і раки з частками мощів святої Іуліанії, які знаходилися в Благовіщенській церкві, вагою 2,5 пуди. Як вказують офіційні документи, комісія, взявши все, що було ними вилучено із церковних цінностей, о шостій годині вечора виїхала із монастиря [114, арк. 6].

За іншими даними, у Києво-Печерській лаврі також зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 млн карбованців. Православні храми в Росії та Україні зберігали незліченні багатства. За приблизними підрахунками, церковні цінності були еквівалентні півмільярдів пудів хліба, яким, на думку представників радянської влади, можна було б прогодувати до нового врожаю кілька десятків мільйонів голодуючих [513, с. 9].

З Успенського собору комісія пішла ще й по інших церквах Печерської лаври, але докладних описів, що вона конфіскувала, в архівах немає. Як виявилось пізніше, Києво-Печерська лавра, крім офіційно знаних і описаних у праці професора Ф. Титова дорогоцінностей, мала ще й інші великі приховані скарби. Мабуть, більші за ті, що знаходилися в ризниці Успенського собору лаври. До Державного політичного управління було надано інформацію, що частина церковних цінностей знаходилася поряд у скитах лаври, тому було арештовано близько 70 монахів та виявлено місцезнаходження цих коштовностей у Китаївській пустині, що розташовувалася над Дніпром за 10 кілометрів від лаври. Саме тут ще у XVII ст. існував скит, а в 1716 р. збудували церкву. З того часу ця пустиня була підпорядкована Києво-Печерській лаврі. Під час революції тут були вже дві муровані церкви, але про них ніде не було згадки як про такі, що переховували в себе якісь церковні цінності.

Професор та насельник обителі І. Никодимов у праці «Спогади про Києво-Печерську Лавру» вказував на те, що тоді в лаврі було забрано не менше 4 пудів золота (65,6 кілограмів), близько чотирьох фунтів діамантів, близько 700 пудів (11 460 кілограмів) срібла та велику кількість інших дорогоцінностей [265, с. 161].

Не залишилися поза увагою радянських органів влади й інші монастирі міста Києва, що мали історико-археологічне і художнє значення. Зокрема, це Києво-Печерська Успенська лавра з усіма її скитами: Китаївським, Голосіївським, Преображенським та Феофанівським; Михайлівський Золотоверхий монастир, Братський на Подолі монастир, Видубицький монастир, Миколо-Пустинний монастир з Аскольдовою могилою, Флорівський жіночий монастир, Троїцький (Іонинський) монастир із Звіринецькими печерами, Грецький Катериненський монастир на Подолі, Введенська община на Печерську, Софіївський собор з усіма будівлями [125, арк. 50]. Саме в них проводилися описи предметів художньо-історичної цінності. Усі вони були взяті радянськими органами влади на облік, а з часом, конфісковані.

Культурні та історичні цінності, що містилися в церквах та монастирях, завжди привертали увагу науковців, представників охорони пам'яток та представників влади. Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ основним завданням мала упроваджувати декрет у життя. Найперше вона здійснювала описи історико-художніх цінностей, які зберігалися в церквах та монастирях і які надалі використовувалися під час конфіскації церковних предметів із культових споруд.

З дозволу керуючого Київською єпархією, єпископа Черкаського Назарія 7 червня 1921 р. було здійснено облік мистецьких предметів релігійного культу в ризниці Києво-Софійського собору, де були присутні протоієрей Н. Браїловський, священник А. Стрельников, Н. Полонська. У зв'язку з тим, що не було вказано причини здійснення описів, що проводив

Губпрофобру 14 червня 1921 р., Правлінню Союзу парафіяльних православних громад м. Києва було доручено припинити здійснювати описи [122, арк. 104]. У Видубицькому монастирі 3 липня 1921 р. інструктором Губкопопису Ф. Морозовим у присутності скарбника ієромонаха Митрофана були оглянуті ризниця, бібліотека та архів монастиря. У ризниці було три фелоні, одна XVII ст. розшита перлами, а дві інші XVIII ст. Бібліотека мала 5 рукописних книг та стародруки, що розміщувалися у 6 шафах [123, арк. 126]. 15 серпня 1921 р. в присутності секретаря церковної громади Києво-Флорівського жіночого монастиря інструктором Губкопопису Ф. Морозовим були оглянуті ризниця, архів і бібліотека. Предмети ризниці монастиря: 10 вишитих епітрахілей із зображенням святих XVIII ст. та 2 орнаментованих [123, арк. 133]. Того ж дня в присутності казначея Києво-Покровського жіночого монастиря монахині Митрофанії були оглянуті бібліотека та архів монастиря [123, арк. 134]. У присутності завідувача бібліотеки Києво-Софійського собору отця протоієрея Браїловського та представника Всеукраїнської парафії згідно з існуючим каталогом усі книги бібліотеки, включаючи стародруки та рукописні, Губкописом взяті на облік [123, арк. 138].

На адресу Губопису надходили листи від наукових установ, керуючого Київською єпархією з численними та різноманітними проханнями. Оглянувши архів та бібліотеку Софійського собору 2 вересня 1921 р., Всеукраїнська Академія Наук просила передати їх для наукових досліджень та вивчення [122, арк. 160]. Губописом від 5 вересня 1921 р. було передано Академії Наук для наукового вивчення бібліотеку Софійського собору, але за умови, що вона залишиться на місці [124, арк. 207].

12 жовтня 1921 р. до Губопису звернувся єпископ Черкаський Миколай (Браїловський), колишній ключар Києво-Софійського собору, з проханням надати йому сакос, який належав його дідові-ключарю протоієрею Тимофію Микитовичу Сухобрусову та є пам'ятним спогадом.

Висвячений у єпископський сан, відправляючись до місця свого служіння, Владика просив надати йому сакос з усіма речами для користування. Ще одним із прохань було надати йому панагію та один із старих чиновників архіерейського служіння. На що було відмовлено у видачі сакосу і панагії та було видано чиновник, який не мав художньої цінності [122, арк. 189]. Наразі іноді важко встановити долю втрачених історико-культурних цінностей, які були вилучені. З одного боку, вони були втрачені назавжди, а з іншого – акумулювалися по різних музейних установах.

Серед храмів м. Києва, які мають історико-археологічне і художнє значення виділяють такі: 1. Миколаївський військовий собор; 2. Трьохсвятительська церква; 3. Церква Спаса на Берестові; 4. Кирилівська церква; 5. Андріївський собор; 6. Володимирський собор; 7. Церква Петра і Павла; 8. Церква Богородиці Пирогощі на Подолі; 9. Десятинна церква; 10. Золоті ворота; 11. Церква святої Ірини; 12. Церква Миколая Доброго; 13. Успенська на Подолі церква; 14. Воскресенська церква в кріпості; 15. Воскресенська церква на Подолі; 16. Златоустська церква в Старокиївському наділі; 17. Церква святого Іллі на Подолі; 18. Константинівська церква; 19. Хрестовоздвиженська церква на Кожем'яка; 20. Церква святого Миколая на Набережній; 21. Церква святого Миколая Притиска; 22. Церква святої Ольги на Печерському базарі; 23. Стрітенська церква у Львівських воротах; 24. Христоріздвяна церква на Подолі; 25. Феодосіївська церква біля Лаври [125, арк. 51–51 зв.].

Усі культові будівлі в Київській єпархії входили до реєстру культових пам'яток. Кількість зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окркопису перебували Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський та Мотронинський (з Троїцьким храмом) монастирі [397, с. 167].

До осені 1922 р. вилучення церковних цінностей загалом було завершено. Вандалізм радянської влади вражає своїми масштабами. У результаті більшовицької політики вилучення церковних цінностей та монастирського майна було знищено тисячі речей, що становили культурно-історичну та художню цінність. Ці коштовності приймалися на вагу і оцінювалися як брухт. Утрата церквою матеріальних цінностей, окрім іншого, тягнула за собою втрати більш значущі – моральні, що спричинило дегуманізацію суспільства. Це були намагання радянської влади використати ситуацію боротьби з голодом для боротьби з релігією та її інститутами. За цим стояла інша мета – сформувати людину нового, радянського типу – без віри, без власної історії, без Батьківщини і помістити її в суспільство, де не було диференціації за жодною з ознак. Життя цього суспільства було організоване в державі без власної назви – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Після пограбування радянською державою церков та монастирів, знехтувавши свободами вірян, влада завершила свою чорну роботу. Зокрема, 4 серпня 1929 р. Києво-Печерську лавру було перетворено на Всеукраїнське музейне містечко. Його головне призначення стало виконувати функції центру антирелігійної пропаганди в республіці. Перед Наркоматом внутрішніх справ УСРР порушувалося клопотання про негайне виселення тепер уже з території містечка осіб духовного сану, які на той час там проживали [418, с. 95]. Однак, політика радянської влади, пов'язана з вилученням церковних цінностей, продовжилася в численних судових процесах над православним кліром та активними мирянами, котрих звинувачували у приховуванні коштовностей [500, с. 99].

Отже, усі церкви Київської єпархії за час дії організованої радянською владою кампанії з вилучення церковних цінностей, віддали державі коштовності, що накопичувалися впродовж століть на суму, яка б дала змогу прогодувати неврожайні губернії протягом двох років. Однак кошти використовувались на інші потреби, а люди помирали від голоду і в

наступному 1923 р. Лише з трьох найбільших соборів Києва: Свято-Успенського (Києво-Печерська лавра), Свято-Михайлівського Золотоверхого та Софіївського – вилучили 1 пуд 31 фунт золота, 751 карат діамантів, 7 фунтів перлин і 42 пуди срібла. Незважаючи на те, що це були твори стародавнього мистецтва, для нових господарів це не мало ніякого значення. Ювелірні вироби переплавлялися в метал, з ікон зривали ризи, видовбували коштовне каміння [302, с. 15].

Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб золотом і 8615 крб сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено у понад 834 тис. крб золотом [295, с. 18].

Для того, щоб якось зменшити незадоволення духовенства та віруючих політикою конфіскації церковних цінностей та майна, радянська влада розв'язала потужну пропагандистську кампанію. У засобах масової інформації публікувалися серії статей, у яких органи влади намагалися оправдатися за реквізовані коштовності. Зокрема, у російській антирелігійній періодиці наводилися дані про те, що Наркомат зовнішторгу закупив за кордоном для голодуючих понад 305 тисяч пудів зерна за рахунок вилучення церковних цінностей. Збіжжя надходило частинами – у квітні та травні 1922 р. Російський Раднарком перерахував для УСРР 75 млрд крб за рахунок церковних цінностей, які були вилучені в Україні. На ці кошти також було закуплено зерно за кордоном. Вказувалося, що нібито те зерно через Маріупольський порт було направлено до Донбасу, а потім і в інші голодуючі губернії [250, с. 90]. Насправді документального підтвердження в архівних фондах цих даних немає. Пік голоду та смертності від його наслідків припав саме на другу половину 1922 р. Реальної допомоги населення України в цей час так і не отримало. Церковні ж цінності і надалі продовжували вилучатися та продаватися за кордон.

Паралельно із конфіскацією церковних цінностей, відбулося вилучення раритетної релігійної літератури – молитовників, Біблій, Євангелій. Інформацію про проведені заходи та їх результати розміщували на сторінках атеїстичної преси того періоду [229, с. 4]. Конфіскація історичних та релігійних пам'яток здійснювалася за згодою начальників районних відділів міліції, народних суддів, голів сільських рад, які, демонструючи свою лояльність до політики більшовицької влади, навіть не намагалися порушувати питання про доцільність таких дій та подальшу долю цих цінностей. Про це свідчить одна із статей у журналі «Безбожник», автор якої подає інформацію про вилучення церковного майна у Війтовецькому районі Проскурівщини, сучасній Хмельницькій області. За згодою начальника районної міліції було проведено конфіскацію релігійних книг, які мали культурну цінність. У селі Шарках Деражнянського району з відома та за згодою народного судді, а також під безпосереднім керівництвом голови сільської ради, було конфісковано всі речі, які мали хоч якнайменшу культурну і матеріальну цінність [229, с. 4].

Кампанії з ліквідації мощів набували організованого характеру із залученням радикально налаштованих членів суспільства, під галас натовпу на площах і вулицях. Подібна наруга над святинями викликала ненависть священнослужителів і віруючих до органів радянської влади та їх антирелігійної політики. Спираючись на «революційну свідомість» населення, планомірно і послідовно радянська влада провела повну ліквідацію мощів на місцях, відкидаючи «шкідливу нерішучість і половинчастість заходів». Ліквідацію названого більшовиками «культу мертвих тіл і ляльок» було здійснено або через переміщення мощів до музеїв у відділи церковної старовини, або через їх поховання.

Губвиконками зобов'язані були перевірити всі конкретні умови проведення заходів із ліквідації мощів, провести відповідну агітацію на фабрично-заводських, червоноармійських та інших зборах у містах, селах. Особливий акцент робився на малоосвічену частину селянства. Після

цього затверджувалося відповідне рішення на пленумі виконкому з точним позначенням часу і способу ліквідації кожних окремих мощів.

Для того, щоб переконувати громадськість у необхідності ліквідації мощів святих, радянській владі знову в нагоді ставала преса. Так, зокрема, у журналі «Безвірник» була опублікована стаття про необхідність ліквідації мощів, які знаходилися на території Києво-Печерської лаври, перетвореної тепер уже в Український антирелігійний музей. За словами автора, значну частину мощів лаври потрібно було знищити, оскільки нібито на території Києво-Печерської лаври було виявлено спеціальну майстерню, де монахи «виготовляли» мощі не тільки для лаври, а й на замовлення інших монастирів [229, с. 4].

Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була великим державним обманом. Вона мала зовсім далеку від задекларованої більшовиками мету. Під різними гаслами допомоги голодним організатори провели масштабні заходи з обкрадання храмів. Під конфіскацію потрапила маса речей, що мали історичну і культурну цінність, постраждали сотні священнослужителів, мирян. Радянська ж влада яскраво продемонструвала своє справжнє обличчя та засоби практичного виконання декрету про відокремлення церкви від держави.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції». Вона спрямовувалася компрометування церкви в очах народу, насамперед, населення голодних регіонів. Робилося все, щоб спровокувати клір на дії, які, з точки зору радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні». Це повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань. Більшовики ставили собі за мету змусити цілі громади вірян відійти від церкви. Це фактично була перша загальнодержавна

антирелігійна кампанія, у результаті якої постраждали не лише культові споруди, а й духовенство та віруючі.

3.2. Закриття храмів Київської єпархії як засіб ліквідації матеріальної бази Православної церкви

У другій половині 1920-х рр. відбулося посилення державної політики щодо релігії і церкви, оскільки влада в цей час взяла курс на повну ізоляцію церкви від суспільства. Тверда тенденція, спрямована на обмеження діяльності релігійних організацій, особливо чітко проявилася з початком колективізації. Численні труднощі, що виникали під час соціалістичного будівництва на селі, були списані на куркульські елементи і служителів культу. На засіданні Президії ВЦВК 1 червня 1927 р. зазначалося, що «соціалістичний молодий лад може існувати тільки в боротьбі з релігією, держава не може нормально розвиватися через втручання церкви в життя народу» [180, с. 44].

Основним напрямом у політиці радянської влади щодо Православної церкви, поряд з посиленням просвітницької роботи, стає діяльність, спрямована на закриття храмів, заборону церковного дзвону, переслідування священнослужителів та віруючих. Основи богоборчої політики були закладені в ряді урядових та партійних документів. Юридичною основою «походу» радянської влади проти церкви, як і раніше, залишався Декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 20 січня 1918 р., а також інструкція Народного комісаріату юстиції РСФРР «Про проведення декрету в життя», прийнята в серпні 1918 р. Тоді розпочалася конфіскація церковного майна та закриття культових споруд. Проте масових руйнувань храмів ще не було.

Релігійні об'єднання були під прицілом органів держбезпеки. Уже в грудні 1920 р. Ф. Дзержинський писав голові Всеукраїнської надзвичайної комісії М. Лацису: «Церковну політику розвалу повинна вести ВНК, а

ніхто інший. Маневрувати може тільки ВНК для єдиної цілі – ліквідації попів» [180, с. 9].

Зі встановленням в Україні радянської влади більшовики у своїй антицерковній політиці на території республіки діяли обережно. Без сумніву, православні храми в усіх регіонах республіки зазнавали закриття, руйнування, переустаткування, а часом і цілком повного руйнування. Обіжники ВУЦВК та НКВС УСРР від 14 серпня 1924 р. та від 26 серпня 1924 р. встановлювали порядок закриття культових будинків. Щоправда, на практиці були виявлені численні порушення цих інструктивних документів. Кампанію із закриття церков на селі радянська влада здебільшого намагалася подати як «ініціативу місцевих органів влади за активної підтримки громадськості». Побоювання за свою, і без того слабку репутацію в Україні, більшовицьке керівництво республіки намагалось діяти за принципом «крок вперед, два назад». В архівних документах містилася інформація, що в першій половині 1920-х рр. були випадки повернення парафіянам реквізованих церков [29, арк. 17].

Згідно з директивою, надісланою з Москви на початку 1929 р., релігійні організації оголошувались єдиною з небезпечних контрреволюційних сил [323, с. 13]. Відповідно до циркуляра НКВС УСРР «Про порядок закриття храмів і молитовних будинків усіх культів» від 14 серпня 1924 р. керівні органи КП(б)У упродовж 1929–1930 рр. ініціювали масове закриття церков, руйнування храмів, зокрема всесвітньовідомих пам'яток історії та культури. Закриття церков прямо пропорціональне темпам загального наступу «соціалізму по всьому фронту» [141, арк. 126].

Боротьба з Православною церквою знайшла своє вираження в антихрамовій кампанії, яку нами поділено на три етапи. Перший етап охоплює 1919–1924 рр., другий етап 1925–1933 рр., третій етап 1934–1939 рр. Протягом першого етапу в місті Києві було закрито 32 храми й один зруйновано. У межах же Київської єпархії було закрито 4 та

зруйновано 7 храмів. У 1923 р. була прийнята спеціальна інструкція з питань використання культових споруд. Храми, які використовували віруючі, могли вилучатися владою через їх непридатність, брак приміщень, підозру учасників церковної групи в контрреволюційній змові, розірвання договору на використання храму.

На другому етапі відбувалося вилучення храмів у сільських громад. Якщо в місті Києві в період другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було закрито 8 храмів, 9 зруйновано [Додаток Е], то в межах єпархії 21 храм було закрито та 24 зруйновано. У попередні роки церкви закривалися переважно в містах. Тепер же під основний удар потрапляли сільські віруючі і церкви. Це було пов'язано з прийняттям рішення ЦК ВКП(б) 1927 р. про перехід до соціалістичних перетворень на селі і про обмеження «експлуаторських устремлінь сільської буржуазії». М. Бухарін і Є. Преображенський, пояснюючи непримиренну позицію радянської влади щодо церкви, відзначали, що релігія і комунізм несумісні, тому необхідно знищити релігію, щоб радянська влада здобула перемогу. Активний діяч Союзу безбожників Є. Ярославський прямо заявляв, що під час колективізації боротьбу куркульських елементів підтримують священники, які «під релігійною оболонкою проводять контрреволюційні думки і плани». Результатом подібних висновків стало посилення переслідувань священнослужителів, особливо сільських, і жорсткість полеміки з храмово-обрядових питань. Закриття храмів набуло ширшого розмаху.

Третій етап закриття храмів почався у 1934 р. і тривав до 1939 р. Кількість закритих храмів збільшилася в містах, зокрема у Києві 28 храмів закрито та 32 зруйновано. У межах Київської єпархії 1 храм було закрито та 13 зруйновано [Додаток З]. Наприкінці 1920-х рр. все частіше культові будівлі закривалися на вимогу «трудящих» [212, с. 49]. Не чекаючи рішення ВУЦВК, часто на місцях вдавалися до самовільного прийняття адміністративних рішень. У період з 1 жовтня 1929 р. до 1 жовтня 1930 р. на території України з дотриманням усіх формальностей законодавства

було закрито 379 молитовних будинків, із них 260 православних. Без санкцій ВУЦВК закрили майже вдвічі більше – 719, а загалом 1098 молитовних будинків [363, с. 297–198].

Найпоширенішим прийомом закриття храму або принаймні недопущення проведення богослужінь було навмисне припинення угоди між райвиконкомами чи сільськими радами та громадами про користування храмом через несплату податків, що постійно зростали. Так закривали собори, навколо яких найбільше зосереджувалось життя церковних громад. Інколи храми повертали парафіям, але це не було гарантією, що храм знову не закриють.

На території сучасних Київської та Черкаської областей ситуація була дещо іншою. Вилучені у громад церкви в кращому випадку використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади. Нерідко їх передавали під колгоспні комори та зерносховища, склади, або просто зачиняли. Храми на «культурні установи» перетворювали переважно в першій половині 1920-х рр. в містах та селищах міського типу, районних центрах, у робітничих населених пунктах. Все це супроводжувалося насадженням ідеологізованих культів: урочистими зборами, виголошенням доповідей, виконанням «Інтернаціоналу», масовими гуляннями, «комсомольськими обрядами» тощо. Згодом це поширилося і на сільську місцевість [363, с. 298–299].

У 1920-х рр. була розгорнута потужна пропагандистська кампанія на підтримку радянської антицерковної політики населенням. Закриття храмів подавалося як ініціатива місцевого населення. У державі, що проповідувала держаний атеїзм, церква була символом минулого. У пресі розповідалось про величезні прибутки церкви в час страждань трудящих за часів царизму, що впливало на ставлення суспільства до цієї інституції. Люди перестали бачити в церкві духовну владу, яку вона мала в попередні роки. Культові споруди уже не становили для людей історичну та архітектурну цінність. У монастирів, як і у всієї Православної церкви,

вилучалося без викупу усе рухоме та нерухоме майно – земля, ліси, води, сільськогосподарський і промисловий реманент, богослужбове і церковне майно. Усе це оголошувалося народним надбанням і передавалося у розпорядження місцевим радам та їх виконкомам, окремим народним комісаріатам та їх підрозділам.

Відповідно до постанови РНК РСФРР «Про релігійні культури» від 8 квітня 1929 р. при закритті молитовних будинків культове майно розподілялося за визначеним порядком. Усі предмети із платини, золота, срібла та парчі, а також дорогоцінне каміння підлягали зарахуванню в державний фонд і передавалися в розпорядження місцевих фінансових органів або органів Наркомосу. У храмах та церквах були предмети, які представляли собою історичну, художню, музейну цінність. Вони також передавалися до Наркомосу. Усі інші предмети, такі як ікони, облачення, хоругви, покровці, які мали спеціальне призначення при відправленні культу, передавалися віруючим для переносу до інших культових споруд, котрі заносилися до опису культового майна на загальних підставах. Вилученню не підлягало лише перехідне майно (гроші, ладан, свічки, масло, вино, віск, дрова та вугілля), яке мало цільове призначення для виконання умов договору чи для звершення релігійних обрядів [399, с. 388].

У лютому 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань», що стало причиною нового наступу на релігійну сферу. Вище державне керівництво вимагало проводити активнішу культурно-освітню й пропагандистсько-агітаційну роботу, «якнайширше втягуючи... всю радянську суспільність» в ініціювання та підтримку кампанії закриття церков [67, арк. 81]. Документ установлював квоту підписів населення для закриття молитовень тощо [11, арк. 12].

З 1931 р. по квітень 1936 р. в Україні було закрито щонайменше 5170 церков, таку статистику подають українські дослідники. Припинили

свою діяльність 8541 молитовний будинок. На 1 квітня 1936 р. 3371 храм не діяв, хоча формально не вважався закритим [336, с. 34].

Для того, щоб зрозуміти процес закриття храмів та церков, потрібно безпосередньо розглянути окремо взяті релігійні громади та їхню подальшу долю. У місті Києві ситуація з закриттям молитовних будинків, храмів та монастирів була такою. На початку 1930-х рр. у Києві та передмістях відправи були у 12-ти зі 130-ти православних храмів і молитовних домів. Інші церкви стояли закритими, деякі були переобладнанні під склади та інші антирелігійні заклади. 8 монастирів та понад три чверті парафіяльних храмів не діяли. Як уже було зазначено вище, найбільшу святиню України і всього православ'я – Києво-Печерську лавру було перетворено на музейне містечко, на державний заповідник перетворено Софійський собор, а Володимирський собор – на Музей антирелігійної пропаганди.

Одним із поширених «аргументів» для закриття храмів у 1932–1933 рр. була потреба використання їх як зерносховищ. Проте, вже у 1936 р. Всесоюзна комісія у справах культів при Президії ЦВК СРСР констатувала: «Повсюдно практикується вилучення молитовних будинків під зсипання хліба... Причому, факти говорять, що церкви часто засипаються хлібом без необхідності в цьому, тільки для того, щоб «ліквідувати» релігію. У багатьох місцях засипаються останні церкви в районі [335, с. 114]. Прикладом таких дій влади може слугувати церква Різдва Богородиці, що знаходилася в селищі Рокитне Київської області. Упродовж 1930–1936 рр. її приміщення використовувалося як зерносховище [507, с. 225]. Церква ікони Богородиці «Живоносне джерело», що знаходилася в районі Київської Борщагівки, також згідно з постановою Київської міської ради була закрита та пристосована під зерносховище [507, с. 41].

Органи радянської влади насамперед рекомендували закривати церкви в тих районах міста, де було два і більше храми. Так була закрита

Воскресенська церква, що містилася по Воскресенському провулку в Києві, Троїцько-Батієва церква на Батіївській горі [19, арк. 2]. Назавжди втраченими для української культури стали храми, які в середині 1930-х рр. були повністю зруйновані або розібрані на будівельні матеріали. Жертвами більшовицького державного вандалізму стали Благовіщенська церква на Новій забудові, Борисо-Глібська (Іоанна Предтечі) церква і дзвіниця на Подолі, Василівська (Трьохсвятительська) церква [507, с. 36].

Масове нищення київських церков відбулося в 1934 р., коли вирішувалось питання перенесення до Києва столиці УСРР. Саме в той час були підірвані перлини українського бароко: Микільський військовий та Михайлівський Золотоверхий собори, Успенський та Богоявленський собори на Подолі, інші церковні споруди, які були визнані пам'ятками української культури. Дослідники проблеми закриття храмів єдині в тому, що найбільш постраждали храми міста Києва. Всі вище названі храми були знесені, як непотрібні, залишивши слід у записах про їх знесення та фундамент на місці будівництва.

Такої ж долі зазнали і православні храми та церкви в містах і селах. У першій третині ХХ ст. було закрито понад 2000 церков, синагог та інших молитовних будинків. Сотні їх перепрофільовано на культурні заклади – будинки колгоспника, театри, школи. Усі ці релігійні установи постановами ЦВК УСРР були закриті або оголошені недіючими [245, с. 1].

Центральний регіон України, сучасні Київщина та Черкащина, постійно був у центрі уваги політичного наступу радянської влади на Православну Церкву. У місті Сміла була Покровська церква, будівництво якої було розпочато ще у 1910 р., а в 1914 р. залишилася не добудована, оскільки почали з'являтися тріщини стін. Добудова церкви була неможлива з огляду на технічний акт, який видала комісія. Добудувати цю церкву мала бажання релігійна громада при старій Покровській церкві, але коштів на її завершення було недостатньо. Для того, щоб зібрати 40 тис. крб потрібно було близько десяти років. Крім цієї церкви, у місті знаходилося ще три,

які цілком задовольняли релігійні потреби віруючих. Беручи все це до уваги, НКВС УСРР ухвалив рішення про недоцільність добудови та використання приміщення під церкву. Релігійній громаді було відмовлено. Згодом питання про використання будинку було передано на розгляд ВУЦВК. 25 червня 1926 р. президія Окружного виконавчого комітету, на підставі акту технічного огляду, прийняла рішення розібрати це приміщення. Однак питання не було остаточно вирішено. Постановою від 21 вересня 1926 р. президія ОВК прийняла остаточне рішення: недобудоване приміщення розібрати, а матеріали використати на потреби будівництва культурного осередку Червоної армії у місті Сміла. У цьому поданні президія ОВК просила відповідно Президію Всеукраїнського центрального виконавчого комітету затвердити постанову про розборку зазначеного помешкання для використання матеріалу на згадану культурну потребу та сповістити про наслідки розгляду цього питання. Рішення відносно Покровської церкви було досить не очікуваним. Розглянувши відповідне подання у справі недобудованої церкви в місті Сміла, НКВС рішенням від 14 травня 1927 р. заборонив закриття Покровської церкви і дав дозвіл релігійній громаді добудувати церкву [45, арк. 5]. Вказувались такі причини відмови використання під інші потреби:

«1. Немає ніяких формальних підстав для відмови релігійній громаді в наданні дозволу на добудову церкви, звичайно за умови виконання останньою всіх технічно-будівельних правил.

2. Розібрання новозбудованої церкви можна провести лише шляхом підризу вибуховими речами, що є не бажаним за політичними міркуваннями.

3. За обіжником ВУЦВК та НКВС від 14 серпня 1924 р. за ч. 131 споруди закритих молитовних будинків мають використовуватись для культосвітніх потреб» [45, арк. 7].

У самому центрі села Мошнів Черкаського району розташована велика мурована церква, збудована майже сто років тому за кошти князя

Воронцова. Жителі села розповідають перекази своїх батьків про будівництво храму, його оздоблення та особистий вклад кожного селянина в будівництво. Церква була зведена за 10 років наполегливої та копіткої праці. З приходом до влади більшовиків та піднесення антирелігійної хвилі постало питання про закриття храму та передачу його під культосвітні потреби, що і було зроблено [216, с. 49].

У Шполянському районі на Черкащині теж закривали храми та церкви. Під час Великодніх свят 1922 р. комітет незаможних селян уперше разом із комсомольським осередком провели антирелігійну кампанію. Удвічі зменшилася кількість прихожан у церкві, а в окремі неділі церква була порожньою. Взагалі в районі на кінець 1920-х рр. майже не залишилося жодної діючої церкви, частина з них була облаштована на клуби, театри та школи, а частину використовували під зернові склади [252, с. 27].

Закриття храмів викликало невдоволення віруючих, і вони скаржилися у ВЦВК на неправомірні дії місцевої влади. Однак на свої прохання про відкриття церкви або збереженні її віруючі найчастіше отримували відмову.

Наведені приклади показують, що багато дій місцевої влади були свавільними і неправомірними навіть з точки зору існуючого законодавства про культу. Питання про релігію і церкви вирішувалися, як правило, в закритому порядку. Місцева влада приймала постанови про закриття храмів, не провівши попередньо масової антирелігійної роботи, не враховуючи релігійності населення, особливо сільського.

У селі Ялисоветці Шполянського району проживало 969 осіб дорослого населення, з яких 905 мали виборчі права, але 809 осіб із зазначеної кількості подали письмове звернення про закриття місцевої церкви, пропонуючи використати її під культосвітню установу – Будинок колективіста. Церква в цьому селі стояла закрита півтора року, і ніхто її не використовував. З технічного боку будинок старий, дерев'яний, але був

придатний для перебудови під культосвітню установу. Через те, що релігійна громада в селі складалася лише з 96 осіб, не було служителя культу, то всі інші мешканці були схильними до того, щоб храм було реорганізовано та переобладнано [25, арк. 28].

У селі Веселий Кут того ж Шполянського району мова йшла також про передачу приміщень храму для культосвітніх потреб. Засідання президії Шполянського районного виконавчого комітету, яке відбулося 15 квітня 1931 р. в місті Шпола, ухвалило: «У зв'язку з тим, що дорослого населення в селі Веселий Кут є 589 осіб, з яких виїхало з села на заробітки 108 осіб, і 481 особи, які зараз перебувають в селі, 388 осіб підписалось за закриття церкви й передачу її під культосвітні потреби. Вони домагаються закрити церкву, про що свідчать постанови загальних зборів виборців та колективу, на яких була присутня переважна більшість дорослого населення села. Незначний відсоток віруючих може задовольнити свої релігійні потреби в сусідньому селі, що знаходиться на відстані півтора кілометра» [24, арк. 1].

У районі між селами Городище та Мліївом містилася Науково-експериментальна база Всесоюзного дослідницького інституту плодово-ягідного господарства, де працювало 173 штатних працівників та службовців. Поруч із подвір'ям бази була невеличка церква, яка мала вигляд не церкви, а будинка, що цілком можна використовувати під клуб. До неї ходили приблизно 50 літніх людей із ближніх частин села. Цей храм був побудований поміщиком Яхненком особисто для себе. Збори робітників підтвердили постанову зборів бази від 28 травня 1931 р. про закриття церкви та передачу будинку під культустанову бази [11, арк. 5].

У першій половині 1920-х рр. ще були випадки повернення віруючим реквізованих у них культових будівель. Як приклад, 4 листопада 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП (б)У розглядали питання «Про зайняття молитовного будинку в місті Золотоноші». Визнано, що зайняття молитовного будинку під лікарню в цьому випадку було неправомірним і

необхідно підтвердження постанови ВУЦВК про скасування цієї реквізиції. Політбюро доручило Секретаріатові ЦК КП (б)У та Нарком'юсту надіслати на місця відповідну директиву про суворе додержання закону про відокремлення церкви від держави [29, арк. 51].

Усі культові будівлі на Черкащині входили до реєстру культових пам'яток. Кількість зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окрскопису перебували Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський та Мотронинський (з Троїцьким храмом) монастирі [397, с. 167].

Отже, для втілення своєї антирелігійної політики на території Черкащини щодо православ'я органи радянської влади використовували кампанію із закриття культових споруд, під час проведення якої головний удар було нанесено по економічному потенціалу Православної церкви на території краю. Антирелігійна політика радянської влади супроводжувалася притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвела до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'ятників культури [479, с. 46].

Релігійна ситуація із закриттям храмів по всій території УСРР була різною. Якщо раніше для остаточного закриття церкви було потрібне рішення ВЦВК, то з січня 1930 р. Комісія з питань культів визнала доцільним надати право остаточного рішення про закриття молитовних будинків на місцях на розгляд облвиконкомів, крайвиконкомів і окрвиконкомів. Згідно з сучасним адміністративним поділом України на території центральних, східних та південних областей ситуація із закриттям різнилася своїми статистичними показниками. Як правило, закриття храмів відбувалося за такими напрямками: закриття культових споруд як приміщення, розібрання її будівлі на потреби населення та використання приміщень храмів під культосвітні потреби. За «Каталогом

зруйнованих храмів», картина закритих храмів відповідно до територіального поділу була такою: у Київській області найбільша частина храмів (22 споруди) була розібрана майже до самого фундаменту, закритих будівель, які взагалі не використовувались, було 13, під культосвітні потреби переобладнано 7 храмів [507, с. 375].

Полегшила процес закриття храмів постанова ВЦВК і РНК РСФРР «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних організаціях релігійних об'єднань» [202, с. 727], за якою місцевій владі необхідно було організувати перегляд складу керівних органів «двадцятки» з метою виключення з них куркулів і «позбавленців». Постанова призвела до обмеження кількісного складу релігійних об'єднань і до закриття храмів як безгоспних, оскільки тепер місцева влада мала можливість виключити з «двадцятки» активістів і служителів культу. У багатьох церквах часто не було кому служити, і їх закривали з цієї причини.

Отже, до кінця 1930-х рр. більшість храмів були ліквідовані. Закриття й руйнування церков відбувалося за певною схемою. У великих містах до міських рад надходили партійні директиви про те, що для розширення вулиці чи спорудження будинку треба зруйнувати ту чи ту церкву. У містах церковне життя було паралізоване майже повністю. У сільській місцевості подекуди церкви залишалися чинними завдяки наполегливому опору селянства антихрамовій кампанії влади. Крім того, владі не завжди вдавалося дістатися до віддалених сіл, і через те, там церкви залишалися чинними.

Паралельно із закриттям храмів розгорталася кампанія зняття дзвонів і заборони церковного дзвону. Є. Ярославський закликав скасувати дзвін «як безглуздий звичай, шкідливий і той, що заборонений інструкцією про користування дзвонами: дзвін не допускається, якщо не був пов'язаний із відправленням служби, а лише в силу звичаю. Дзвони мали не тільки ритуально-церковне значення, а були своєрідним символом і вартовим сільської громади. На заклик дзвону селяни збігалися гасити пожежу,

обороняти громадське майно або давати відсіч іншим порушенням селянських прав і звичаїв. Дзвони не раз давали знати українським селянам про наїзди продовольчих загонів, каральних формувань, виселення та арешти «куркулів», закриття церков. Тому саме поняття «дзвін» мало для більшовицької влади не тільки церковно-символічне, а й політичне значення [189, с. 98].

Згідно зі спеціальною постановою НКВС від 11 грудня 1929 р. «Про порядок зняття дзвонів з існуючих молитовних будинків» кампанія зняття дзвонів розгорнулася особливо активно наприкінці 1929 – на початку 1930 р. [189, с. 375]. Тільки навесні 1930 р. втратили дзвони великі київські храми: Володимирський собор – 20 т, Десятинна церква – 34 т, Михайлівський собор – 12 т, Флорівський монастир – 12,7 т, Іонівський монастир – 30 т [20, арк. 34].

Були закриті культові споруди за ухвалою громадян на сході країни після проведення з ними «роз'яснювальної» роботи, а зняті мідні дзвони та інші металеві речі передавали на потреби господарства. Органи охорони пам'яток, не маючи здебільшого змоги запобігти знесенню культових споруд історико-архітектурного значення, обмежувалися збереженням їхнього майна, начиння тощо. До сховищ Рудметалторгу почали надходити різноманітні речі, зокрема і дзвони. Народний комісаріат фінансів УСРР розпорядженням від 7 грудня 1929 р. встановив, що старовинні речі з благородних металів великої мистецької, наукової або історичної цінності, згідно із законодавством про пам'ятки належить охороняти й використовувати у відповідних установах – історико-культурних заповідниках, музеях [268, с. 30]. Офіційно необхідність зняття дзвонів, крім побажань трудящих, влада пояснювала потребою в кольоровому металі для індустріалізації. За даними НКВС, протягом грудня 1927 р. – березня 1930 р. тобто, саме в час особливого розмаху колективізації, у 34 округах України було знято дзвонів загальною вагою 11173,5 т на суму

713 тис. крб. Найбільше їх зняли у Кременчуцькому – 140,5 т та Мелітопольському – 131 т, округах [35, арк. 32].

Отже, до середини 1930-х рр. поступово зник дзвін, дзвони зняли, знищено секрети дзвонового лиття. Процес зняття церковних дзвонів був лише першим кроком на шляху остаточного закриття церков. Як правило, захоплення дзвонів і закриття церкви відбувалося одночасно. Кампанія з вилучення церковних дзвонів 1920–1930-х рр. була складовою політики радянської влади щодо релігії і церкви.

На рубежі 1927–1928 рр. відбулися істотні зміни всього курсу політики щодо релігійних організацій у СРСР. Настає період крайнього войовничого, нетерпимого ставлення до церкви, пов'язаний з прийняттям загального курсу керівної групи ЦК ВКП (б) на чолі з Й. Сталіним на насильницьку колективізацію, згортання НЕПу, загострення класових відносин у місті й селі. У період ліквідації куркульства влада обрушилася і на церкву, все більше посилюючи адміністративно-репресивні заходи. Для втілення своєї антирелігійної політики на території Київської єпархії щодо православ'я, органи радянської влади використовували кампанію із закриття культових споруд. Під час проведення цієї кампанії головний удар було нанесено по економічному потенціалу православної церкви на території краю. Антирелігійна політика радянської влади супроводжувалася притягненням до кримінальної відповідальності захисників церковного майна, призвела до пошкодження і знищення багатьох творів мистецтва та пам'ятників культури.

Отже, тотальний наступ на Православну церкву радянською владою продовжувався і в наступний період і зумовлювався не тільки несумісністю комуністичного та релігійного світогляду, а й певними суб'єктивними факторами. У другій половині 1920-х рр. започатковано масове закриття храмів, а розпал кампанії по вилученню дзвонів припав на 1929 р. Тривалий час у літературі побутувала думка, що кампанія по закриттю храмів та зняттю дзвонів, використання їх як будівельного

матеріалу для господарських цілей проводилися за ініціативою трудящих, але це було не так. Поширеними були випадки, коли жителі населеного пункту підписувалися на аркуші за збереження дзвонів, а до цього списку дописувався заголовок про їх зняття.

3.3. Наступ радянської влади на православні монастирі Київської єпархії

Діяльність монастирів органічно поєднувалася з політичним, соціальним, культурним та науковим життям певного регіону України. Монастирі були взірцями ефективного ведення сільського господарства, упровадження передових методів агротехніки, раціональної організації тваринництва, тривалого зберігання продукції тощо [521, с. 16].

Історія кожного монастиря на той час була різною, але їх доля у ХХ ст. стала однією для всіх. Конфіскація церковних цінностей, реорганізація та закриття монастирів і храмів відображали політику держави в царині духовної культури того часу. У 1918 р. розпочинається кампанія з масового закриття монастирів із ліквідацією їх майна. Основний удар по них був нанесений з 1918 по 1921 рр. З понад 1 тис. наявних в Україні до 1918 р. монастирів у цей період перестали існувати більше 600. До кінця 1930-х рр. процес закриття монастирів не припинявся. На початок 1940-х рр. в країні не залишилося жодного чинного монастиря. Щоб зберегти обителі, в багатьох монастирях ченці стали утворювати своєрідні релігійні трудові артілі, колективною працею здобуваючи засоби до існування. Іноді це були спроби запобігти знищенню монастирів, але нерідко ченці вели справді комуністичний спосіб життя. Протягом 1920-х–1930-х рр. місцева влада такі артілі закривала. Підставою для їх ліквідації було те, що селянське колективне господарство вважалось справді радянським, а чернечі артілі сприймалися як оплот контрреволюції.

Як зазначає Е. Слободянюк, попри спробу влади надати закриттю

монастирів цивілізованих форм, більшість із них ліквідовували грубим адміністративним шляхом, без урахування інтересів чернецтва і громадської думки. Навіть офіційна статистика визнавала, що з 31 монастиря, закритого в 1924 р., тільки один був ліквідований за «побажаннями населення». Було прийнято рішення змінити, поступово звужуючи, мережу монастирів. Ця тенденція виразно простежується на прикладі Подільської губернії, де в довоєнні часи було 12 монастирів, за даними на 31 січня 1925 р., їх кількість збільшилася до 18. Повернення чернецтва в монастирі і концентрація монастирів зменшить мережу нездорової релігійної пропаганди [443, с. 105].

Закриття й виселення чернецтва – це тільки перший етап нищення монастирів. Трагічною виглядає подальша доля монастирських будівель. Влада або відразу перетворювала чудові архітектурні споруди на звалище каміння, або прирікала їх на повільне руйнування. На кінець 1920-х рр. більшість монастирів України було передано під сільгоспартілі, колонії для безпритульних дітей. Деякі використовувались як медичні та навчальні заклади, місця дислокації військових частин тощо.

У своєму дослідженні Ю. Мариновський подає відомості про кількість та діяльність монастирів на Черкащині. Станом на 1 січня 1917 р. в тодішніх повітах Київської і Полтавської губерній офіційно функціонували 15 православних монастирів: Корсунський Онуфріївський жіночий, Ірдинський (Виноградський) Успенський чоловічий, Мошногірський Вознесенський чоловічий, Мотронинський Троїцький жіночий, Жаботинський Онуфріївський чоловічий, Медведівський Миколаївський чоловічий, Чигиринський Троїцький жіночий, Лебединський Миколаївський жіночий, Золотоніський Красногірський Іоанно-Богословський жіночий, Черкаський Покровський жіночий, Змагайлівський Успенський чоловічий, Лукашівський (Іванівський) Троїцький жіночий, Тальянський Миколаївський чоловічий,

Кочержинський Георгіївський чоловічий, Уманський «Божої Матері Начальна Радості» чоловічий [391, с. 19].

Станом на 1921 р. у місті Києві існувало 7 чоловічих (Братський, Видубицький Михайлівський, Греко-Синайський, Свято-Катериненський, Києво-Печерська Успенська лавра, Михайлівський, Миколаївський, Свято-Троїцький) та 3 жіночих (Введенський, Покровський, Флорівський) монастирі. У межах округи існувало 2 чоловічих (Різдва-Богородиці (на Церковщині), Свято-Пантелеїмонівський (Феофанія) та 2 жіночих монастирі (Ржищевсько-Спасо-Преображенський (м. Ржищів), Межигірський Спасо-Преображенський приписаний до Київського Покровського монастиря (Межигір'я). Обов'язки благочинного монастирів м. Києва та округи виконував архімандрит Давид [121, арк. 1–1 зв.].

Негативна соціально-економічна і політична ситуація, зокрема на Черкащині у 1919–1920 рр., посилювалася голодом, епідеміями, перенаселенням міст і містечок біженцями, зростанням кількості кримінального елемента [483, с. 51]. Циркуляр Ліквідаційного відділу Наркомату юстиції від 21 червня 1921 р. мав на меті за допомогою губернських відділів управління зібрати точні свідчення про монастирі в межах губерній. Насамперед їх цікавило кількість чоловічих та жіночих монастирів окремо, кількість у кожному монастирі насельників (ченців та черниць) з поділом їх за віковими групами та соціальним станом. Особливий інтерес викликало матеріальне становище монастирів – наявність землі, рухомого та нерухомого майна [73, арк. 10].

Згідно з чинним законодавством до 1922 р. майже в усіх монастирях Київської єпархії були утворені релігійні громади. У деяких обителях почали функціонувати сільськогосподарські артілі або трудові комуни, які склалися із монастирських насельників, монастирських робітників і служниць, що перебували в цих монастирях [391, с. 36].

З кінця 1922 р. починається заключний етап в остаточному знищенні

монастирів єпархії. Бюлетень НКВС України від 9 лютого 1923 р. подавав основні засади у ставленні до монастирів: «Закриття монастирів. 1. Міські і приміські монастирі, як чоловічі, так і жіночі, за загальним для всіх правилом повинні бути закриті. 2. У губерніях дозволяється залишити по одному чоловічому та одному жіночому монастирю, подалі від міст і залізниць. 3. Приміщення монастирів, що підлягають закриттю, повинні використовуватися для потреб соціального забезпечення, народної освіти, охорони здоров'я тощо. 4. Ченці і черниці похилого віку повинні бути переведеними до установ Собеу, якщо вони від цього не відмовляться і не побажають поїхати на батьківщину. 5. Організацію трудових артілей можна дозволяти лише на загальних підставах із колишніх послушників і послушниць» [391, с. 45].

Кількість монастирів чинних і зачинених та кількість ченців, що в них перебували потрібно було визначати відносно до адміністративно-територіального поділу 1923 р. на округи. Так, у 1923 р. Флорівський жіночий монастир був закритий радянською владою, а храм був переданий приходській общині. Черниці та послушниці звернулися із заявами до Президії ВУЦВК з проханням не виселяти їх із приміщень монастиря. Вони працювали і жили тут лише на засоби для існування, які отримували від копіткої роботи – шиття. Це для них було єдине джерело доходу. Крім того, в монастирі мешкали ще і черниці похилого непрацездатного віку, один із корпусів монастиря був заселений більше ніж 50-ма інвалідами. Деякі з них були прикутими до ліжка [20, арк. 16].

На території Київської єпархії у 1925 р. продовжували існувати релігійні громади, що функціонували при ще офіційно не закритих монастирях – Іванівському (Лукашівському), Лебединському, Мотронинському жіночих і Медведівському, Мошногірському, Тальянському, Уманському і Кочержинському. Серед монастирів Черкаської округи найбільшим був Лебединський жіночий монастир, у якому мешкали близько 350 черниць.

На початку 1926 р. в Білоцерківській окрузі в місті Богуславі існував Миколаївський жіночий монастир. На його території було два молитовних будинки та 7 монастирських житлових будинків, якими користувалася трудова артіль «Колос». До її складу входили 149 черниць, які мешкали в будинках монастиря, зареєстрована релігійна громада, яка налічує 78 осіб без урахування ченців [40, арк. 40].

У Бердичівській окрузі нараховувалось 3 монастирі: у с. Скаржинці Уланівського району – Миколаївський чоловічий монастир, де несли послух 8 ченців та 4 послушники; у м. Любар Любарського району – жіночий монастир, який мав дві будівлі, один храм, де звершував богослужіння один священик. Усі інші будівлі знаходились у розпорядженні дитячого містечка, де мешкала 351 особа (діти та персонал). Двоє черниць жили на території монастиря, а 34 черниці мандрували у межах округи. Монастир був ліквідований у 1925 р. Ще один жіночий монастир був розташований у Чуднові, там перебували 180 черниць та 2 священики, що звершували богослужіння [40, арк. 55].

В Уманській окрузі нараховувалося 2 монастирі – Георгіївський чоловічий монастир у с. Кочержинці Уманського району мав один молитовний будинок, де несли свій послух 26 ченців та 6 черниць. Релігійна громада була зареєстрована та нараховувала 237 осіб без урахування ченців. У с. Тальянки Бабанського району був розташований Миколаївський Києво-Троїцький монастир, ймовірно, скит одного із монастирів Києва. На території монастиря був один молитовний будинок, релігійна громада не зареєстрована, тому садибами користувалася аграрна школа. При монастирі несли послух 50 ченців та 1 черниця [40, арк. 65].

Поза увагою не залишилася і Києво-Печерська лавра, яка на той час мала 17 будівель та 315 осіб – членів релігійної громади. За статистичними підрахунками в межах Київської округи мандрувало 800 ченців та 350 черниць у пошуках засобів на існування та молитовного притулку [40, арк. 74]. Згідно з Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 29 вересня

1926 р. Києво-Печерську лавру оголошено Всеукраїнським державним культурно-історичним заповідником із перетворенням його у Всеукраїнський музейний городок [20, арк. 9]. Відповідно до прохання Президії Київської міськради від 7 жовтня 1929 р. № 19 §561 про закриття молитовних приміщень на терені монастирів: Києво-Печерського, Флорівського, Іонівського, Покровського, Китаєвського та Преображенського в м. Києві та виселення ченців із приміщень цих монастирів, вище названі приміщення монастирів були закриті та використовувалися для культурних потреб, а ченців виселено [20, арк. 3].

Проведення богослужінь за участю архієреїв як у простих приходських храмах, так і в монастирях дозволялося лише зі згоди Окрліквідкому. Про це свідчить лист общини Лебединського жіночого монастиря, яка просить Черкаський Окрліквідком дозволити запросити єпископа Філарета (Лінчевського) для проведення богослужіння 7–8 червня 1924 р. [144, арк. 101]. Згідно з постановою Шевченківського ОВК від 27 березня 1924 р. «Про заборону проведення релігійних ходів на вулицях та площах без дозволу Окрліквідкому» заборона хресних ходів, будь-яких релігійних ходів та обрядів, які звершувалися поза приміщенням храму, а саме на вулиці міста чи села, також заборонялися [141, арк. 54]. Для цього теж потрібно було отримати спеціальний дозвіл, якому передувало декілька зобов'язань, які мав виконати священик або група віруючих. Задля одержання дозволів проведення хресного ходу, заздалегідь не пізніше як за 24 години до його початку, потрібно подати заяви до Окрліквідкому, які оплачені гербовим збором у сумі одного червоного карбованця. Особи, які не дотрималися таких зобов'язань притягувалися до кримінальної відповідальності [141, арк. 66 зв.].

Всеукраїнська антирелігійна комісія при агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У визначала такі порядки хресних ходів: уважалось неприпустимим запрошувати священнослужителів із інших приходів. Хресний хід міг відбутися в загальному порядку,

встановленому НКВС. Служителі культу, які не дотримувалися цього, притягувалися до суворой відповідальності [100, арк. 22].

24 січня 1934 р. XII з'їзд Комуністичної партії України та ВУЦВК ухвалили перенести столицю республіки з Харкова до Києва. Терміново розпочинається «соціалістична реконструкція» міста, під час якої було знищено більше половини давніх пам'яток. Місто, де була велика кількість церков і монастирів, повинне було перетворитися на архітектурний центр соціалістичної радянської України. На місці Михайлівського Золотоверхого монастиря та стародавньої Трьохсвятительської церкви було заплановано створити урядовий центр з величезною парадною площею.

Хоч місце було для цього дуже не зручним, але його обрано з ідеологічних міркувань. П. Постишев, уповноважений Й. Сталіна в Україні, заявив, що його завдання – знищити центр української контрреволюції. Отже, проєктований урядовий центр був тільки приводом для свідомого руйнування стародавніх пам'яток, тому й не дивно, що на місці Михайлівського собору так нічого і не було зведено [314, с. 141].

Отже, чоловічі і жіночі монастирі в УСРР пройшли вкрай тяжкі випробування протягом 1920–1930-х рр. Незважаючи на те, що вони були важливими осередками церковно-релігійного, науково-освітнього та культурно-мистецького життя, все ж таки потрапили під приціл влади як матеріальні об'єкти, які мали матеріальну цінність, про що свідчать факти вилучення цінностей зі столичних обителів та в округах УСРР, позбавлення їх права володіти і користуватися землею.

Висновки до третього розділу

Цинізм радянської влади у її боротьбі з релігією і церквою проявився у рішенні скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення у 1921–1923 рр. для переможного завершення

«війни з релігією». Декретом «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. радянська влада розв'язувала собі руки для пограбування Православної церкви. З її володіння вилучалися всі коштовні речі і передавалися в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду ЦК Допгол. Декрет, як і більшість законів радянської влади, залишав велике поле для різного тлумачення. План реалізації церковних цінностей був вироблений спеціальною комісією, створеною при Центральній комісії допомоги голодуючим ВЦВК і передбачав негайне вилучення, сортування, надання товарного вигляду та продаж за кордон церковного начиння через відділ художніх цінностей Наркомату внутрішніх справ. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих. Не двозначною була заборона під страхом смертної кари безпосереднього обміну на місцях вилучених цінностей на хліб.

У Києві було створено губернську комісію з вилучення церковних цінностей, яка здійснювала вилучення церковних цінностей у два етапи. Перший, «стихійний» етап, характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які проявлялися поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення. На другому етапі здійснювався жорсткий контроль за місцевими органами влади по партійній лінії та намагання якнайбільшого вилучення церковних скарбів, що їй, власне, і вдалося.

Усі церкви Київської єпархії за час дії організованої радянською владою кампанії з вилучення церковних цінностей, віддали державі коштовності, що накопичувалися впродовж століть на суму, яка б дала змогу прогодувати неврожайні губернії протягом двох років. Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3105 пудів срібла, 125 крб золотом і 8615 крб сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1469

каратів), інше дорогоцінне каміння та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено у понад 834 тис крб золотом.

Радянські державно-партійні органи влади розгорнули активну пропагандистську кампанію на захист політики вилучення церковного майна та ліквідації мощів. Однак це не допомогло уникнути жорстокого протистояння в суспільстві, оскільки кампанія з вилучення церковних цінностей і мощів, окрім політичного, ідеологічного та економічного, мала ще й культурологічний аспект, адже значна частина предметів релігійного культу були визначними пам'ятками історії та культури. Обов'язок відповідальної перед своїм народом держави зобов'язував зробити все можливе для збереження його культурно-історичної спадщини. Кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була великим державним обманом. Вона мала зовсім далеку від задекларованої більшовиками мету. Під різними гаслами допомоги голодним організатори провели масштабні заходи з обкрадання храмів. Кампанія з вилучення церковних цінностей передбачала не тільки ліквідацію залишків економічної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції». Вона була спрямована на те, щоб скомпроментувати церкву в очах народу, насамперед, населення голодних регіонів.

Покінчивши з вилученням церковних цінностей радянська влада розгорнула кампанію із масового закриття церков, монастирів, руйнування храмів, яку влада намагалася подати як «ініціативу місцевих органів влади за активної підтримки громадськості».

Антихрамову кампанію нами поділено на три етапи. Перший етап охоплює 1919–1924 рр., другий етап 1925–1933 рр., третій етап 1934–1939 рр. Протягом першого етапу в місті Києві було закрито 32 храми й один зруйновано. У межах же Київської єпархії було закрито 4 та зруйновано 7 храмів. На другому етапі відбувалося вилучення храмів у

сільських громад. Якщо в місті Києві в період другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. було закрито 8 храмів, 9 зруйновано, то в межах єпархії 21 храм було закрито та 24 зруйновано. Третій етап закриття храмів почався у 1934 р. і тривав до 1939 р. Кількість закритих храмів збільшилася в містах, зокрема у Києві 28 храмів закрито та 32 зруйновано. У межах Київської єпархії 1 храм було закрито та 13 зруйновано. Вилучені у громад церкви в кращому випадку використовувалися як клуби, бібліотеки, театри, музеї, інші культурно-освітні заклади. Нерідко їх передавали під колгоспні комори та зерносховища, склади, або просто зачиняли. Паралельно із закриттям храмів розгорталася кампанія зняття дзвонів і заборони церковного дзвону. Щоб зберегти монастирі, ченці утворювали своєрідні релігійні трудові артілі, колективною працею здобуваючи засоби до існування. На початок 1940-х рр. в Україні не залишилося жодного чинного монастиря.

РОЗДІЛ 4

ДУХОВЕНСТВО КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ТА АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ

4.1. Православне духовенство в умовах нового радянського законодавства

Православне духовенство завжди відігравало важливу роль в українському суспільстві. Користуючись повагою з боку населення, саме воно на певному етапі розвитку українського народу стало тим стрижнем, навколо якого об'єдналася українська спільнота. Кращі з його представників становили не тільки соціальну, а й інтелектуальну та духовну еліту українського суспільства.

Станом на 1914 р. біле духовенство в Україні нараховувало 22 846 осіб: священнослужителів – 10 673, дияконів – 2 337, псаломщиків – 9 836. Діяли 105 монастирів, із них – 56 чоловічі та 49 жіночі, де проживало 4367 ченців і черниць, 6222 послушників і послушниць [280, с. 5]. У межах Київської єпархії послух священницького служіння несло 1435 осіб, у 33 монастирях проживало 5193 ченці і черниці [194, с. 909].

Встановлення радянської влади в Україні зумовило наступ на релігію і церкву, переслідування духовенства та віруючих. Заходами такої діяльності були пропагандистські акції, церковні розколи, репресії проти віруючих. Державно-партійна структура ввела безпосередній диктат щодо релігії та церкви, порушувала декларовані принципи свободи совісті та відокремлення церкви від держави в 1920–1930-х рр. Усе це сприяло нищенню більшовицькою владою всілякими засобами й методами релігії та церковної організації.

Одним із важливих питань для священнослужителів було питання землі. Для існування родині священника конче був необхідний земельний наділ, за допомогою якого вона і виживала увесь цей час. Щоб не допустити наділення землею священників та членів їхніх родин, Наркоматом юстиції було прийнято циркуляр від 30 грудня 1921 р., у якому категорично заборонялося наділяти землею різних представників культу, зокрема і православних священнослужителів, а їм – користуватися церковними та монастирськими землями. Київський губземвідділ видав циркуляр від 14 жовтня 1922 р., у якому зобов'язував повітові земвідділи дотримуватися розпоряджень центральної влади та слідкувати, щоб жоден із представників релігійного культу не був наділений та не користувався польовими і присадибними земельними наділами [28, арк. 194].

Матеріальне становище духовенства погіршувалося, а тому не рідко вони відстоювали свої права на зборах місцевих громад. Представники радянської влади слідкували за тим, щоб духовенство не мало значного впливу на жителів села у політичних питаннях, а тому часто не допускали їх навіть пасивними учасниками таких зібрань.

Здійснювати власноручний обробіток землі священнослужителям та членам їх родин радянська влада запропонувала пізніше черговою інструкцією Нарком'юсту та Наркомунусправ від 19 червня 1923 р., згідно з якою вони отримували наділ землі або користувалися землею на загальних підставах. Усі ці інструкції були лише на папері введені в дію, а насправді на місцях райвиконкоми брали розписку, що священнослужителі згідно з циркуляром Нарком'юсту від 30 грудня 1921 р. позбавлялись такої можливості [28, арк. 197].

Процедуру наділення землею всіх представників релігійних культів держава з кожним роком змінювала і вдосконалювала, але не на користь духовенства взагалі. Зі служителів культу стягувалися податки: прибутково-майновий, який сплачують особи вільних професій; єдиний сільськогосподарський податок, у тому випадку, якщо вони займалися

сільським господарством; одноразовий податок, який встановлювався в загальному порядку, наприклад, на допомогу голодуючим. Згідно з поясненням НКЮ від 13 серпня 1924 р. прибутково-майновий податок не стягувався з того духовенства, який не отримував за свою службу від громад ніякої постійної винагороди [142, арк. 6].

Останнім часом дослідження історії розвитку виборчого права стає все більш актуальним. Теорія вітчизняного виборчого права знає різні етапи розвитку виборчих відносин: від повного безправ'я виборців до максимального залучення громадян до народовладдя. У зв'язку з цим вивчення окремих етапів такого розвитку мають значне теоретичне та практичне значення.

Важливою віхою в історії та розвитку вітчизняного виборчого права є період, що охоплює 1920–1930-ті рр. Характерною особливістю цього періоду є так званий інститут «позбавленців», тобто громадян, які позбавлені виборчих прав за рішенням суду і піддаються суворому громадському осуду. Репресивним кроком радянської влади було позбавлення служителів культу їх виборчих прав, що дало б можливість відсторонити, ізолювати їх взагалі від держави та суспільства.

Виборче право в УСРР було закріплено в Конституції Радянської України 1919 р. та 1929 р., положенні, інструкції про вибори до органів влади [187, с. 822]. Органами радянської влади на місцях, відповідно до Конституції УСРР 1919 р., вважалися «Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми). З'їзди рад (губернські, повітові, волосні), а також обрані ними виконавчі комітети (виконкоми)». Ці положення закріплені в Конституції УСРР 1929 р. [187, с. 823].

Православні священно- і церковнослужителі були позбавлені виборчих прав і перебували в рядах маргіналів радянського суспільства, оскільки позбавлення виборчих прав спричиняло дискримінацію в низці цивільних і соціальних прав: підвищене оподаткування, труднощі при

влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти та інше. Крім цього, «позбавленці» ставали потенційними жертвами репресій.

До «позбавленців» потрапляли не тільки чинні священнослужителі, а й ті, хто тимчасово виконував церковні обов'язки, а часто і священники, що залишили службу до революції. Складні життєві умови змушували їх звертатися з клопотаннями про відновлення в правах, зі скаргами на непомірно завищене оподаткування до органів влади. Деяким із них вдавалося домогтися позитивного рішення, але це не гарантувало ні повторного занесення в списки «позбавленців», ні убезпечувало від подальших репресій.

Спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 р. «Про осіб, позбавлених виборчих прав» від виборчого процесу усувалися носії ворожої більшовизму ідеології: «Члени правління релігійних общин (члени парафії, церковні старости і всі загалом уповноважені релігійних товариств) нарівні з монахами та монахинями, священнослужителями всіх культів, а також їх дружини позбавлені виборчих прав» [204, с. 20].

Інструкція «Про вибори міських і сільських рад та про скликання з'їздів рад», прийнята Президією ВЦВК 13 жовтня 1925 р., значно змінила і доповнила основи проведення виборчої кампанії [201, с. 104]. Зміни стосувалися і «позбавленців». Детальніше, ніж у попередніх документах, роз'яснювалося, хто точно підпадав під категорію «позбавленців», а кого не варто позбавляти прав. Згідно з п. 19 цієї Інструкції виборчих прав позбавлялися ченці, духовні служителі релігійних культів усіх віросповідань, для яких це заняття було професією. У примітці до цього пункту уточнювалося, що псаломщики, кантори і допоміжний церковний персонал позбавлялися виборчих прав лише в тому випадку, якщо основним джерелом їх існування був дохід від виконання релігійних обрядів.

Треба відзначити, що заяв від священників з оскарженням рішень виборчих комісій практично не було. В основному свої права намагалися відстояти представники допоміжного церковного персоналу. До священників стали зараховувати тих, хто не мав духовного сану, – хористів, просфорників, церковних старост і т.д. У цьому випадку простежувалася чітка мета держави: за допомогою таких заходів блокувати церкву, караючи мирян за зв'язок із нею [201, с. 105].

«Позбавленці» могли оскаржити рішення виборчих комісій протягом одного тижня. Якщо виборча комісія задовольняла скаргу, то повідомляла про це позивача. В іншому випадку вона була зобов'язана в триденний термін переслати скаргу зі своїм висновком у повітову або окружну виборчу комісію. Там процедура розгляду повторювалася. Рішення про затвердження постанови нижчої комісії або про задоволення скарги повідомлялося первинній виборчій комісії і доводилося до відома тих, хто її подав. Остаточним визнавалося рішення Всеросійської центральної виборчої комісії.

15 березня 1926 р. відбулося засідання Оргбюро ЦК, на якому Й. Сталін різко засудив виборчу інструкцію ВЦВК 1925 р., зазначивши, що «у частини радянських товаришів останнім часом страшно розвинулася готовність піти на поступки непролетарським елементам» [405, с. 89]. За його ініціативою було прийнято рішення створити комісію під керівництвом В. Молотова, яка повинна була переглянути інструкцію й усунути положення про «розширення кола». До виборів 1926–1927 рр. була підготовлена нова інструкція «Про вибори міських і сільських рад і скликання з'їздів рад». Інструкція була затверджена Президією ВЦВК від 4 листопада 1926 р., вона значно відрізнялась від попередніх документів про виборче право: законодавство пішло більш жорстким шляхом [405, с. 90].

Виборчими правами згідно зі ст. 15, п. «м» не могли користуватися «служителі релігійних культів усіх віросповідань, такі як: ченці,

послушники, священики, диякони, псаломщики, мулли, муедзини, рабини, кантори, шамани, ксьондзи, пастори, та інші особи, які виконують відповідні обов'язки, незалежно від того, чи отримують вони за виконання цих обов'язків винагороду». До Інструкції 1926 р. був уведений новий розділ: «Про відновлення у виборчих правах осіб, позбавлених таких» [202, с. 1211]. У ньому, порівняно з попередньою інструкцією, значно було посилено правила відновлення у виборчих правах для всіх категорій, зокрема священнослужителів. Основними умовами відновлення в правах стали заняття суспільно-корисною працею (для експлуататорів – протягом 5 років) і лояльне ставлення до радянської влади. Служитель релігійного культу міг бути відновлений у виборчих правах тільки за умови зречення від сану, це повинно було статися публічно, наприклад, розмістивши заяву про зречення в газеті. При цьому необхідно було мати 5-річний стаж суспільно-корисної праці [202, с. 1212].

18 грудня 1926 р. в інструкції ВУЦВК та РНК УСРР «Про вибори до Рад» було виокремлено дванадцять категорій осіб, які підлягали позбавленню виборчого права: «I – особи, що користуються найманою працею в сучасний момент, II – особи, які користувалися найманою працею раніше, III – особи, що живуть на нетрудовий прибуток у сучасний момент, IV – особи, що жили на нетрудовий прибуток раніше, V – приватні крамарі й посередники у сучасний момент, VI – приватні крамарі й посередники раніше, VII – службовці релігійних культів і монахи в сучасний момент, VIII – службовці релігійних культів і монахи раніше, IX – службовці й агенти колишньої поліції, X – засуджені, XI – божевільні та підопічні, XII – члени сімей, що знаходяться на утриманні осіб, позбавлених виборчого права» [204, с. 33].

При обговоренні проекту нової Конституції трудящі були проти надання виборчих прав служителям культу, про що один із опозиціонерів церкви О. Редькін написав: «Немало церковників напакостили в період громадянської війни, в період боротьби трудящих за створення в СРСР

соціалістичного суспільства. Тому розуміло, що багато хто з них висловлює думку, що виборчих прав попам давати не потрібно» [249, с. 9]. Духовенство стало відчуженим у державі через позбавлення владою священно- та церковнослужителів виборчого права. Термін «позбавленці», що вживався на позначення осіб, позбавлених виборчого права, влучно характеризував правове становище та моральний стан духовенства [405, с. 89].

Служителі, які позбавлені виборчого права та жили в умовах постійного контролю державою, відчували себе обділеними. Із зовнішнім оточенням – представниками державних і партійних інституцій, невіруючими людьми – у духовенства позначився розлад у відносинах [415, с. 41].

Отже, інститут «позбавленців» був яскравим прикладом утілення ідеологічних засад у вимірі конкретної правової системи. Разом з тим, видається, що цей феномен потребує поглибленого наукового дослідження, оскільки ряд цензів, передбачені сучасним виборчим правом, також вимагають критичного наукового та юридичного осмислення [486, с. 136].

Політичний курс, який виявив себе сповна в трагічних і нечуваних репресіях, набув розмаху з середини 1930-х рр. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку»: до кінця 1937 р. у СРСР треба було ліквідувати всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Головна роль у вирішенні цього завдання належала створеній ще в 1925 р. СВБ на чолі з Є. Ярославським. Під час нової антирелігійної кампанії священників позбавили виборчих прав, обклали всіма можливими податками, у які ті не спроможні були сплатити. Їх майно конфісковували, а сім'ї виселяли. Через це деякі священники зрікалися сану. Факти терору проти священнослужителів підтверджені архівними справами.

Реалізація принципу відокремлення церкви від держави для родин духовенства всіх без винятку православних конфесій у реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й поза межі суспільного буття загалом. Всеохоплюючий державний терор, економічні утиски, обмеження політичних прав і свобод, матеріальна скрута – все це примушувало духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зреченням сану.

У періодичній пресі того часу знаходимо статті, присвячені духовенству і, особливо, зречення ним сану. Так, у виданні «Безвірник» опублікована стаття про священнослужителів, які зреклися сану на Уманщині у 1930 р. За постановою загальних зборів селян у багатьох селах були закриті храми, а тому священикам не було за що годувати свою сім'ю, і вони були вимушені зійти з релігійної стезі. Починаючи з 1922 р. і по лютий 1930 р., 115 осіб зреклися сану, здебільшого з невідомих причин [243, с. 39].

Серед архівних матеріалів знаходимо свідчення зречень в автобіографічних довідках. Священнослужитель, який служив у селі Благодатне Іванівського району, привселюдно зрікся сану. Протягом 13 років свого пастирського служіння в цьому селі він чимало зробив для його благоустрою – побудував храм. Після звістки, що він покидає церкву, мешканці села проголосували за те, щоб культову споруду забрати і передати під семирічну школу. В його автобіографії читаємо про причину зречення: «Перевірившись на факті, що релігія це все є дурниця, а не щось святе, я зараз зрікаюсь.... Не хочу бути і надалі в безжиттєвій темряві й затемнювати інших людей, а хочу бути вірним громадянином із громадянськими правами й працювати на користь радянської влади». У кінці автобіографічної довідки підпис дяка Бітенка Якова Власовича [70, арк. 208]. На нашу думку, дивним є той факт, що підпис, поставлений дяком, а не священиком. Звідси виходить те, що зрікся сану не

священнослужитель, а церковнослужитель, який фактично тільки допомагає при богослужіннях [Додаток П].

Отже, православне духовенство в умовах нового радянського законодавства зазнавало впливу зовнішніх і внутрішніх чинників. По-перше, прийняття декрету відокремило церкву як соціальний інститут від держави. По-друге, позбавило представників духовенства та членів їх родин права користуватися землею та будь-якими наділами. По-третє, позбавило його виборчих прав, ізолюючи від суспільства, примусило та створило всі необхідні умови для зречення сану, хоча такі випадки були на території УСРР не масовими.

4.2. Репресивна політика радянської влади щодо православного духовенства та його подальша доля

Зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій, проблема державно-церковних взаємин потребує, безумовно, більш глибокого вивчення. Сьогодні не підраховані точні втрати культових споруд, а в багатьох регіонах України вони повністю не обліковані. Розгляд питань взаємин таких соціальних інститутів як держава і церква дозволяє визначити напрям розвитку цих партнерських відносин в соціумі [349, с. 275].

Найбільш згубним напрямом неоголошеної війни більшовицької партії та соціалістичної держави церкві стали постійні переслідування духовенства і навіть його фізичні репресії, започатковані вже з перших днів радянської влади.

У лютому–березні 1937 р. після пленуму ЦК ВКП(б)У розпочалися кампанії масових репресій. Й. Сталін заявив, що країна в небезпечному становищі через підступи саботажників, шпигунів і диверсантів. Удосконалювався репресивний апарат, який із середини 1937 р. сформувався в розгалужений механізм, зорієнтований на масовий характер

каральних заходів. Саме 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ НКВС СРСР про утворення трійок для винесення вироків заарештованим особам, які поділялися на дві категорії – до першої належали «найбільш злісні елементи», що підлягали розстрілу, до другої – решта, які мали бути ув'язнені на термін 8 – 10 років.

Оскільки прояви активності духовенства чи парафіян вважалися контрреволюційною діяльністю, звинувачені піддавались репресіям. Ці позасудові трійки у складі першого секретаря обкому, керівника обласного управління НКВС і обласного прокурора і здійснювали репресії на місцях [419, с. 157]. Уявлення про розмах репресій проти духовенства та віруючих дають окремі документи. Першим репресованим із священнослужителів, став митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський), який уже 25 січня 1918 р., на третій день після вступу червоноармійців до Києва, біля стін Києво-Печерської лаври був розстріляний, без суду й слідства. Свідком вбивства виявився невідомий солдат, який увечері проходив неподалік Лаври. Усе, що він бачив, переповів селянинові Ярославської губернії Г. Неробову [465, с. 42].

Радянський дослідник Г. Денисов у своїй праці «Правда про вбивство митрополита Володимира» подає іншу картину подій, що трапилися в 1918 р. До революції 1917 р. намісником Києво-Печерської лаври був архімандрит Амвросій, якого було переведено з Почаївської лаври ще в 1906 р. для того, щоб підтримати братію монастиря в Києві. Після вище зазначених подій ченці скинули архімандрита Амвросія і обрали на його місце архімандрита Климента всупереч монастирського статуту. Після приїзду митрополита Володимира з Москви до Києва нового намісника лаври владика не затвердив. Можливо, через це між ними виникла ворожнеча і неприязнь. Дослідник акцентує свою увагу на тому, що митрополита Володимира могли вбити люди із духовенства, а не радянської влади [315, с. 4]. У 1920-х рр.–першій половині 1930-х рр. переслідувань не вдалося уникнути жодному з ієрархів і більшості

духовенства цієї течії Православної Церкви, яка здобула назву «старослов'янська». Репресії тривали і після смерті патріарха, оскільки більшість єпископату України критично поставилася до лояльного владі нового керівництва РПЦ. Після кількох арештів, ув'язнення і заслання у 1929 р. помер митрополит Київський і Галицький Михаїл (Єрмаков), у 1930 р. в Москві було розстріляно єпископа Прилуцького Василя (Зеленцова), в 1933 р. у Києві помер від голоду колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Канівський Василій (Богдашевський). Знищення і вбивства серед православних ієрархів та священнослужителів не припинялися на території радянської Росії і радянської України.

Найбільшою за територією та густотою населення була Київська єпархія, яка за кількістю єпископату (вікарних архієреїв) та духовенства теж перевищувала інші єпархії Українського екзархату. Духовенство єпархії постійно зазнавало матеріальних і фізичних утисків з боку влади. Протягом багатьох століть Київщина була одним із епіцентрів боротьби за державність України, колискою формування українського православ'я. Велика кількість православних храмів та монастирів, багаті своєю історією та традицією, увійшли до числа відомих культових споруд України. ХХ ст. значно відрізнялося від попередніх. Прихід до влади партії більшовиків вніс корективи в життя всіх верств суспільства. Поза увагою не залишилося і православне духовенство [490, с. 130].

Становище православного духовенства Київської єпархії в цей період зазнає значних змін через політичний курс, який проводить радянська влада вже в перші роки. Ставши на шлях політики державного атеїзму, у 1920-ті й пізніші роки радянська влада на території єпархії розглядала репресії як один з дієвих засобів боротьби з релігією, широко використовуючи найрізноманітніші методи – від закриття монастирів, молитовних будинків, церков до організації судових процесів, висилки в адміністративному порядку служителів культу [351, с. 303]. Духовенство повсякчас зазнавало психологічного тиску, моральних принижень. Заяви з

цього приводу рідко зустрічаються в архівах України, оскільки апелювати до державних органів зі скаргою на образу людської гідності в тих умовах було не варто. За статистичними даними на 1 вересня 1925 р. на території Київської єпархії нараховувалося 2520 осіб священницького сану [51, арк. 10].

Судові та позасудові переслідування священнослужителів продовжувалися й у подальшому. Як розмах, так і жорстокість репресій служителів культу, порівняно з кінцем 1920-х рр., дещо зменшується. Політика репресій проти релігії та церкви була закономірною в руслі загальної політики сталінської адміністративно-ідеологічної системи.

Декретом ВЦВК від 6 лютого 1922 р. ВЧК було реорганізовано у Державне політичне управління (ДПУ), з 1924 р. – Об'єднане (ОДПУ) в складі Народного комісаріату внутрішніх справ. Значно обмежувалися права цього органу на позасудові розправи. У травні 1922 р. було створено прокуратуру для нагляду за дотриманням законності, відновлено адвокатуру. Під час судової реформи було скасовано революційні трибунали, «двійки», «трійки» і відновлено діяльність суду, але це не означало припинення в країні політичних репресій [431, с. 47].

Під час «безбожної п'ятирічки», мета якої ліквідувати всі релігійні конфесії та прояви релігійності, були репресованими та вбитими за свої релігійні переконання 57 священників, 27 монахів (ієромонахів) і 10 мирян, які несли свій послух у межах різних округ Київської єпархії.

Показати долю православного духовенства в ті жахливі роки безбожної влади можна лише персоніфікувавши його. На території Уманщини відомі такі священнослужителі, як: Даміан Бучинський, Микита Ганжа, Діомід Крижанівський, Никон Когутівський, Євстахій Дончевський, Автоном Ганкевич, Федір Гусак, Георгій Іваницький, Феодосій Клепацький, Петро Маркевич, Георгій Скарженовський, Варнава Солоненко, Созонт Трегубчук, Іоанн Семенюк, Калліст Левченко, Мелетій

Зелений. Усі вони, можливо, не були місцевими, але несли свій послух священнослужителя на території Київської єпархії [403, с. 29].

Один із них, Варнава Солоненко, був уродженцем села Підвисоке на Уманщині. Закінчивши сільську школу, Варнава продовжив навчання у Києві, самотужки заробляючи гроші на навчання [436, с. 172]. До 1922 р. він був священником у селі Криві Коліна, був знайомий з Уманським єпископом Макарієм (Кармазиновим), репресованим у 1928 р. і засудженим до 10 років покарання в таборах Крайньої Півночі. Обоє зустрілися в місцях ув'язнення. У 1931 р. отець Варнава був звільнений і приїхав до Умані. Позбавлений парафії і права богослужіння, отець Варнава з п'ятьма дітьми переїхав до села Підвисоке і збудував будинок для своєї великої, багатодітної сім'ї [164, арк. 9]. В його особовій справі по звинуваченню зазначалося, що «Служитель культу, піп В. Солоненко проводить контрреволюційну діяльність ... У результаті його агітації церковники зібралися на Міщанці на збори, де закликав виступати за відкриття храмів ... Він бере активну участь у відновленні церкви на Міщанці. Надавав матеріальну допомогу висланому за контрреволюційну діяльність колишньому Уманському єпископу Макарію Кармазинову...» [164, арк. 11].

На одному із допитів на питання слідчого «Отреклись ли вы от духовного сана?» Варнава відповів: «От духовного сана не отрекался и отрекаться не намерен, ибо я – человек твердых религиозных убеждений!». Варнава Солоненко відповів як істинний пастир і залишився таким до кінця життя [164, арк. 10]. Постановою «трійки» при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 16 жовтня 1937 р. Солоненко Варнава Данилович засуджений до розстрілу з конфіскацією особисто належного йому майна. Вирок був приведений до виконання 3 листопада 1937 р. у ніч на свято Казанської ікони Божої Матері [164, арк. 14]. Звинувачувальний висновок у справі отця Варнави Солоненка свідчить про його роль у житті уманської духовної спільноти.

У червні 1927 р. був заарештований архімандрит Уманського монастиря А. Аверук, 29 червня того ж року, керуючись лише агентурними даними, уповноважений Уманського окрвідділу ДПУ на підставі постанови ВЦВК від 6 грудня 1922 р. і ЦВК СРСР від 20 березня 1924 р. порушує клопотання перед особливою нарадою ДПУ УРСР про адміністративну висилку Аверука як соціально небезпечного елемента. 2 липня 1927 р. прокурор окрсуду, розглянувши справу А. Аверука задовольняє клопотання Уманського окрвідділу ДПУ про відправлення архімандрита до концтабору.

Великий суспільний резонанс мала доля черниць Чигиринського Свято-Троїцького монастиря. 18 серпня 1923 р. Київський губліквідком прийняв рішення про ліквідацію монастиря. Наприкінці 1926 р. останні мешканці, а це 32 черниці, покинули обитель. Дві з них – ігуменя Рафаїла та регент Іустина – знайшли притулок у колишньої послушниці Т. Рясик. Як пригадує жителька Чигирини Л. Постригань, одного літнього дня в будинок ввірвалося 6 міліціонерів, які вивели ігуменю Рафаїлу на подвір'я, прив'язали до груші та почали катувати. Згодом відвезли до старої бойні – там її згвалтували, а потім убили. Тіло загиблої викинули на звалище, ледь присипавши піском [428, с. 25].

За однією слідчою справою було засуджено до розстрілу і страчено одночасно четверо священиків, висланців з різних місць України. Невідомо, якими мотивами керувалося слідство, поєднуючи в одне чотири різні долі Дем'яна Флоровича Бучинського, Микиту Васильовича Ганжу, Никона Михайловича Когутівського та Деомида Олексійовича Крижанівського. Перших трьох священиків було заарештовано 9 жовтня 1937 р. Уманським райвідділом НКВС, їх утримували під вартою в Уманській тюрмі. Всі вони були звинувачені за ст. 54-10 КК УРСР [436, с. 154].

Священик Дем'ян (Даміан – чернече ім'я після постригу) Флорович Бучинський народився 1 червня 1874 р. в с. Тележинці Ізяславського

району на Волині у родині священика. Отримав початкову освіту, закінчивши міське училище, до 1926 р. ніс послух псаломщика, а з 1926 р. був рукоположений у сан священика. За даними слідчої справи, був служителем релігійного культу екзархистсько-тихонівської орієнтації [157, арк. 19].

За свої релігійні переконання та погляди, відмову від зречення сану постановою «трійки» при Київському облуправлінні НКВС від 16 жовтня 1937 р. отець Даміан Бучинський засуджений до розстрілу з конфіскацією особисто належного йому майна. Вирок був виконаний 31 жовтня 1937 р. [157, арк. 55].

Ганжа Микита Васильович народився 15 вересня 1881 р. у с. Івківці Чигиринського повіту на Київщині, у 1900 р. закінчив учительську семінарію, до 1912 р. учителював, потім був дяком. До арешту працював чорноробочим Уманського комгоспу і проживав у м. Умань за адресою вул. Івана Франка, буд. № 11/15, що в передмісті Нова Умань. На момент арешту мешкав зі своєю дружиною Наталією Петрівною. Заповнюючи анкету заарештованого, назвав себе священиком тихонівської орієнтації, після чого його життя кардинально змінилося. Обвинувачувався за статтею 54-10 КК УРСР, від 16 жовтня 1937 р., був приречений «трійкою» при Київському облуправлінні НКВС до розстрілу, який було приведено в дію 31 жовтня того ж року [157, арк. 66].

За таким же сценарієм було розстріляно і священика Никона Михайловича Когутівського – вихідця із сім'ї священика, який народився у с. Янишівка Ставицького повіту на Київщині. З прийняттям священного сану мешкав у м. Умань по вулиці Карла Лібкнехта, 18. В анкеті заарештованого у графі «сімейний стан» позначено самотній, ймовірно, він був ієромонахом (ченцем) [436, с. 155].

Священик Деомид Олексійович Крижанівський народився 16 серпня 1877 р. у с. Спиченці Летичівського повіту на Вінниччині. Виходець із духовної сім'ї: його батько був псаломщиком місцевої церкви. У

1900 (1899) р. закінчив духовну семінарію у м. Кам'янець–Подільський, одразу ж прийняв священний сан і тридцять років служив священником. У слідчій справі позначений як протоієрей тихонівської орієнтації. До м. Умань потрапив після відбуття покарання (засуджений у 1926 р. на десять років), можливо, на Соловках відбував покарання на будівництві Біломорканалу. В Умані після повернення із заслання працював різноробочим на одному із місцевих підприємств та жив з дружиною Зіновією Григорівною [157, арк. 58].

Отец Деомид Крижанівський був заарештований 10 жовтня 1937 р. Уманським райвідділом НКВС, після арешту утримувався під вартою в Уманській тюрмі, звинувачувався за ст. 54-10 КК УРСР. Постановою «трійки» при Київському облуправлінні НКВС від 16 жовтня 1937 р. Крижанівський Деомид Олексійович приречений до розстрілу з конфіскацією особистого майна. Вирок був приведений до виконання 31 жовтня 1937 р. [157, арк. 74].

Із сімнадцяти страчених за свої релігійні переконання протягом 1935–1937 рр. священнослужителів, лише двоє було уманських. Усі інші були з Вінниччини та Хмельниччини вислані до міста Умань під нагляд місцевого відділу НКВС.

Такі події зачепили Києво-Печерську лавру, яка була найбільшим православним чоловічим монастирем на території УСРР. Ченці Печерського монастиря у ХХ ст., як і всі православні віруючі, зазнали переслідувань. Обитель було закрито, більшість насельників Лаври заарештовано, частину з них було розстріляно.

У працях українських дослідників подаються біографічні дані про долю репресованих монахів, які були знищені радянською владою у першій третині ХХ ст. Серед них близько 10 осіб вищого духовенства (митрополити, архієпископи, єпископи), 21 архімандрит, 10 ігуменів, 52 ієромонахи, 16 ієродияконів та 19 монахів були заарештовані, частина з них вислана на заслання, а інші розстріляні [432, с. 13].

Жертвою репресій став 23 січня 1923 р. і екзарх України митрополит Михаїл (Єрмаков). Вище церковне управління (ВЦУ) надіслало екзархові листа про усунення його від управління Київською єпархією. Проти нього було порушено кримінальну справу. 60-річний митрополит був ув'язнений у московській Бутирській в'язниці, незабаром засуджений до 2-х років концтаборів. Згодом цей вирок було замінено адміністративним засланням у Туркменістан [423, с. 302].

Отже, із середини 1930-х рр. набули розмаху нечувані репресії, поштовхом до яких стала теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби з розвитком соціалізму. Формами їх реалізації були розкол та ліквідація православ'я через судові процеси, надумані обвинувачення, підтримка опозиційних до патріаршої та автокефальної церков настроїв. Проте не завжди були очікувані більшовиками результати. Більшовики змушені були повернутися до прямолінійних, погромних методів боротьби майже зі всіма релігійними течіями, тим самим заохочуючи їх на службу радянській державі, комуністичній ідеології і сталінізму.

4.3. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію

Становище, в якому опинилися релігія і церква в період формування радянської тоталітарної держави, спонукає до вивчення усіх застосовуваних більшовиками форм і засобів боротьби за утвердження комуністичної ідеології як «єдино правильної». Політика більшовицької державно-партійної машини, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, трактування релігії як «опіуму народу», передбачала формування нового матеріалістичного світогляду і нового типу людини, цілком підпорядкованої лише ідеології Комуністичної партії.

У перші роки існування радянської влади постало завдання розробити план дій та основні заходи боротьби з релігійними пережитками

та релігійною ідеологією. Атеїстична пропаганда була складовою всієї антирелігійної боротьби. Атеїзм став політичним важелем, засобом, елементом системи формування світогляду людей у потрібному напрямку. Радянська пропаганда виключала свободу вибору не лише в релігійному, а й в усіх інших сферах життя.

У перші два десятиліття радянської влади населення України – найбільшої республіки в складі СРСР, що тисячоліття сповідувало християнські традиції, мусило пережити численні духовні потрясіння, найболючішими з яких були експерименти влади з релігією та атеїзмом. Втручання держави в суто особисті права людини, такі, як наприклад, релігійна або атеїстична свідомість, завжди має непередбачувані наслідки, адже за своєю сутністю релігія догматична, а релігійна свідомість найменше піддається зовнішнім впливам, лише пристосовується до всяких змін [311, с. 74].

Пік «богоборської» активності більшовиків припав на 1920–1930-ті рр. Пропагандистській машині радянської влади не було рівних у мистецтві маніпулювання суспільною свідомістю, настроями проти неї людей, створення ідеологічно-політичних міфів. Радянська антирелігійна пропаганда використовувала досить потужні важелі впливу, за допомогою яких, не змінюючи антирелігійної сутності своєї політики, надавала їй такої форми, щоб не лише віруючих, а й священнослужителів і церкву примусити служити своїм цілям. Для цього використовувалися різні засоби впливу – антирелігійна література, засоби масової інформації, радіо, лекторії тощо. Усі вони були покликані розвінчувати традиційний авторитет церкви в очах суспільства, сприяти опануванню масами і залученню їх до кола партійного впливу, бути потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди серед широких верств суспільства.

Таким інструментом була державна преса. Роль засобів масової інформації в популяризації певних дій та напрямів політичної діяльності

органів влади і сьогодні залишається суттєвою і переконливою. За радянських часів преса демонструвала свою дієвість під час здійснення масової «атеїзації» суспільства. У руках владних структур вона ставала потужним інструментом ідеологічного впливу, дієвим засобом пропаганди партійно-державною машиною своїх ідей, агітації мас за їх підтримку та організатором реалізації їх планів і програм. Преса відіграла чи не визначальну роль у формуванні громадської думки в справі боротьби проти релігії, церкви та віруючих.

Конституцією РСФРР 1918 р. (ст. 13) гарантувалася «свобода релігійної й антирелігійної пропаганди» [199, с. 198]. Тому саме преса стала потужним інструментом у руках більшовицької влади для реалізації планів поширення комуністичного світогляду та витіснення релігійної свідомості.

Газетна та журнальна періодика в цьому аспекті є різноплановим, багатим історичним джерелом, що доповнює архівні та інші документальні джерела предметною конкретикою, але потребує уважного прочитання та критичного осмислення. Матеріали архівосховищ центральних архівних установ України, бібліотек, атеїстичні періодичні видання 1920–1930-х рр. стали основою джерельної бази дослідження.

У 1921 р. при підвідділі пропаганди Агітпропвідділу ЦК РКП(б) для координації антирелігійної боротьби виникла Антицерковна комісія. До складу комісії входили чиновники Агітпропу, Московського комітету РКП(б), VIII ліквідаційного відділу Наркомату юстиції, ЦК РКСМ, а також Наркомату освіти і Головного політичного управління.

З усього різноманіття радянської періодики вирізняються видання, головною функцією яких була популяризація вже готових рішень щодо антирелігійної політики, пропаганда основних партійних доктрин, вибудови «генеральної лінії» партії на «релігійному фронті». Вся суто релігійна періодика міжвоєнного періоду в Україні поділяється на загальносоюзну, що поширювалася в обов'язковому порядку і на

територію України, та республіканську. Втілення Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» вимагало від загальносоюзної преси, з центром видання у Москві, публікувати газети і журнали антирелігійного спрямування. Тому VI відділ Наркомату юстиції РСФРР упродовж 1919–1924 рр. видавав журнал «Революция и церковь» під редакцією П. Красікова – начальника відділу НКЮ. Основні напрями журналу було викладено в передовиці першого номера: роз'яснення широким трудящим масам цілей радянських заходів по відокремленню церкви від держави і школи від церкви. Робітникам і селянам ставилося завдання: засвоїти політику радянської влади щодо релігійних забобон, у яких були винні, на думку автора, «експлуататори, що тримали ці маси свідомо в темряві й невігластві» [224, с. 5].

У журналі друкували офіційні матеріали, керівні статті, інформацію про роботу на місцях, звіти про антирелігійні лекції, доповіді та мітинги, огляди преси, повідомлення про вихід нових антирелігійних матеріалів та ін. Через матеріальні та організаційні труднощі НКЮ не мав можливості видавати журнал регулярно. У 1919 р. вийшло вісім номерів у чотирьох виданнях, а в 1920 р. – три номери в одному виданні, яке фактично вийшло в березні 1921 р. У журналі публікувалися відомі діячі антирелігійної пропаганди: А. Луначарський, П. Стучка, Ф. Олещук, І. Шпіцберг, І. Степанов-Скворцов, М. Галкін та інші. Постійними рубриками журналу були «Дії і розпорядження уряду», «Відгуки», «Під прапором релігії», «Книжкова полиця», «Поштова скринька».

У 1921 р. НКЮ почав видавати стінну газету «Революция и церковь». З лютого по серпень 1921 р. було видано 5 номерів загальним тиражем 180 тис. примірників. Стінгазету «Революция и церковь» розсилали по РРФСР, розклеювали на афішних стовпах і парканах, вивішували в клубах, військових казармах, поширювали по школах, фабриках, лікарнях і т.д. У 1922 р. при журналі «Революция и церковь» почав виходити щомісячник «Наука и религия», який пізніше став

щотижневою хронікою – журналом. Всього було випущено 17 номерів загальним тиражем 125 тис. примірників [224, с. 6].

Значну роботу, спрямовану на видання атеїстичної літератури, переклад книг зарубіжних авторів, здійснювало наукове товариство «Атеїст», яке виникло у 1921 р. в Москві. Під його керівництвом у 1922 р. було започатковано видання газети «Атеист», головним редактором якої був І. Шпіцберг. У 1922 р. було видруковано два номери газети. Формат її визнали незручним і вирішили видавати з 1923 р. щомісячний журнал, який проіснував аж до 1930 р. У 1931 р. журнал був перейменований на «Войовничий атеїзм» і став друкованим органом створеного на той час Союзу войовничих безвірників. Подовжував редагувати журнал керівник СВБ І. Шпіцберг. До редакційної колегії входили Н. Румянцев, В. Шишаков, Є. Федоров-Грекулов, І. Вороніцин, С. Нацов та науковці професор С. Каменєв, професор С. Лозінський. Редакційна політика видання зводилася до викриття «реакційної» ролі всіх релігійних організацій, висвітлення проблеми історії релігії та історії атеїзму, подавалася інформація про темпи поширення атеїзму в СРСР та за кордоном. Матеріали атеїстичного спрямування об'єднували у відділи, які формували загальну картину подій. Основними відділами були: релігійно-історичний та культурно-історичний – тут були зібрані статті з питань історії релігії та культури, які подавали обширний фактичний матеріал дослідників, особливо іноземних, оскільки його використовували в інтересах поширення войовничого атеїзму. Відділ «Церква і держава» займався оприлюдненням діяльності служителів культу різних віросповідань. Відділ «Історія атеїзму» досліджував історичну вертикаль розвитку атеїзму в країні. Відділ «Хроніка» включав інформацію про антирелігійний рух у СРСР, УСРР та за кордоном. «Бібліографічний» здебільшого розміщував відомості й відгуки про книги та статті у сфері релігії та її критики, які виходили в СРСР та за кордоном. Ключовою фразою журналу була «Релігія – дурман для народу», яка була розміщена в

правому верхньому куті обкладинки видання. Цим самим редактори хотіли нав'язати ці слова своїм читачами, чи тим, хто взяв журнал до рук. Редакція журналу в № 2 за 1922 р. звернулася з проханням до провінційних газет, щоб ті вислали їм свої газети в обмін на журнал та інші видання. Ще одним із прохань було надсилання на адресу журналу статей, які мали антирелігійний зміст.

Журнал «Атеист» у № 24 за січень 1928 р. агітував своїх читачів продовжувати передплачувати щомісячний журнал-збірник наукових матеріалів. При цьому плата за рік залишилася незмінною і становила 7 крб 50 коп. З тиражу в 6 тис. екземплярів, який залишився також незмінним, частина його журналів не була передплачена чи розкуплена, оскільки видання пропонувало придбати комплект журналів за 1926 р. за ціною 6 крб, а журнали за 1927 р. за символічну вартість 5 крб [233, с. 57]. За змістом журнал носив суто науково-методичний характер, оскільки він не містив фотографій антирелігійних засідань, карикатур, рисунків, зображень, які були б атеїстичного спрямування.

Газета «Безбожник», що пізніше стала друкованим органом Союзу войовничих безвірників, видавалися з 1922 по 1932 рр. Її редакторами були – Є. Ярославський, а з 1932 р. – Ф. Путінцев. Упродовж 15 років друкувався журнал «Антирелигиозник» (1926–1941 рр.), головним редактором якого був Є. Ярославський. Наукові матеріали друкувалися в журналі «Атеист» (1926–1930 рр.), який з 1931 р. виходив під назвою «Воинствующий атеист».

У 1923–1941 рр. у Москві виходив ще один щомісячний антирелігійний журнал сатиричного спрямування «Безбожник», згодом перейменований у «Безбожник у станка», головним редактор якого стала М. Костеловська. Перший номер журналу побачив світ 4 січня 1923 р. Це видання містило на своїх шпальтах фотографії з конференцій молодих безбожників, фотографії окружних рад СВБ, політичних та антирелігійних

діячів. Воно відрізнялося з-поміж усіх видань своїм науковим та методичним змістом.

На першому з'їзді безбожників було поставлено мету приступити до видання науково-методичного журналу. У той час виходили друком газета «Безбожник» і два ілюстрованих журнали – «Безбожник», «Безбожник у станка». Ці видання були розраховані на широкий загаль читачів, але їх наповненість не містила теоретичної основи марксистсько-ленінського вчення про релігію та боротьбу з нею.

Орган Московського комітету РКП(б), журнал був зразком непримиренної ворожнечі та друкував образливі статті про релігію, церкву та віруючих. Усе це можна побачити на його шпальтах, починаючи з першого номера. Видання було оздоблене рисунками, фотографіями, карикатурами та іншими наочними матеріалами. Боги та святі, зображені в карикатурному варіанті, на сторінках журналу переважали над зображеннями символів релігії, священнослужителів та віруючих, а образ атеїста (невіруючої людини) як такого у виданні не отримав бажаного достатнього розвитку. Надруковані статті за стилем можна поділити на художні, природничо-наукові та публіцистичні. Найбільше було публіцистичних, присвячених викриттю реакційної сутності релігії, ролі церкви в громадянській війні та успіхам атеїзації громадян СРСР, усі вище названі теми повторювалися з номера в номер [394, с. 45].

«Безбожник у станка» був розрахований на широке коло читачів – робітників, звідси походить і його назва. Видання було широкоформатним і мало кольорове оформлення всіх сторінок, що давало можливість привернути увагу до карикатур, зображень, рисунків, які носили виключно антирелігійний характер. Статті часто були написані авторами в довільній формі, одні з яких підписували своє авторство, а інші ставили тільки свої ініціали. Кожна стаття журналу супроводжувалася різними карикатурами, які висміювали релігію чи людей, які вірять у Бога. Крім об'ємних статей у дві, а то і три сторінки, у виданні розміщувалися коротенькі історії

антирелігійного характеру, як наприклад: «Попівський продподаток», «Рай крізь призму», «Релігія зникає як дим», «На сповіді». Для вдосконалення змісту журналу деякі його номери були присвячені релігії та сільському господарству, відповідно ілюстрації, рисунки також були присвячені цій тематиці. З початку 1925 р. в журналі починають формуватися рубрики «Релігія і сільське господарство», «Закордонні справи», «Наука, техніка і релігія», «Як працює Іегова», «У суспільстві безвірників», «Піонерська сторінка», «Держава і Церква». Для заохочення читачів, редакційна колегія при підписці журналу на один рік дарувала безкоштовний додаток – ілюстровану кольорову економічну карту СРСР розміром 72x108 см.

Журнали не могли зібрати та узагальнити весь місцевий досвід антирелігійної роботи, глибоко вивчати склад і діяльність релігійних організацій СРСР. Для цього був потрібний особливий друкований орган, розрахований на антирелігійний актив, робітників та вчителів, яким і став щомісячний науково-методичний атеїстичний журнал «Антирелигиозник» – орган Центральної Ради Союзу воєнничих безвірників СРСР, який видавався в Москві з січня 1926 по червень 1941 р. Головним незмінним редактором видання був Є. Ярославський, який був одним із головних ініціаторів і керівників антирелігійної політики радянського керівництва. Заступником головного редактора був А. Лукачевський. Він систематично висвітлював досвід атеїстичної роботи СВБ СРСР, розміщував статті з історії релігії та атеїзму, вів пропаганду наукового атеїзму, розробляв із марксистських позицій питання критики релігії. Видання, об'ємом близько 130 сторінок, складалося з авторських статей і рубрик «Антирелігійне виховання у школі», «Хроніка», «Методика антирелігійної пропаганди», «Критика і бібліографія». Авторами журналу були також В. Бонч-Бруєвич, Н. Крупська, А. Лукачевський, активісти СВБ СРСР. У рубриці «Хроніка» подавали детальну інформацію про діяльність СВБ у різних областях СРСР. У рубриці «Критика і бібліографія» друкували рецензії на книги

антирелігійного змісту (видавництва «Атеїст», «Безбожник» та інших), робили огляд поточних публікацій на атеїстичні теми [226, с. 8].

У № 7 журналу (липень) за 1926 р. з'являється нова рубрика під назвою «Листи з місць». Кількість статей цієї рубрики збільшувалась із кожним номером від двох до п'яти. З жовтня того ж року починають публікуватися «Конспекти до програм занять навчального робочого антирелігійного гуртка». Завдяки такій рубриці журналу починають поширюватися програми занять для гурткової роботи з учнями шкіл, учителями та лекторами антирелігійної пропаганди. Редакційна колегія для своїх передплатників час від часу проводила разові або щомісячні агітаційні акції. При передплаті журналу «Антирелигиозник» на 1927 р. річні абоненти отримують одну із книг О. Ярославського: «Религия и ВКП» або «Как вести антирелигиозную пропаганду». Журнал коштував 60 копійок за окремий номер. Тиражування журналу на 1927 р. становило 5000 примірників, що свідчило про велику кількість передплатників серед селян і міського населення. З листопада – грудня 1933 р. тираж журналу збільшується до 13,5 тис. примірників.

Серед газет виокремлювалось щотижнева газета «Безбожник», яка за своїм змістом була атеїстичного спрямування, видавалася в Радянському Союзі з 21 грудня 1922 р. по 20 липня 1941 р. з перервою з січня 1935 по березень 1938 рр. Офіційно газета була органом створеного в Москві Центрального союзу воєвничих безвірників. Головною метою видання була антирелігійна пропаганда серед населення.

Редакція газети «Безбожник» і всі її тематичні додаткові видання керувались принципом «Боротьба проти релігії – боротьба за соціалізм». Перші номери газети «Безбожник» відкрила редакційна і програмна стаття «Религия – опиум для народа». Вона була створена відповідно до настанов статті В. Леніна «О значении воинствующего материализма» та рішень XII партійного з'їзду ВКП (б). Перші два номери нової газети вийшли накладом 15 тис. примірників. Потім тираж постійно збільшувався і з

1 квітня 1924 р. склав вже 50 тис. примірників, а з 1 листопада – 210 тис. Пізніше, у 1931 р., тираж газети досяг 500 тис. примірників. На шпальтах газети «Безбожник» були специфічні сатиричні розділи: «Павуки і мухи», «Сільська пітьма», «У церковників», «Пролетарський віник». У газеті активно друкувалися Є. Ярославський (головний редактор), І. Скворцов-Степанов, Н. Семашко.

Головний редактор газети «Безбожник» Є. Ярославський написав близько 500 статей, брошур і книг з антирелігійної пропаганди, редагував основні видання такого типу та очолював антирелігійний рух. У газеті «Безбожник» було надруковано понад 200 його статей; володіючи літературним даром, усю свою силу він направляв на антирелігійну пропаганду. З-під його пера в цій газеті з'явилася серія статей: «Що таке Біблія?», «Бог до створення світу», «Створення світу тварин», «Створення світу рослин». Вони були об'єднані у його відому книгу «Біблія для віруючих і невіруючих», що витримала близько 20 видань і була розповсюджена по всій території СРСР. Значення газети в розгортанні повсякденної антирелігійної пропаганди й відновленні роботи СВБ було величезне, адже в ній друкувалися статті відомих партійних діячів, висвітлювалися основні події тижня, місяця. В одній із газетних статей йшлося про закриття церкви і що замість неї планувалося відкрити приватний колбуд. «Він буде призначений для того, щоб селяни слухали голосне читання газет, книжок, самодіяльних виступів, антирелігійних бесід та лекцій. Видання газети «Безбожник» вони зустріли із задоволенням і охоче передплачували її» [225, с. 4].

Упродовж десяти років змінюється зміст газети, відповідно до якого природничо-наукові статті за своєю кількістю досягають критичної відмітки, всього дві статті за цілий рік. Знизилась і кількість статей художнього змісту. Значне місце починають займати стенограми з'їздів, промови закордонних комуністів, статті з заголовками «Ленін і Сталін про релігію». З кожним роком роль антирелігійної роботи знижувалась, все

рідше з'являлися спеціальні статті, які вносили в антирелігійну пропаганду щось нове [394, с. 46].

На території України республіканська преса була представлена такими виданнями: «Безвірник», «Войовничий безвірник». Журнал «Безвірник» виходив у Києві протягом 1923–1924 рр. Це був головний друкований орган Центральної ради Спілки войовничих безвірників України, що видавався в Харкові з 1925 по 1935 рр. Органом Київської окружної ради СВБ (із 1929 р.), Київської міськради СВБ (з 1931 р.) була газета «Войовничий безвірник», що виходила протягом 1929–1933 рр. двічі на місяць. Особливістю журналу було те, що в ньому розміщувалися не тільки теоретичні статті про антирелігійну пропаганду відомих тогочасних ідеологів, а й статті-звернення про зречення священнослужителів, про закриття храмів, переобладнання їх під місцеві школи та клуби. Масового характеру статті такого змісту набували протягом 1929–1930 рр., саме в той період, коли держава почала кампанію по закриттю храмів та монастирів [237, с. 11].

Так, у цьому ж виданні була опублікована стаття, яка повідомляла про священнослужителів Уманщини, які зреклися сану в 1930 р. Постановою загальних зборів селян у багатьох селах були закриті храми, а тому священникам не було за що прогодувати сім'ю, і вони були змушені покинути релігію. З 1922 р. і до лютого 1930 р. 115 священників зреклися сану здебільшого з невідомих причин [243, с. 39].

З 1 січня 1930 р. в Харкові вийшла друком газета «Войовничий безвірник» – орган Центральної ради СВБ України, яка друкувалася до 1933 р. Видання періодично друкувало наукові статті з питань атеїзму, суспільствознавства та природознавства, видавала літературну сторінку і сторінку юного безвірника. Газета швидко стала масовою, оскільки допомагала безвірникам розподіляти їй час на виконання господарських та політичних обов'язків.

Серед газет та журналів тогочасної України відзначимо ще орган Київської міськради СВБ – газету «Войовничий безвірник», що виходила в 1929–1932 рр. у місті Києві двічі на місяць. Щотижнева газета «Безбожник», яка також виходила в місті Києві в 1937–1941 рр., була організатором СВБ, згуртовувала навколо себе перші антирелігійні товариства.

Науково-популярний журнал «Безвірник» (1925–1935 рр.), який виходив у Харкові, був основним друкованим органом ЦР СВБ України. Вперше вийшов у січні 1925 р. накладом 15 тис. примірників. Наприкінці 1926 р. «Безвірник» розширюється та стає методичним щомісячником Всеукраїнської Ради СВБ та управління політосвіти НКЮ УСРР. Збільшується обсяг журналу до 64 сторінок та зростає ціна до 35 коп. Змінюється редакційний склад журналу: відповідальним редактором стає Д. Ігнатюк, до складу редколегії також увійшли І. Гаїбов, А. Іванівський, А. Коршиков, Д. Марченко, І. Сухоплюєв. Із 1929 р. журнал «Безвірник» друкувався вже двічі на місяць і перейшов у розпорядження Всеукраїнської ради Співки войовничих безвірників України. У 1934 р. часопис знову починає виходити один раз на місяць у зв'язку з паперовою кризою, що стала причиною ліквідації багатьох видань.

У 1929 р. М. Бірюков друкує статтю «Зрікаюсь...», де автор подає тези виписок із листів, які надійшли до редакції журналу, і зазначає, що цими листами-зреченнями вони хочуть заробити собі політичний авторитет. Інколи заяви звучать коротко, наприклад: «Я гр. Гординський Іван Никифорович відмовляюсь від сану священнослужителя Ново-Орлицької церкви Черкаської округи, і з цього часу прошу мене таким не вважати. Іван Гординський» [211, с. 5].

Література антирелігійного змісту була розрахована переважно на лекторів-пропагандистів, а також широке коло читачів. Вона друкувалася великими накладками і мала відповідати певним критеріям – мати

невеликий обсяг, популярний характер, зрозумілий стиль, містити яскраві приклади, недорого коштувати.

Преса описує численні конфлікти між релігійними громадами та всередині них, подає характеристики лідерів і рядових послідовників конфесій, характеризує соціально-психологічну атмосферу, сформовану під їх впливом, простежує загальні і специфічні тенденції змін у церковному житті. У цьому журналі стаття О. Дудника «Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників» показує соціально-психологічну атмосферу мешканців с. Мошни Черкаського району. До приходу до влади більшовиків у селі була збудована й оздоблена церква на кошти її мешканців, але зі зміною політичної ситуації в країні змінилися і настрої селян, які поставили питання про закриття та передачу будівлі церкви під культосвітні потреби [216, с. 49].

У Шполянському районі, за даними журналу «Безвірник», кількість прихожан церков зменшувалася, доходило і до того, що в неділю на службах їх зовсім не було. Тому все частіше поставало питання про передачу будівель церков для культосвітніх потреб: клубів, театрів, шкіл, а також під зернові сховища [252, с. 27]. Однак для того, щоб зрозуміти всі особливості проведення антирелігійної пропаганди за допомогою атеїстичної літератури, доцільно ознайомитися з працями авторів того часу, у яких вони давали перші оцінки «контрреволюційної діяльності» духовенства та православної церкви загалом, зокрема з такими, як: В. Біднов, М. Гаїнцев, Г. Денисов, Б. Кандідов, І. Мишанський, Я. Савченко, О. Ярославський. Відоме в УСРР видання припинило свою діяльність у 1935 р. публікацією останніх декількох номерів у видавництві «Український робітник».

У контексті засудження контрреволюційної діяльності було опубліковано ряд праць Б. Кандідова, де він стверджував, що всі церковники – «шпигуни та агенти світової буржуазії» і підтримують зв'язки із зарубіжжям. Автор доводив історичну зумовленість конфлікту

церкви і радянської влади. У своїх нарисах він коротко змальовував класову позицію Православної церкви на південному фронті громадянської війни в 1918–1919 рр. та «допомогу» церковників буржуазно-поміщицькій контрреволюції [220–222].

Оцінюючи декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», І. Мишанський доводив, що це результат революційних завоювань пролетаріату, який послідовно реалізував один із принципів пролетарської демократії – свободу совісті. Дослідник також указував на пошквалювання в Україні видання антирелігійної літератури: українською мовою було видано 20 найменувань книг, тиражем близько 438 тис примірників, мовами національних меншин було видано 18 найменувань, тиражем близько 53 тис примірників [231–232].

У літературній спадщині Є. Ярославського є ряд статей з історії більшовицької партії з питань партійного і радянського будівництва, але значне місце серед його творів займають антирелігійні праці, в яких автор популяризує марксистсько-ленінський атеїзм, досліджує походження релігії. Займаючись антирелігійною пропагандою, її головний ідеолог вважав її органічною частиною боротьби за соціалізм, за торжество людського розуму, проти містики та іншого [259–263].

У своїй атеїстичній публіцистиці Є. Ярославський головну увагу звертав на несумісність наукового і релігійного тлумачень дійсності, на викриття шкідливості релігійної ідеології для справи трудящих. «Релігія, – писав він, – це пов'язка на очах у людини, яка заважає їй бачити світ правильно; завдання наше полягає в тому, щоб цю пов'язку зірвати і навчити робітників та селян бачити те, що є, розуміти те, що є, і уміти перебудувати цей світ так, як це потрібно робітникам і селянам» [262, с. 3].

Знайомлячись з антирелігійними працями автора, варто пам'ятати історичні умови, за яких вони були написані. У своїх дослідженнях Є. Ярославський намагався виставити церкву і духовенство знаряддям гноблення в руках кріпосницько-самодержавного ладу, які підтримували

цей порядок своїми проповідями, всім своїм впливом на маси, проводили політику роз'єднання народів різної віри, боролися проти всякого визвольного–революційного руху [262, с. 4].

До квітня 1925 р. на території СРСР нараховувалося близько 35 антирелігійних центрів. У першій половині 1928 р. діяло 266 гуртків, до кінця 1929 р. їх кількість зросла до 436. Протягом п'яти років збільшилася кількість друкованої продукції – газет та журналів. Тираж газети «Безбожник» у 1927 р. становив 62 514 примірників, а в 1930 р. – 375 тис. Зростав тираж журналу «Антирелигиозник»: 1927 р. – 4324 шт., 1928 р. – 8342 шт., 1930 р. – 35 тис. Найбільший показник приросту був у журналу «Безбожник» – понад 170 тис. примірників у 1930 р. [217, с. 5].

У партійних документах формулюються вимоги адміністративного обмеження релігійної активності. Постанова секретаріату ЦК КП (б)У від 30 травня 1928 р. «Про стан релігійної та антирелігійної літератури» вимагала від релігійних видань не допускати до друку апологетичних оборонних статей, які полемізують із антирелігійними; вилучати з релігійних журналів художній матеріал і не припускати цілком довідкового матеріалу; припинити видачу дозволів на релігійні видання; ні в якому разі не дозволяти видання масової релігійної літератури: дешевих брошур, листівок, плакатів, тощо [323, с. 12].

Аналіз тогочасної антирелігійної преси дає нам змогу критично осмислити період становлення державно-церковних відносин у першій третині ХХ ст. Партійні та державні органи влади насаджували суспільству антирелігійні настрої, при цьому використовуючи наукову історичну літературу та періодичні видання. Саме друковані засоби масової інформації відіграли провідну роль у поширенні атеїстичної ідеології. Уся преса антирелігійного характеру, опублікована на території СРСР, була у вигляді журналів та газет загальносоюзного та українського значення [488, с. 45].

Отже, одним із ключових засобів впливу на суспільство у його ставленні до релігії й церкви, що активно і часто ефективно використовувалися державою, були засоби масової інформації у вигляді газет, журналів, листівок, брошур, стінгазет, які розповсюджувались на всій території УСРР на платній і безкоштовній основі. Партиїно-радянська преса виконувала пропагандистську (ідеологічну), організаторську, навчально-виховну функції. Через пресу партійні та державні органи влади здійснювали атеїзацію суспільства, формували антирелігійну свідомість та бездуховність населення, позбавляли суспільство його культурної спадщини.

Висновки до четвертого розділу

У ході реалізації радянської церковної політики та атеїстичної пропаганди погіршувалося матеріальне становище православного духовенства та віруючих, проти них застосовували репресії, позбавляли виборчих прав, порушували декларовані принципи свободи совісті.

На території Київської єпархії станом на середину 1920-х рр. проживало близько 2,5 тис. священників. Вони та члени їх родин були позбавлені основного засобу на існування – права на отримання земельних наділів, користування церковними та монастирськими землями, присадибними ділянками.

Органи радянської влади на місцях слідкували, щоб духовенство не мало впливу на жителів сіл у політичних питаннях, не допускали їх навіть пасивними учасниками сільських зібрань. Репресивним кроком радянської влади було позбавлення служителів культу їх виборчих прав, що дало можливість відсторонити, ізолювати їх взагалі від держави, перевести в категорію маргіналів радянського суспільства. Позбавлення виборчих прав спричиняло дискримінацію в низці цивільних і соціальних прав: підвищене

оподатковування, проблеми при влаштуванні на роботу, позбавлення пенсій та допомог, обмеження доступу до освіти тощо.

До категорії «позбавленців» потрапляли не тільки чинні священнослужителі, а й ті, хто тимчасово виконував церковні обов'язки, або колишні священики, що залишили службу до революції. Складні життєві умови змушували їх звертатися з клопотаннями про відновлення в правах, зі скаргами на непомірно завищене оподаткування до органів влади. Окремим вдавалося домогтися позитивного рішення, але це не гарантувало ні повторного занесення до списку «позбавленців», а ні убезпечувало від подальших репресій. Інститут «позбавленців» був яскравим прикладом утілення ідеологічних засад у вимірі конкретної правової системи. «Позбавленці» ставали потенційними жертвами репресій.

Одним із перших священників Київської єпархії, репресованих новою радянською владою, став митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський), розстріляний без суду і слідства біля стін Києво-Печерської Лаври 25 січня 1918 р., на третій день після вступу червоноармійців до Києва. Новий політичний курс, який виявив себе сповна в трагічних і нечуваних репресіях, набув розмаху з середини 1930-х рр. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку». Ставилось завдання до кінця 1937 р. ліквідувати всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Реалізація принципу відокремлення церкви від держави для родин духовенства Київської єпархії у реальному повсякденному житті означала витіснення їх не лише поза межі правового поля держави, а й поза межі суспільного буття загалом. Всеохоплюючий державний терор, економічні утиски, обмеження політичних прав і свобод, матеріальна скрута – все це примушувало духовенство замислюватися над подальшими суспільними перспективами та зреченням сану.

Найбільш згубним напрямом неоголошеної війни церкви з боку більшовицької партії та радянської держави стали постійні переслідування духовенства, його фізичне знищення, започатковані вже з перших днів радянської влади. Під час «безбожної п'ятирічки», метою якої була ліквідація всіх релігійних конфесій та проявів релігійності, були репресованими та фізично знищеними за свої релігійні переконання 57 священників, 27 монахів (ієромонахів) Київської єпархії.

Політика радянської влади, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, трактування релігії як «опіуму народу», передбачала формування нового матеріалістичного світогляду і нового типу людини, цілком підпорядкованої лише радянській державній ідеології. Атеїстична пропаганда була складовою всієї антирелігійної боротьби. Атеїзм став політичним важелем, засобом, елементом системи формування світогляду людей у потрібному напрямі. Радянська пропаганда виключала свободу вибору не лише в релігійному, а й в усіх інших сферах життя. Для цього використовувалися різні засоби впливу – антирелігійна література, засоби масової інформації, радіо, лекторії тощо. Усі вони були покликані розвінчувати традиційний авторитет церкви в очах суспільства, сприяти опануванню масами і залученню їх до кола партійного впливу, бути потужним інструментом ідеологічного тиску, дієвим засобом пропаганди серед широких верств суспільства.

ВИСНОВКИ

Національне та релігійно-духовне відродження, що має місце в сучасній Україні, супроводжується поглибленим інтересом до вітчизняної історії та культури. Нинішнє суспільство потребує глибокого переосмислення та переоцінки події, що відбувалися в умовах радянської дійсності, зокрема й у сфері державно-церковних відносин. Проблема наступу держави на Православну церкву потребує, безумовно, глибокого та всебічного вивчення як у теоретичному, так і в конкретно-історичному та регіональному аспектах, зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій.

Дослідження становища Київської єпархії в умовах взаємин радянської держави та Православної церкви 1920–1930-х рр. дозволяє зробити такі висновки:

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження засвідчив, що тема становища Київської єпархії в умовах наступу радянської держави на Православну церкву 1920–1930-х рр. не мала належного висвітлення, оскільки не була предметом окремого спеціального дослідження. Історіографію обраної теми дослідження поділено на групи: радянська історіографія (1920–1991 рр.), сучасна українська історіографія, зарубіжна наукова література. Аналіз радянської історіографії здійснено за трьома хронологічними періодами, що характеризуються змінами суспільно-політичної ситуації в країні та її впливом на формування наукової історичної думки: 1) початок 1920 – середина 1930-х рр.; 2) друга половина 1930-х рр. – перша половина 1980-х рр.; 3) друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр.

З'ясовано, що дослідниками напрацьовано значний масив праць з історії відносин держави та Православної церкви, проте у них лише побіжно і фрагментарно висвітлено досліджувану проблему. Відносини радянської держави та Православної церкви тривалий час вивчали з

ідеологічних позицій, а праці були сповнені оціночних суджень, тому не можуть повною мірою розкрити сутність становища Київської єпархії у 1920–1930-х рр.

Стан вивчення заявленої теми зумовив необхідність використання у роботі широкої джерельної бази, основу якої склали архівні матеріали, що дозволило достовірно і всебічно розкрити тему дослідження. Аналіз справ архівних фондів дозволив з'ясувати суть державно-церковних відносин радянської доби окресленого періоду, дослідити становище, в якому опинилася Київська єпархія та її клір, а також з'ясувати матеріальні втрати, яких зазнала єпархія у період закриття та руйнування храмів, вилучення церковних цінностей. Виявлені під час пошукової роботи різні за походженням, змістом і призначенням джерела були систематизовані за групами: партійні документи; документи державної влади; мемуари церковних діячів; преса. Пріоритетними у джерельній базі дослідження стали неопубліковані матеріали фондів українських архівів. Виявлення та залучення до дисертації 177 справ 19 фондів 5 архівних установ України дозволило сформувати репрезентативну джерельну базу, яка створила умови для здійснення комплексного вивчення зазначеної проблеми.

У ході дослідження встановлено, що державно-церковні відносини в 1920–1930-х рр. регулювали офіційні нормативні акти та таємні циркуляри Антирелігійної комісії при ЦК ВКП(б) і Всеукраїнської антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, які лягли в основу секретних підзаконних актів НКВС і ДПУ. Ці акти регламентували діяльність спеціальних органів з впровадження агентури в церковне середовище для розколу Православної церкви, дискредитації священників, розвалу релігійних громад, проведення кампанії з вилучення церковних цінностей.

Для наукової об'єктивності отримання результатів використано комплекс загальнонаукових принципів об'єктивності, історизму, системності, всебічності, дотримання яких дозволило максимально точно

відтворити суспільно-політичне та економічне становище Київської єпархії, сприяло отриманню достовірних результатів дослідження. Використання загальнонаукових принципів дозволило з'ясувати умови виникнення і розвитку відносин між радянською державою та Православною церквою у зазначений період.

Складність, багатовимірність об'єкта дослідження спонукали використовувати синтез підходів: наукового, історичного, аксіологічного (ціннісного), регіонального, культурологічного. Досягнення наукової об'єктивності отримання результатів стало можливим завдяки використанню комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження. Комбіноване використання принципів, підходів та методів дослідження дало змогу вирішити поставлені у дисертаційній роботі наукові завдання.

Досліджено церковно-територіальну організацію та структуру управління Київською єпархією РПЦ. З'ясовано, що всі церковні адміністративно-територіальні одиниці України – єпархії – в умовах дії нового радянського законодавства опинилися у складній соціально-економічній ситуації. Єпархіальне управління та духовенство Київської єпархії потрапило в епіцентр суспільно-політичних трансформацій 1920–1930-х рр. Встановлено, що територіальні межі єпархії співпадали з тогочасними адміністративними межами Київської губернії. Територія вікаріатств формувалася з декількох районів або округ. До складу вікаріатств входили благочинні округи. Київська єпархія була найбільшою за територією та чисельністю населення церковною та адміністративно-територіальною одиницею РПЦ в Україні.

Вивчення архівних джерел та опублікованих документів дало можливість встановити імена, сан, титул усіх 19 єпископів, які керували або тимчасово виконували обов'язки керівника Київської єпархії у 1918–1938 рр. Важливим органом управління єпархії була Київська консисторія, яка зі встановленням радянської влади була розформована.

Замість неї указом митрополита від 29 квітня 1919 р. була заснована Київська єпархіальна рада, розформована у серпні 1920 р. та утворена Київська єпархіальна канцелярія.

Важливу роль у Київській єпархії відігравали вікарні єпископи та їх кафедри. Вони безпосередньо допомагали митрополиту Київському в управлінні всією єпархією, часом виконували його обов'язки. Важливим церковним адміністративно-структурним елементом єпархії були благочиння на чолі з призначеним єпархіальним архієреєм благочинним. Духовну освіту священники Київської єпархії здобували у Київській духовній академії, Київській духовній семінарії, Києво-Подільському, Києво-Софійському, Черкаському та Уманському духовному училищах.

Доведено, що кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримку планів «світової революції». Вона була спрямована на компрометування церкви в очах народу (насамперед, населення голодуючих регіонів). Київська єпархія 1920–1930-х рр. стала жертвою репресивної діяльності органів радянської влади, яка включала закриття її храмів, руйнування монастирів, заборону церковного дзвону, переслідування священників та віруючих. Встановлено, що упродовж 1920–1930-х рр. у м. Києві було виведено з культового використання понад 100 храмів, їх приміщення передавали для господарських потреб, церковні цвинтарі перетворювали на парки. У самому Києві повністю було знищено 42 храми. У межах єпархії, враховуючи тільки міста та селища міського типу, було зруйновано 44 церкви, 29 монастирських церков були закриті, 5 – повністю знищені.

Розкрито становище православного духовенства Київської єпархії в умовах взаємин держави і церкви та атеїстичної пропаганди. Православне духовенство Київської єпархії зазнало репресій, позбавлення виборчих

прав та прав землеволодіння, примушувалося до зречення сану. Встановлено, що з числа православного парафіяльного духовенства Київської єпархії 57 священників, 27 монахів та 10 мирян були репресованими. 10 осіб вищого духовенства Києво-Печерської лаври, 21 архімандрит, 10 ігуменів, 52 ієромонахи, 16 ієродияконів та 19 монахів були заарештовані, частина з них заслані, решта – розстріляні.

З'ясовано, що важелем впливу на церкву держава використовувала засоби масової інформації (газети, журнали, листівки, брошури, стінгазети), які розповсюджувалися по всій території УСРР. Органом неоголошеної війни радянської влади проти Київської єпархії була газета Київської окружної ради СВБ «Войовничий безвірник». Аналіз тогочасної антирелігійної преси сприяв критичному осмисленню періоду становлення державно-церковних відносин у першій третині ХХ ст. Друковані засоби масової інформації відігравали ключову роль у поширенні атеїстичної ідеології та сприяли дискредитації духовенства Київської єпархії.

Отже, Київська єпархія, у числі інших 9 єпархій Українського екзархату РПЦ у 1920–1930-х рр. стала об'єктом реалізації радянського антицерковного законодавства. Дослідження засад радянської державної політики щодо церковного майна в межах Київської єпархії, аналіз становища її православного духовенства, засобів здійснення атеїстичної пропаганди дають можливість оцінити масштаби матеріальних та духовних втрат українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

**Центральний державний архів вищих органів влади і управління
України
(ЦДАВО України)**

**Фонд 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів
(ВУЦВК, м. Харків). Оп. 2**

1. Спр. 20. Том 1. Ч.1. Протоколи засідань малої Ради Раднаркому УСРР №№ 1-54. (оригінали) та матеріали до них, 3 січня – 29 червня 1921 р., 314 арк.

2. Спр. 25. Привітальні телеграми V Всеукраїнського з'їзду рад від з'їздів незаможних селян Лиманського району Харківської губернії та Смілянського району Кременчуцької губернії. Мандати делегатів Всеукраїнського з'їзду рад. Інструкції комендатури охорони V з'їзду про обслуговування делегатів з'їзду, 21 червня 1921 р., 51 арк.

3. Спр. 370. Циркулярні розпорядження ВУЦВКу з питань переведення податкової кампанії місячника ремонту червоної казарми і двотижневика заготівлі та підвозу палива для Червоної Армії та з ін. питань, 12 грудня 1921 р. – 18 листопада 1922 р., 53 арк.

4. Спр. 516. Протокол №№ 9/58 засідання Президії ВУЦВКу (копія) і матеріали до нього, 8 березня 1922 р., 70 арк.

5. Спр. 530. Протоколи №№ 23/72 об'єднаного засідання президії ВУЦВК і Раднаркому УСРР і матеріали до нього. Копія, 9 травня 1922 р., 33 арк.

6. Спр. 702. Листування з Всеросійським Центральним виконавчим комітетом і наркоматами РРФСР про вжиття заходів щодо боротьби з наслідками голоду на Україні, 3 січня – 22 червня 1922 р., 177 арк.

7. Спр. 707. Засідання центральної комісії по вилученню церковних цінностей. Бюлетень № 4 Центральної комісії допомоги голодуючим, збірник присвячений 4-й річниці Червоної Армії, 25 січня – 20 липня 1922 р., 46 арк.

8. Спр. 995. Протоколи та виписи з протоколів засідань Малої та Великої Президії ВУЦВКу та матеріали до протоколів, 12 липня – 28 грудня 1922 р., 147 арк.

9. Спр. 3176. Матеріали про зміну адміністративно-територіального поділу Київської губернії (постанова, протоколи, проекти, доповідні та пояснювальні записки, карта, відомості), 08 квітня 1925 р. – 19 червня 1925 р., 175 арк.

10. Спр. 3177. Матеріали про зміну адміністративно-територіального поділу Київської губернії (протоколи, доповідні записки, карти, листування), 16 травня 1925 р. – 15 вересня 1925 р., 26 арк.

Оп. 7

11. Спр. 248. Справа про закриття церкви між селами Городище та Мліїв Городищенського району для використання її приміщення під культосвітні установи, 07 червня 1931 р. – 21 липня 1931 р., 14 арк.

12. Спр. 270. Справа про закриття церкви в с. Бузівка Жашківського району і використання її приміщення для культосвітніх потреб, 14 вересня 1931 р. – 10 жовтня 1931 р., 65 арк.

13. Спр. 295. Справа про закриття церкви в с. Антонівка Буцького району і використання її приміщення для культосвітніх потреб, 7 березня 1930 р. – 29 липня 1931 р., 24 арк.

14. Спр. 297. Справа про закриття церкви в с. Тинівка Буцького району і використання її приміщення для культосвітніх потреб, 14 лютого 1930 р. – 20 червня 1931 р., 46 арк.

15. Спр. 339. Справа про закриття церкви на Караваєвих дачах м. Києва та використання її приміщення для культосвітніх потреб, 29 квітня 1931 р. – 1 червня 1931 р., 3 арк.

16. Спр. 340. Справа про закриття Миколо-Іорданівської церкви в м. Києві та використання її приміщень для культосвітніх потреб, 23 грудня 1930 р. – 12 лютого 1931 р., 3 арк.

17. Спр. 341. Справа про закриття Вознесенської церкви в м. Києві та використання її приміщення для культосвітніх потреб, 23 жовтня 1930 р. – 18 січня 1931 р., 2 арк.

18. Спр. 342. Справа про закриття Троїцько-Батієвої церкви в м. Києві та використання її приміщення для культосвітніх потреб, 18 січня 1931 р. – 4 лютого 1931 р., 9 арк.

19. Спр. 344. Справа про закриття церкви в м. Києві (вул. Хорова) і використання її приміщення для культосвітніх потреб, 9 вересня 1931 р. – 30 листопада 1931 р., 7 арк.

20. Спр. 345. Справа про закриття Флорівського монастиря в м. Києві та використання його приміщення для культосвітніх потреб, 19 березня 1929 р. – 22 березня 1931 р., 53 арк.

21. Спр. 575. Справа про закриття церкви в с. Білозір'я Смілянського району та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 15 листопада 1931 р. – 1 грудня 1931 р., 6 арк.

22. Спр. 611. Справа про закриття церкви в с. Краснопілці Уманського району та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 14 березня 1931 р. – 22 березня 1931 р., 8 арк.

23. Спр. 612. Справа про закриття церкви в с. Кузьмина Гребля Уманського району та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 15 лютого 1930 р. – 25 лютого 1931 р., 47 арк.

24. Спр. 641. Справа про закриття церкви в с. Веселий Кут Шполянського району та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 21 березня 1931 р. – 20 червня 1931 р., 18 арк.

25. Спр. 643. Справа про закриття церкви в с. Ялосоветці Шполянського району та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 2 грудня 1930 р. – 20 червня 1931 р., 31 арк.

Фонд 2. Рада Народних Комісарів УРСР. Оп. 2

26. Спр. 13. Протоколи засідань Раднаркому УСРР №№ 46-55, 4 серпня – 28 вересня 1921 р., 284 арк.

27. Спр.465. Зведення Центральної комісії по вилученню церковних цінностей про кількість вилучених цінностей по губерніях, 16 травня – 1 червня 1922 р., 6 арк.

Фонд 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УСРР. Оп. 1

28. Спр. 2189. Матеріали про діяльність ліквідаційних комісій по відділенню церкви від держави при відділах Київського губерньського та окружних виконкомів, 26 січня – 27 листопада 1923 рр., 243 арк.

Оп. 2

29. Спр. 195. Звіт про діяльність адмінвідділу Наркомвнусправ УРСР за 1-е півріччя 1923/24 рр. і інформаційний огляд підвідділу культів про релігійну агітації куркульських елементів Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівській губерніях в 1924 р. Січень 1923 – 1924 рр., 54 арк.

30. Спр. 213. Статистичні відомості про кількість релігійних громад, монастирів, складі духовенства, закриття церков, синагог, молитовних будинків та ін. на Україні. Червень 1924 р. – серпень 1925 р., 165 арк.

31. Спр. 220. Листування з адмінвідділами окрвиконкомом Київської губернії з розгляду заяв релігійних громад. 17 червня 1924 р. – 10 вересня 1925 р. 290 арк.

32. Спр. 251. Матеріали про закриття монастирів, церков та інших молитовних будинків, 26 березня 1924 р. – 13 жовтня 1925 р., 790 арк.

33. Спр. 945. Циркуляри Наркомвнусправ УРСР листування про облік релігійних громад і служителів культу, 11 вересня 1925 р. – 27 листопада 1927 р., 53 арк.

34. Спр. 946. Проект циркуляра наркоматів юстиції земельних і внутрішніх справ УРСР про порядок використання колишніх церковних садиб в сільських місцевостях і матеріали з його розгляду, 14 травня 1925 р. – 24 березня 1927 р., 92 арк.

35. Спр. 947. Циркуляри Наркомвнусправ УРСР і листування про передачу державним органам майна закритих церков, що складаються з міді, срібла та інших кольорових металів, 9 листопада 1925 р. – 16 жовтня 1928 р., 76 арк.

36. Спр. 954. Листування про обкладення податками церковних будівель і служителів культу, 2 січня 1925 р. – 15 вересня 1925 р., 106 арк.

37. Спр. 955. Відомості про кількість церковних управлінь та їх особовий склад по округах, 15 жовтня 1925 р. – 20 жовтня 1926 р., 203 арк.

38. Спр. 956. Статистичні відомості про кількість релігійних громад по округах, серпень 1926 р., 57 арк.

39. Спр. 957. Списки церковних управлінь по округах, 10 жовтня 1925 р. – 27 жовтня 1926 р., 22 арк.

40. Спр. 958. Відомості про кількість монастирів, ченців і черниць по округах, 1 жовтня 1925 р. – 26 листопада 1926 р., 85 арк.

41. Спр. 961. Листування з відділеннями культів адмінвідділу окрвиконкомів, 6 липня 1925 р. – 27 серпня 1927 р., 85 арк.

42. Спр. 998. Списки релігійних громад Київського округу, 1925 р., 20 арк.

43. Спр. 1076. Листування з адмінвідділом Уманського окрвиконкому про передачу церкви в селі Іванівці Маньківського району двом релігійним громадам, 15 жовтня 1925 р. – 31 липня 1926 р., 25 арк.

44. Спр. 1077. Листування з адмінвідділом Уманського окрвиконкому про передачу Спасо-Преображенської церкви в м. Звенигородка двом релігійним громадам, 18 листопада 1925 р. – 6 жовтня 1926 р., 51 арк.

45. Спр. 2313. Листування з адмінвідділом Шевченківського окрвиконкому про закриття Покровської церкви в м. Сміла, 9 серпня 1926 р. – 9 лютого 1929 р., 24 арк.

Оп. 3

46. Спр. 261. Циркуляри Наркомвнусправ УРСР про призупинення реєстрації релігійних громад, які не мають молитовних будинків, 1 вересня – 31 грудня 1927 р., 2 арк.

47. Спр. 262. Протоколи засідань з'їздів представників духовенства по округах, 27 жовтня 1927 р. – 23 жовтня 1928 р., 80 арк.

48. Спр. 363. Листування з адмінвідділом Уманського окрвиконкому про передачу Успенської церкви в м. Умані синодальній релігійній громаді, 20 січня 1927 р. – 29 жовтня 1927 р., 16 арк.

49. Спр. 369. Старослов'янське церковне управління, 11 серпня 1927 р. – 21 серпня 1928 р., 20 арк.

50. Спр. 390. Листування з адмінвідділом Київського окрвиконкому з розгляду заяв уповноважених релігійних громад, 12 квітня 1927 р. – 28 грудня 1928 р., 197 арк.

51. Спр. 399. Статистичні відомості про кількість служителів релігійного культу які відмовилися від релігійного сану за 1924/25 – 1926/27 рр. 1927 р., 10 арк.

52. Спр. 403. Статути релігійних громад і списки їх членів, 21 липня – 22 жовтня 1927 р., 239 арк.

53. Спр. 1054. Циркуляри Наркомвнусправ УРСР про порядок реєстрації релігійних громад, облік монастирів, 28 січня 1928 р. – 12 жовтня 1929 р., 12 арк.

54. Спр. 1056. Виписки із звітів адмінвідділу окрвиконкомом про роботу п / відділів культів за 1927/28 рр., 87 арк.

55. Спр. 1064. Відомості про кількість релігійних громад, монастирів, членів громад, ченців і черниць на території УРСР за 1925/26 – 1927/28 рр., 38 арк.

56. Спр. 1065. Відомості про кількість монастирів, ченців і черниць по округах на 1 травня 1928 р., 42 арк.

57. Спр. 1081. Листування з адмінвідділу Антирелігійного окрвиконкому з розгляду заяв уповноважених релігійних громад, 5 березня 1928 р. – 11 січня 1929 р., 52 арк.

58. Спр. 1627. Виписки з протоколів засідань секретаріату ВУЦВК і відомості про кількість закритих молитовних будинків по округах, 14 березня 1929 р. – 1 січня 1930 р., 56 арк.

59. Спр. 1628. Листування з адмінвідділами окрвиконкомів про використання закритих молитовних будинків для громадських і господарських приміщень, 27 березня – 1 грудня 1929 р., 82 арк.

60. Спр. 1629. Листування з адмінвідділами окрвиконкомів з розгляду заяв релігійних громад про закриття молитовних будинків, 15 січня 1929 р. – 1 січня 1930 р., 242 арк.

61. Спр. 1639. Листування про закриття молитовних будинків по Роменському, Сталінському, Старобільському, Сумському, Тульчинському і Уманському округах, 4 січня 1929 р. – 4 січня 1930 р., 214 арк.

62. Спр. 1641. Листування про закриття молитовних будинків по Уманському округу, 29 грудня 1929 р. – 28 грудня 1930 р., 81 арк.

63. Спр. 1646. Листування з адмінвідділами окрвиконкомів про облік служителів культу, які відреклися від релігійного сану, 21 січня – 1 жовтня 1929 р., 8 арк.

64. Спр. 1648. Статистичні відомості з обліку релігійних громад, молитовних будинків і служителів культу по округах, 22 жовтня 1929 р. – 31 березня 1930 р., 79 арк.

65. Спр. 1650. Списки релігійних громад по округах УРСР, січень 1929 р. – січень 1930 р., 217 арк.

66. Спр. 1929. Листування про закриття молитовних будинків по Білоцерківському округу, 15 січня – 4 грудня 1930 р., 144 арк.

67. Спр. 1930. Листування про закриття церкви в селі Затонському Таращанського району Білоцерківського округу, 16 травня – 30 грудня 1930 р., 120 арк.

68. Спр. 1961. Листування з адмінвідділами окрвиконкому про облік та реєстрації служителів релігійного культу, 10 січня – 29 грудня 1930 р., 126 арк.

69. Спр. 1962. Листування з розгляду заяв релігійних громад про дозвіл виконувати обряди. Посвідчення та реєстраційні картки служителів культу, 13 січня – 29 грудня 1930 р., 112 арк.

70. Спр. 1963. Заяви, автобіографії і списки службовців культу, які зреклися сану, 24 січня 1930 р. – 18 грудня 1930 р., 208 арк.

Фонд 8. Народний Комісаріат юстиції УРСР. Оп. 1

71. Спр. 110. Документи про культурно-просвітницьку діяльність центрального та губернських каральних відділів Наркомюста УРСР, 1920 р., 9 арк.

72. Спр. 261. Документи про організацію виконання декрету РНК УРСР про відділення церкви від держави і школи від церкви (постанови, інструкції), 1920 р., 24 арк.

73. Спр. 768. Циркуляри завідуючого ліквідаційним відділом Наркомюста УСРР про організацію діяльності губернських відділів по відокремленню церкви від держави, 18 серпня – 28 грудня 1921 р., 18 арк.

74. Спр. 817. Постанови, циркуляри ВУЦВК, Раднаркому УРСР, Наркомюста УРСР і матеріали до них. Т.1. 29 квітня – 15 жовтня 1921 р., 269 арк.

75. Спр. 818. Постанови, циркуляри ВУЦВК, Раднаркому УРСР, Наркомюста УРСР і матеріали до них. Т.2. 1 жовтня – 30 грудня 1921 р., 295 арк.

76. Спр. 819. Листування з ВУЧК про автокефальну церкву. 1921 р., 23 арк.

77. Спр. 1216. Документи про роботу ліквідаційного відділу Наркомюста УРСР по відділенню церкви від держави (протоколи, доповідні записки, листування). 1921 р., 376 арк.

78. Спр. 1217. Документи про роботу губернських ліквідаційних комісій юстиції по відділенню церкви від держави (протоколи, звіти, доповідні записки, заяви, прохання, листування). 1921 р., 258 арк.

79. Спр. 1218. Документи про роботу губернських ліквідаційних комісій юстиції по відділенню церкви від держави (протоколи, звіти, доповідні записки, заяви, прохання, листування). 1921 р., 214 арк.

Фонд 166. Народний Комісаріат освіти УРСР. Оп. 1

80. Спр. 2. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відома Наркомосу, організацію центрального агенства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорону пам'яток старовини та з ін. питань культурного будівництва на Україні, 17 січня 1918 р. – 15 червня 1919 р., 85 арк.

81. Спр. 11. Декрети, положення, постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів до відому Наркомосу, вибори шкільних робітників, правила вступу до вищих учбових закладів, організацію підвідділу курсів – з'їздів при оргінстрі Наркомосу та з інших питань організації народної освіти на Україні, 12 лютого – 26 липня 1919 р., 50 арк.

82. Спр. 298. Декрети і постанови ЦК Рад України, Раднаркому і Наркомосу УСРР про націоналізацію шкіл I і II ступенів, які знаходяться на утриманні земських і міських самоуправлінь і передачу всіх учбових закладів до відання Наркомосу, заборону проведення релігійних обрядів і викладання

Закону Божого в школах, проведення атестації вчителів нижчих початкових шкіл. Копії, 1 квітня – 27 липня 1919 р., 68 арк.

83. Спр. 381. Положення про єдину трудову школу РСФРР та проект положення про підвідділ з'їздів – курсів при організаційно-інструкторському відділі Наркомосу УСРР. Листування з відділами народної освіти і учбовими закладами про ліквідацію духовних семінарій, заборону викладання Закону Божого, відкриття в місті Кагарлиці Київської губернії середньої технічної школи, звільнення помешкання гімназій, оплату понаднормових робіт і надання відпусток робітникам народної освіти, 8 лютого – 25 серпня 1919 р., 156 арк.

84. Спр. 695. Охоронні листи архівів і бібліотек монастирів, соборів і церков, взятих на облік Головним управлінням мистецтв та національної культури УСРР. Копії, 13 березня – 26 березня 1919 р., 5 арк.

Оп. 2

85. Спр. 711. Циркуляр ЦК КП(б)У про порядок вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим, 4 січня – 28 квітня 1922 р., 46 арк.

Оп. 6

86. Спр. 8193. Листування з наркоматом внутрішніх справ УРСР, окружними інспекторами народної освіти та державними історико-археологічними музеями про облік і перевірку культового майна та вилучення історико-мистецьких цінностей культури і передачу їх музеям, 23 лютого – 19 листопада 1926 р., 76 арк.

Оп. 11

87. Спр. 524. Акти про вилучення церковних цінностей і передачу їх до Київського державного заповідника Лаври, 6 липня 1928 р. – 3 квітня 1929 р., 44 арк.

Фонд 258. Всеукраїнська Центральна Комісія по боротьбі з наслідками голоду. Оп. 1

88. Спр. 323. Матеріали про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих: постанови, протоколи, витяги з протоколів, довідки, листування і т.д. 1921 – 1923 рр., 85 арк.

Фонд 2623. Народний Комісаріат праці УСРР. Оп. 1

89. Спр. 2711. Постанова, доповідна записка та витяг з протоколу ЦВК і РНК РСФСР про строки використання на суспільно-корисних роботах громадян, звільнених від військової служби за релігійними переконаннями, 8 – 29 листопада 1926 р., 3 арк.

Фонд 3984. Українська автокефальна православна церква. Оп. 1

90. Спр. 54. Накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих, 1918 р., 46 арк.

Оп. 3

91. Спр. 120. «Вісті Всеукраїнської православної ради» за 1921 – 1923 рр. (машинопис)., 6 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

**Фонд 1. Центральний комітет Комуністичної партії України
(ЦК КП(б)У). Оп. 20**

92. Спр. 610. Постанови та декрети Ради Народних Комісарів УРСР, 4 січня – 28 червня 1921 р., 126 арк.

93. Спр. 635. Виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП (б) У про організацію Всеукраїнського та губернського комітету допомоги голодуючим, 18 лютого 1921р. – 31 грудня 1921 р., 155 арк.

94. Спр. 748. Циркуляри, інструкції, директиви ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У про святкування 4-ї річниці Жовтневої революції, про роботу серед нацменшин, червоноармійців, антирелігійної пропаганди, виконанні партійних доручень, боротьбі з голодом, проведенні всеросійського перепису та інших питань, 10 січня – 31 грудня 1921 р., 244 арк.

95. Спр. 995. Циркуляр ЦК КП (б) У про вилучення церковних цінностей. Протоколи засідань, зведення, телеграми, листи Центральної комісії з вилучення церковних цінностей при ВУЦВК, 20 квітня – 19 вересня 1922 р., 42 арк.

96. Спр. 1168. Циркуляри, положення Одеського Губкому КП (б) У про постановку інформації в повітових комітетах партії, формах партійно-просвітницької роботи на селі, проведення єдиного партдня в місті, керівництво комітетами незаможних селян, боротьбі з релігією і з інших внутрішньопартійних питань, 2 серпня – 29 грудня 1922 р., 258 арк.

97. Спр. 1450. Циркуляри, листи, директиви, тези ЦК РКП (б) У, ЦК КП (б) У про антирелігійної пропаганди та вилучення церковних цінностей. Доповіді, листи Агітпропа ЦК КП (б) У, губкомів партії про проведену роботу з антирелігійної пропаганди, матеріали виставки «релігія і наука» і про роботу антирелігійних гуртків, 2 січня – 18 червня 1922 р., 127 арк.

98. Спр. 1772. Протоколи засідань і нарад агітаційних комісій при ЦК КП (б) У, агітпроп Волинського і Одеського губкому партії, антирелігійного семінару при Полтавському партійному клубі, 27 березня – 18 грудня 1923 р., 121 арк.

99. Спр. 1839. Резолюції, тези Всеукраїнської наради завідуючих Антирелігійної пропагандою відділами губкомів партії. Протоколи засідань, резолюції широкої і вузької колегій Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП (б) У. Звіти відділу про його діяльність. Тези Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП (б) У про проведення антирелігійної пропаганди, політико-масової роботи серед молодих членів партії та інших питань, 12 січня – 26 листопада 1924 р., 184 арк.

100. Спр. 1842. Протоколи, витяги з протоколів наради, засідань Всеукраїнської антирелігійної Комісії при Агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б) У, антирелігійного семінару при Центральному партійному клубі, Статут товариства поширення наукових знань серед робітників і селян, 5 січня – 5 листопада 1924 р., 54 арк.

101. Спр. 1843. Листування підвідділу антирелігійної пропаганди Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б) У з ЦК РКП(б), губкоммами і окружкоммами партії, радянськими органами та організаціями, видавництвами про посилення антирелігійної пропаганди, проведенні нарад, виданні літератури, програмі гуртків за антирелігійної пропаганди та іншим питань, 23 лютого – 23 грудня 1924 р., 134 арк.

102. Спр. 1845. Протоколи нарад, засідань комісій з антирелігійної пропаганди при агітаційно-пропагандистських відділах Волинського та Одеського губкомов партії. Звіт агітаційно-пропагандистського відділу Донецького губкому партії в ЦК КП (б) про стан антирелігійної роботи. Циркуляри агітаційно-пропагандистських відділів Київського і Полтавського губернських партійних комітетів про посилення антирелігійної роботи, 29 лютого – 20 грудня 1924 р., 49 арк.

103. Спр. 1846. Звіти, огляд, відомості губернських відділень культів окружних ліквідаційних комісій України в Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП (б) про їх діяльність, про сектанського русі, складі духовенства, інших питань, 4 лютого – грудень 1924 р., 43 арк.

104. Спр. 2006. Циркулярні та директивні листи ЦК РКП (б) і ЦК КП (б) У, протоколи засідань антирелігійної комісії ЦК КП (б) У, наради при Агітпромі ЦК, листування з питань антирелігійної пропаганди. Доповідні записки, довідки Агітпрома ЦК КП (б) У, окружкомів партії про стан релігійного руху в республіці і формах боротьби з ним, 2 січня – 24 грудня 1925 р., 204 арк.

105. Спр. 2007. Доповідні записки, довідки відділів ЦК КП(б)У, радянських органів і установ про стан сектанства та релігійному русі на Україні, 21 березня – 2 грудня 1925 р., 186 арк.

106. Спр. 2264. Тези до доповідей, листів, доповідні записки Народного комісаріата освіти УРСР до ЦК КП (б) У про стан вищої освіти на Україні, організації науково-дослідної кафедри марксизму і Української сільськогосподарської академії в Києві, роботі президії Академії наук УРСР, перетворенні Києво-Печерської лаври в історико-культурний заповідник та інших питань, 11 січня – 31 грудня 1926 р., 256 арк.

107. Спр. 2318. Доповідні записки, довідки Державного Політичного Управління УРСР до ЦК КП (б) У про виступ церковників в місті Сталіно, релігійних угрупованнях, нарад Української автокефальної православної церкви та інших питань, січень – 26 жовтня 1926 р., 69 арк.

108. Спр. 2494. Листування з партійними органами. Тези доповідей Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП (б) У з питань антирелігійної пропаганди, 13 січня – 22 грудня. 1927 р., 273 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДАК України)**

Ф. 128. Києво-Печерська лавра. Оп. 1 КДС

109. Спр. 731а. Інструкція народного комісаріату юстиції про проведення декрету про відділення церкви від держави, 1919 р., 6 арк.

110. Спр. 747. Вирізки та виписки з газет декретів Народних Комісарів УРСР, наказів повідомлень губвиконкому і Комунивідділів за 1922 – 1924 рр., 36 арк.

Оп. 2 заг.

111. Спр. 516. Справа церковної громади «Києво-Печерська Успенська лавра» про мощі і про майно церков з питань церковного життя, 1922 р., 214 арк.

112. Спр. 525. Про вилучення церковних цінностей лаври до фонду допомоги голодуючим за декретом ВУЦВК від 8 березня 1922 року. 34 арк.

Оп. 2 друк.

113. Спр. 1142. Оп. 2. Листування керуючого друкарні з робочим комітетом про сплату оплати робітникам, 30 квітня 1919 р., 3 арк.

Оп. 3 заг.

114. Спр. 738. Інструкція народного комісаріату юстиції постанови Ради робітничих і селянських депутатів, виписки з газет про декрет від 23 січня 1918 року про відокремлення церкви від держави, 1919 р. – 1922 р., 15 арк.

115. Спр. 821. Виписка з протоколу № 49 засідання Президії Київської губвиконкому від 23 липня 1923 року про передачу лаврою пам'ятників мистецтв старовини у відання Наркомосу, 1923 р., 1 арк.

116. Спр. 844. Копії прохань в Всеросійський, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет з проханнями про не допуск передачі лаврських церков в оренду Української автокефальної церкви, 1923 р., 24 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)**Ф. Р.–112. Київський окружний Виконавчий Комітет робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Окрвиконком). Оп. 1**

117. Спр. 8439. Копії протоколів засідань Бюро Київського губерньського і окружного партійного комітету 25 жовня 1925 р. – 12 листопада 1926 р., 177 арк.

Ф. Р.–127. Лехнівський райвиконком. Оп. 1

118. Спр. 4. Положення про окружні з'їзди рад та окрвиконкоми. Циркуляр окрвиконкому про проведення адміністративної реформи. Загальна інструкція про введення грошового подвійного податку. Протоколи пленуму Прилуцької окрекономнаради, 01 квітня 1923 р. – 31 грудня 1923 р., 576 арк.

Ф. Р.–142. Київський Губернський відділ народної освіти. Оп. 1

119. Спр. 138. Звіти, доповіді про роботу. Списки співробітників і листування про ліквідацію духовних семінарій і шкіл, 03 березня 1919 р. – 01 листопада 1919 р., 116 арк.

Ф. Р.–862. Підвідділ по ліквідації майна релігійних установ при Київському губернському відділі соціального забезпечення, м. Київ.

Оп. 1

120. Спр. 209. Циркуляри та розпорядження Губревкома за 1921 р. Заяви релігійних громад про передачу їм в користування предметів культу за 1921 – 1922 рр., 1921 р. – 1922 р., 101 арк.

121. Спр. 219. Відомості про кількість монастирів і земель при них в м. Києві та повіті за 1921 р., 7 арк.

Ф. Р.–4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини губернського відділу народної освіти. Оп. 1

122. Спр. 14. Заяви громадян та листування з Київським, Чернігівським та іншими Революційними комітетами про зарахування на посади та звільнення, виплату зарплати співробітникам архівного управління, археологічної секції державного музею та губкому, про взяття на облік речей старовини, 03 січня 1921 р. – 06 квітня 1922 р., 256 арк.

123. Спр. 15. Акти та описи предметів художньо-історичної цінності взятих на облік губкописом, 03 січня 1921 р. – 29 квітня 1922 р., 214 арк.

124. Спр. 17. Копії мандатів, посвідчень та листування з Київською губернською Робітничо-Селянською інспекцією та іншими установами про

приймання майна магазинів, про збереження будинків з архітектурними цінностями та іншим питанням, 30 березня 1921 р. – 26 вересня 1921 р., 244 арк.

125. Спр. 21. Копії посвідчень співробітників Губкопису та громадянам на дозвіл вивозу предметів за кордон. Листування з комісією покращення добробуту учених з робітничо-селянською інспекцією про придбання цінної меблі, про створення в Києво-Печерській Лаврі «Музею культу і побуту» та іншим питанням, 02 січня 1922 р. – 21 квітня 1922 р., 150 арк.

Ф. Р.–4752. Київська єпархіальна рада. Оп. 1

126. Спр. 2. Про доручення собором єпископів України єпископу Чигиринському керувати Київською єпархією, 1919 р., 4 арк.

127. Спр. 1266. Про призначення, переміщення і звільнення священиків церков Київської єпархії, 1920 р., 54 арк.

128. Спр. 1283. Справа про видачу священикам посвідчень особи, 1920 р., 2 арк.

129. Спр. 2580. Відомості про приходи і парафіян Київської єпархії, 1921 р., 8 арк.

130. Спр. 2581. Відомість про церкви і духовенство по Чорнобильському повіту Київської єпархії, 1921 р., 2 арк.

131. Спр. 2645. Протокол зборів благочинних церков м. Києва, 1922 р., 3 арк.

132. Спр. 2649. Доповідь єпископа Звенигородського Олексія про стан церков Звенигородського повіту, 1922 р., 2 арк.

133. Спр. 2665. Нагородні списки священиків і церковнослужителів Київської єпархії, 1922 р., 19 арк.

Оп. 5

134. Спр. 634. Про заснування Київської Єпархіальної Канцелярії, яка замінила Єпархіальну Раду, 24 липня – 06 серпня 1920 р., 2 арк.

Оп. 6

135. Спр. 313. Статистичні відомості про роботу 3-го благочинного округу Черкаського повіту за 1920 р., 1920 р., 22 арк.

136. Спр. 417. Списки членів Єпархіальної Ради і службовців, 1920 р., 2 арк.

137. Спр. 418. Список Київських церков та їх настоятелів, 1920 р., 4 арк.

Державний архів Черкаської області (ДАЧО)

Ф. Р.–314. Яцковський Климент Якович (Йосип), єпископ. Оп. 1

138. Спр. 5. Циркуляри Черкаського вікаріального управління благочинним про підготовку до окружних виборчих зборів і Всеукраїнського помісного церковного собору; доповіді в Київське єпархіальне управління про свою діяльність, листопад 1923 р. – серпень 1924 р., 12 арк.

139. Спр. 6. Матеріали до вивчення обновленського руху в Черкаській і Херсонській округах, 27 липня 1924 р. – 15 червня 1928 р., 26 арк.

Ф. Р.–375. Адміністративний відділ Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Черкаси Шевченківського (Черкаського) округу. Оп. 1

140. Спр. 65. Обіжники НКВС, Наркомату Юстиції та освіти, губернської ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави та Черкаського повітового виконавчого комітету про проведення в життя закону про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Накази губвиконкому та Черкаського повітового виконавчого комітету з цього питання. Протоколи засідань губернської ліквідаційної комісії по відокремленню церкви від держави. Огляд діяльності губ ліквідкому за червень – липень 1923 року, 18 серпня 1921 р. – 17 листопада 1924 р., 286 арк.

141. Спр. 67. Циркуляри і розпорядження Київського губадмінвідділа про відокремлення церкви від держави, 15 листопада 1923 р. – 17 грудня 1924 р., 226 арк.

142. Спр. 68. Циркуляри і розпорядження Київського губадмінвідділа про відокремлення церкви від держави, 7 лютого 1925 р. – 16 грудня 1926 р., 131 арк.

143. Спр. 71. Циркуляри, розпорядження НКВС УРСР з обліку релігійних громад, служителів релігійного культу і молитовних будинків і листування з цих питань; списки діючих і недіючих монастирів в окрузі; статистичні відомості про чисельного віруючих по віковим групам, 10 січня 1926 р. – 3 січня 1927 р., 545 арк.

144. Спр. 73. Матеріали відокремленню церкви від держави колишнього Черкаського окрліквідкома, 14 вересня 1923 р. – 14 листопада 1924 р., 190 арк.

145. Спр. 74. Звіти про діяльність окрліквідкома про стан релігійного руху в окрузі, матеріали і листування про облік молитовних будинків в окрузі і надання їх релігійним громадам, листування з окружними відділами ДПУ і райвиконкомом про перереєстрації релігійних громад, дозвіл церковних зборів, з'їздів, хресних ходів та з інших питань релігійного руху в окрузі, 2 січня 1924 р. – 3 січня 1925 р., 370 арк.

146. Спр. 75. Місячні звіти та донесення райвиконкомів про роботу по відокремленню церкви від держави та про релігійні течії, кількість віруючих, виконання обрядів і тому подібне, 28 січня – 08 грудня 1925 р., 67 арк.

Ф. Р–5625. Управління Служби безпеки України в Черкаській області

м. Черкаси Черкаської області. Оп. 1

147. Спр. 568. Справа по звинуваченню Федорченка Георгія Степановича, 1937 – 1989 рр., 33 арк.

148. Спр. 618. Справа по звинуваченню Самборського Данила Матвійовича, 1937 – 1989 рр., 66 арк.

149. Спр. 626. Справа по звинуваченню Дашицького Андрія Михайловича, 1937 – 1989 рр., 41 арк.
150. Спр. 2154. Справа по звинуваченню Маркевича Петра Петровича, 1937 – 1989 рр., 28 арк.
151. Спр. 2732. Справа по звинуваченню Болюбах Олександри Сергіївни та інших 19 чоловік, 10 червня 1937 р. – 10 травня 1967 р., 465 арк.
152. Спр. 4352. Справа по звинуваченню Сікорського Якова Дементійовича, 1937 – 1989 рр., 49 арк.
153. Спр. 6426. Справа по звинуваченню Рябовола Семена Степановича, 1937 – 1989 рр., 27 арк.
154. Спр. 6588. Справа по звинуваченню Дончевського Стахія Івановича, 19 жовтня 1937 р. – 29 травня 1989 р., 30 арк.
155. Спр. 6830. Справа по звинуваченню Гусака Федіра Григоровича, 1937 – 1989 рр., 22 арк.
156. Спр. 6832. Справа по звинуваченню Кисилевича Володимира Івановича, 1937 – 1989 рр., 19 арк.
157. Спр. 6834. Справа по звинуваченню Бучинського Дем'яна Флоровича та Ганжі Микити Васильовича, 1937 – 1989 рр., 82 арк.
158. Спр. 6855. Справа по звинуваченню Сторожука Федота Григоровича, 1937 – 1989 рр., 16 арк.
159. Спр. 6857. Справа по звинуваченню Тарнавича Григорія Івановича, 1937 – 1989 рр., 17 арк.
160. Спр. 6860. Справа по звинуваченню Клепатського Феодосія Єлисейовича, 1937 – 1989 рр., 17 арк.
161. Спр. 6861. Справа по звинуваченню Семенюка Івана Євсейовича, 1937 – 1989 рр., 19 арк.
162. Спр. 6863. Справа по звинуваченню Ганкевича Автонома Пилиповича, 9 жовтня 1937 – 19 червня 1989 р., 17 арк.
163. Спр. 6866. Справа по звинуваченню Буряка Антона Ананійовича, 1937 – 1989 рр., 22 арк.

164. Спр. 6918. Справа по звинуваченню Солоненка Варнави Даниловича, 1937 – 1989 рр., 15 арк.
165. Спр. 6933. Справа по звинуваченню Земницького Сергія Костянтиновича, 10 жовтня 1937 р. – 5 травня 1989 р., 21 арк.
166. Спр. 7044. Справа по звинуваченню Нікіфорова Івана Григоровича, 1937 – 1989 рр., 28 арк.
167. Спр. 7148. Справа по звинуваченню Гончаренка Федіра Яковича, 1937 – 1989 рр., 17 арк.
168. Спр. 7162. Справа по звинуваченню Скарженовського Георгія Єрофійовича, 1937 – 1989 рр., 29 арк.
169. Спр. 7507. Справа по звинуваченню Дембовського Юлія Никифоровича, 1937 – 1989 рр., 39 арк.
170. Спр. 7805. Справа по звинуваченню Карабіневича Миколи Сільвестровича, 1937 – 1989 рр., 69 арк.
171. Спр. 7954. Справа по звинуваченню Чижського Миколи Івановича, 1937 – 1989 рр., 61 арк.
172. Спр. 8034. Справа по звинуваченню Вишинського Якова Фаустовича, 1937 – 1989 рр., 53 арк.
173. Спр. 8630. Справа по звинуваченню Трегубчука Сезона Вікторовича, 23 жовтня 1937 р. – 25 травня 1989 р., 25 арк.
174. Спр. 8687. Справа по звинуваченню Бася Леоніда Петровича, 23 грудня 1937 р. – 29 травня 1989 р., 29 арк.
175. Спр. 8705. Справа по звинуваченню Тютюника Хоми Костянтиновича, 1937 – 1989 рр., 25 арк.
176. Спр. 9416. Справа по звинуваченню Зеленого Мелентія Арефовича, 1937 – 1989 рр., 28 арк.
177. Спр. 9713. Справа по звинуваченню Іваницького Георгія Васильовича, 1937 – 1989 рр., 70 арк.

Опубліковані джерела

178. Адміністративний кодекс УСРР : Текст та поартикульний коментар / за ред. С. Канарського та Ю. Мазуренка. Х. : Юрид. вид-во НКЮ УСРР, 1929. 119 с.

179. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. – 1917 – 1943 гг. / Сост. М. Е. Губонин. М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского Института. 1064 с. : ил.

180. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. М. – Новосибирск, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1997. 600 с.

181. Архивы Кремля. В 2-х кн. / Кн. 2. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. М. – Новосибирск, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), «Сибирский хронограф», 1998. 648 с.

182. Бошко В. И. Отделение церкви от государства. К., 1917. 24 с.

183. Гидулянов П. В. Отделение церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства / П. В. Гидулянов. М., 1926. 180 с.

184. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17 – 30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви». Книга 2. К., 2007. 699 с.

185. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. Харків : Друга радянська типографія, 1921. 703 с.

186. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 – 1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.

187. История Советской Конституции (в документах). 1917 – 1956 / Сост. А. А. Липатов, Н. Т. Савенков. М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. 1046 с.

188. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 2. 1917 – 1922. – 9-е изд., доп. и испр. М. : Политиздат, 1983. 606 с.

189. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). Т. 4. 1926 – 1929. – 9-е изд., доп. и испр. М. : Политиздат, 1984. 575 с.

190. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). Т. 1. 1898 – 1917. – 8-е вид., доп. і випр. К. : Видавництво політичної літератури України, 1978. 516 с.

191. Комуністична партія України в резолюціях, рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1918 – 1941). Т. 1. 1918 – 1941. К. : Політвидав, 1976. 1022 с.

192. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (Збірник документів і матеріалів). Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1962. 184 с.

193. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Том 17. Март 1908 – июнь 1909. Издание пятое / В. И. Ленин. М. : Государственное издательство политической литературы, 1961. 656 с.

194. Мартирологія українських церков у чотирьох томах. Том I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор : Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.

195. Октябрьская буря / Сост., предисл., вступ. статьи к документам и коммент. В. И. Старцева. М. : Молодая гвардия, 1987. 636[4] с., ил.

196. Отделение церкви от государства и школы от церкви. Х. : Юриздат УССР, 1926. 128 с.

197. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14 – 30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали. Упорядники

Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. Київ – Львів, 1999. 560 с.

198. «Приспело время подвига...»: Документы Священного Собора Православной Российской Церкви 1917 – 1918 гг. о начале гонений на Церковь / сост., автор статьи Н. А. Кривошеева. М. : Православ. Свято-Тихонов. гуманитар. ун-т, 2012. 522 с.: ил.

199. Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. [Упорядники Б. О. Лобовик, Р. С. Приходько]. К. : Політвидав України України, 1979. 260 с.

200. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917 – 1918 гг. Москва, 1942. 1483 с.

201. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г. М. : Госиздат «Красный Пролетарий», 1925. 1221 с.

202. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1926 г. М. : Типография Управления Делами СНК СССР, 1926. 1524 с.

203. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. Киев : Т-во «Печатная С.П. Яковлева», 1919. 580 с.

204. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР / Упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин та ін. К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. Т. 1 (1917 – 1941 рр.). 771 с.

Періодична преса

205. Амосов Н. Антирелигиозное воспитание в школе // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 22–30.

206. Амосов Н. Терпеливо разъяснить вред религии // Безбожник. 1936. № 9. С. 8

207. Антирелігійна пропаганда під час хлібозаготівлі // Безвірник. 1930. № 12. С. 1–3.
208. Безбожникам України // Безбожник. 1937. № 1. С. 1.
209. Боротьбу проти релігії – на рівень завдань третього року другої п'ятирічки // Безвірник. 1935. № 2–3. С. 1–8.
210. Владіміров С. Боротьба Парижської комуни проти релігії // Безбожник. 1939. № 13. С. 4.
211. Бірюков М. Зрікаюсь... // Безвірник. 1929. № 2. С. 5.
212. Гаїнцев М. Розвал у релігійному таборі // Безвірник. 1931. № 5–6. С. 49–54.
213. Галактионов М. Советская власть и религия // Безбожник у станка. 1927. № 11. С. 2.
214. Геппенер Н. Успенський собор – центр Лаври // Безбожник. 1938. № 44. С. 3.
215. Даем отпор религии // Безбожник у станка. 1927. № 4. С. 4.
216. Дудник О. Відриваємо від релігії останніх трудящих одноосібників // Безвірник. 1935. № 11–12. С. 49–50.
217. Инцертов Н. За п'ять лет (СВБ в цифрах) // Безбожник. 1930. № 7. С. 4–5.
218. Итоговая кампания по изъятию церковных ценностей // Агитпропаганда. 1922. № 6. С. 84–86.
219. Ігнатюк Д. До 2-го Всесоюзного з'їзду Рад безвірників. Якою повинна бути Спілка Безвірників // Безвірник. 1929. № 8. С. 32–40.
220. Кандідов Б. Православна церква й Лютнева революція // Безвірник. 1927. № 2. С. 9–17.
221. Кандідов Б. Православна церква й Лютнева революція // Безвірник. 1927. № 3. С. 13–23.
222. Кандідов Б. Як церква змагалася із Жовтневою революцією // Безвірник. 1927. № 10. С. 5–20.
223. Книш І. З церкви збудували школу // Безбожник. 1937. № 8. С. 2.

224. Красиков П. А. Советская политика в религиозном вопросе // Революция и церковь. 1919. № 1. С. 5–8.
225. Курашкевич К. В. На місці церкви – колбуда // Безбожник. 1937. № 3. С. 4.
226. Лукачевский А. 10 лет журнала «Антирелигиозник» // Безбожник. 1936. № 2. С. 8.
227. Лукачевский А. Антирелигиозная подготовка учительства // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 68–76.
228. Лютенька С. Закрито останню церкву // Безбожник. 1937. № 5. С. 4.
229. Марков М. Ганчірки і мотлох у трунах // Безвірник. 1930. № 9. С. 4.
230. Мишанський І. Антирелігійна робота на Україні // Безбожник. 1938. № 7. С. 1.
231. Мишанський І. Двадцятиріччя декрету відокремлення церкви від держави // Безбожник. 1938. № 4. С. 4.
232. Мишанський І. Декрет про відокремлення церкви від держави // Безбожник. 1939. № 6. С. 2.
233. Можайский Н. Тихое монастырское житие // Атеист. № 28. 1928. С. 57–60.
234. Об организации Экзаршего Управления на Украине // Журнал Московской Патриархии (далі – ЖМП). 1933. № 13. С. 146.
235. Олещук Ф. 10 лет работы СВБ // Безбожник. 1936. № 1. С. 6.
236. Олещук Ф. Сталинская Конституция // Безбожник. 1936. № 7. С. 9.
237. Олещук Ф. У наступ на релігію // Безвірник. 1930. № 7. С. 11.
238. О Луке, именующим себя епископом // ЖМП. 1932. № 7-8. С. 88–89.
239. О награждении Преосвященных ко дню Святой Пасхи // ЖМП. 1931. № 5. С. 5–6.

240. Платонов М. За кулісами Православної Церкви // Безбожник. 1938. № 22. С. 4.
241. Положение об областных Преосвященных // ЖМП. 1934. № 20-21. С. 218–219.
242. Положения о полномочиях областного архиерея // ЖМП. 1934. № 20-21. С. 219–222.
243. Присмерки релігії // Безвірник. 1930. № 9. С. 39–40.
244. Про роботу Київської обласної організації СВБ // Безвірник. 1935. № 2–3. С. 41–51.
245. Річниця великих перемог // Безвірник. 1935. № 10. С. 1–5.
246. Савченко Я. Марксизм-ленінізм про релігію // Безбожник. 1938. № 50. С. 2.
247. Сараб'янов В. Класики марксизму-ленінізму про релігію // Безбожник. 1930. № 26. С. 2–4.
248. Слесар В. Зникли церкви, збудовано колбуди // Безбожник. 1937. № 7. С. 3.
249. Страна обсуждает Сталинскую Конституцию // Безбожник. 1936. № 11. С. 9–10.
250. Сухоплюев И. Изъятие церковных ценностей // Агитпропаганда. 1922. № 4–5. С. 84–90.
251. Товарищ Сталин о борьбе с религией // Безбожник. 1939. № 6. С. 4–6.
252. Турган О. Урожай революції (Шполянський район, Київська область) // Безвірник. 1935. № 10. С. 22–29.
253. Фаворський В. I Окружна конференція безвірників на Київщині // Безвірник. 1928. № 8–9. С. 81–82.
254. Хроника церковной жизни // ЖМП. 1932. № 9-10. С. 120.
255. Хроника церковной жизни // ЖМП. 1933. № 13. С. 155–156.
256. Хроника церковной жизни // ЖМП. 1933. № 14-15. С. 173–174.
257. Церкви і синагоги – під клуби // Безбожник. 1937. № 5. С. 4.

258. Юбилей Союза воинствующих безбожников // Безбожник. 1936. № 3. С. 9.

259. Ярославский Е. Надо ли давать избирательные права служителям культов // Безбожник. 1936. № 8. С. 6–7.

260. Ярославский Е. Не пора ли целиком произвести отделение школы от церкви? // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 14–16.

261. Ярославский Е. Учителя и религия // Антирелигиозное воспитание в школе. 1929. № 1. С. 19–21.

262. Ярославський Є. Про завдання боротьби з релігією // Безвірник. 1935. № 9. С. 1–4.

263. Ярославський Є. Товариш Сталін про релігію // Безвірник. 1935. № 7. С. 5–11.

Наративні джерела

264. Жорна : нариси, спогади, документи про політичні репресії на Черкащині в період тоталітарного режиму : Кн. 2. Черкаси, 2001. 176 с.

265. Никодимов І. М., проф. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918 – 1943 рр.). Вид. 3-є, стереотипне. К. : Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. 224 с., іл.

266. Чельцов Михаил, протоиерей. Воспоминания «смертника» о пережитом. М. : «Издательство имени святителя Игнатия Ставропольского», 1995. 160 с.

ЛІТЕРАТУРА

267. Абраменко Л. Про публічну реабілітацію політичних репресій в Україні // Історія в школі. 2001. № 11–12. С. 43–46.
268. Акуленко В. Великий злам. Від охорони до нищення пам'яток // Пам'ятки України. 1989. № 2. С. 29–34.
269. Бабак О. Роль соціального фактору в процесі зміни релігійних цінностей партійною ідеологією 20-х рр. ХХ ст.: історіографія // PEREYASLAVICA : Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (ІХ–ХХІ ст.). Зб. наукових статей. Випуск 1 (3). 2007. С. 9–12.
270. Бабенко Л. Л. Відображення радянською атеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні // Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницький, 2012. Вип. 5. С. 181–184.
271. Бабенко Л. Л. Ліквідаційні комісії в системі антирелігійної боротьби більшовицької держави на початку 1920-х рр. // Православ'я – наука – суспільство : проблеми взаємодії : Матеріали Другої Всеукраїнської науково – практичної конференції / За ред. В. В. Масненка. Черкаси : ЧНУ, 2004. С. 50–52.
272. Бабенко Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // Філософські обрії. 2010. № 24. С. 222–235.
273. Бабинов Ю. А. Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ : теория, история, практика. / Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2003. 232 с.
274. Барсенков А. С. История России. 1917–2004 : Учеб. пособие для студентов вузов. М. : Аспект Пресс, 2005.

275. Бедь В. В. Конституційно-правові аспекти реалізації права людини на свободу совісті та віровизнання / Ужгород : Інформаційно-видавничий центр «УУБА-КаУ», 2010. 278 с.
276. Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 97–103.
277. Безотосний М. Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930-ті рр.) // Український історичний журнал. 1993. № 2. С. 97–103.
278. Белебега І. О. Україна і комунізм. Харків : видання журналу «Березіль», 2000. 502 с.
279. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г. М. : Наука, 1990. 224 с.
280. Біднов В. Церковна справа на Україні. Тернів : Видавництво «Українська автокефальна церква», 1921. 48 с.
281. Білан Г. Причини виникнення і фактори становлення української церкви 20-х рр. ХХ ст. // Бористен. 2003. № 9. С. 19–21.
282. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : У 2 кн. Кн. 1. К. : Либідь – Військо України, 1994. 432 с.
283. Білокінь С. І. Дослідження історії Української автокефальної православної церкви (1921–1930-ті роки) у незалежній вітчизняній та зарубіжній історичній літературі // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. К., 1993. С. 86–106.
284. Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. Наук. пр. К. : Наук. думка, 1992. С. 100–120.
285. Блажейовський Дмитро. Ієрархія Київської Церкви (861–1996). Львів : Каменяр, 1996. 558 с.
286. Бобко Т. До проблеми релігійності молоді в 20-х рр. ХХ ст. // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення.

/ Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відповідальні редактори : Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці : Рута, 2001. Том 4. С. 43–46.

287. Бобко Т. Г. Диякони та псаломщики в структурі церковної ієрархії в 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2005. Випуск ХІХ. С. 240–243.

288. Бобко Т. Г. Духовенство в громадсько-державних організаціях в 20-х рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. Вип. 28. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. Ніжин : видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 162–166.

289. Бондарчук П. М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років / Інститут історії України НАН України. К., 1998. 298 с.

290. Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. 1990. № 11. С. 80–91.

291. Васильева О. Ю. Русская православная церковь в 1917–1927 годах // Вопросы истории. 1994. № 4. С. 35–45.

292. Васильева О. Ю. Русская православная церковь и советская власть в 1917–1927 годах // Вопросы истории. 1993. № 8. С. 40–54.

293. Васильчук Г. М. Радянська Україна 20–30-х рр. ХХ ст. : сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 314 с.

294. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с., іл.

295. Веселова О. М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947 : Злочини проти народу. К. : Інститут історії України НАН України, 2007. 265 с.

296. Вещиков А. Путь к атеизму. М. : Издательство «Советская Россия», 1965. 160 с.
297. В жертву Богу приносится лучшее. К. : Издание мужского монастыря «Свято-Покровская Голосеевская пустынь», 2012. 96 с.
298. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х рр. : депортації, заслання, вислання. К. : Рада, 1994. 126 с.
299. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : У 4 т., 5 кн. Репр. відтворення вид. 1961 р. Т. 4 : (XX ст.), ч. 1. К. : Либідь, 1998. 368 с.
300. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви XX ст. Нью-Йорк-Київ-Браунд-Брук, 1990. Т. 4. Час. I. 384 с.
301. Воля П. Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?) // Розбудова України. 1997. № 3. С. 53–57.
302. Воля П. XX вік помстився... // Людина і світ. 1995. № 10. С. 14–18.
303. Вострышев М. И. Патриарх Тихон. – 2-е изд., испр. М. : Мол. гвардия – ЖЗЛ; Русское слово, 1997. 302 [2] с., ил.
304. Галамай О. М. Взаємини церкви і духовенства з державою у 20-х рр. XX ст. : історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2006. С. 40–43.
305. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. Нью-Йорк, 1987. 64 с.
306. Голод 1932–1933 років в Україні : причини та наслідки. К. : «Наукова думка», 2003. 888 с.
307. Голодний М. Радянське законодавство про релігійні культу. Київ : Видавництво політичної літератури України, 1974. 134 с.
308. Горев М. Церковные богатства и голод в России. М., 1922. 20 с.
309. Грабовський С. Утопія більшовизму на українських теренах // Розбудова держави. 1996. № 8. С. 12–19.

310. Греченко В. А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) : Монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
311. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни // Наука. Релігія. Суспільство. 2010. № 4. С. 74–80.
312. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки. К. : Либідь, 1991. 344 с.
313. Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.
314. Дегтярьов М. Г. Михайлівський Золотоверхий монастир. 2-ге вид., стереотип. К. : Техніка, 1999. 160 с. : іл.
315. Денісов Г. І. Правда про вбивство митрополита Володимира. К., 1930. 7 с.
316. Доненко Николай, протоиерей. Наследники Царства. Книга І. Симферополь : «Таврида», 2000. 464 с.
317. Доненко Николай, протоиерей. Наследники Царства. Книга ІІ. Симферополь : «Таврида», 2004. 552 с.
318. Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви. Вініпег : Видання Наукового Товариства при Колегії св. Андрія, 1949. 102 с.
319. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 70 с.
320. Епископ Егорьевский Марк. Церковный протокол. М. : Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2007. 184 с.
321. Євсєєва Т. Діяльність спілки «Войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929 – 1933 рр. // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. К. : Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 303–331.

322. Євсєєва Т. М. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр. : конфлікт національних ідентичностей у православному полі. К. : Інститут історії України НАН України, 2004. 362 с.
323. Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990). К. : Либідь, 1991. 72 с.
324. Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917–1938) // Український історичний журнал. 2000. № 3. С. 120–129.
325. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.
326. Зінченко Арсен. Доля церковних дзвонів у 20–30-х рр. в Україні // Київська старовина. 1996. № 6. С. 97–106.
327. Зінченко Арсен. Митрополит Василь Липківський. К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2007. 63 с.
328. История Русской Православной Церкви. От восстановления Патриаршества до наших дней. Том 1 : годы 1917–1970. Санкт-Петербург : Воскресение, 1997. 1024 с.
329. Ігнатуша О. Діяльність комісії ЦВК СРСР у справах культів ті її значення для України (30-ті роки ХХ століття) // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15 – 16 жовтня 2009 року). Полтава : ПНПУ, 2010. С. 30–38.
330. Ігнатуша О. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви : Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р. / За ред. А. Зінченка. К. : Логос, 1997. С. 121–138.
331. Ігнатуша О. М. Держава та національна ідея в житті українських православних церков 20–30-х рр. ХХ ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності : проблеми історії та культури». Частина 1. 13 – 16 травня 1996 р. Одеса, 1996. С. 97–98.

332. Ігнатуша О. М. Єпархії та благочиння Українського Екзархату Російської Православної Церкви у 20–30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Випуск ХХІХ. Запоріжжя : Просвіта, 2010. С. 145–152.

333. Ігнатуша О. М. Міжконфесійні взаємини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. : до питання про характер джерельної бази проблеми // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск Х. Запоріжжя : Просвіта, 2001. С. 112–121.

334. Ігнатуша О. М. Православні церкви України в стані розколу та пошуках єдності (20–30-ті рр. ХХ ст.) : навчальний посібник / Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 250 с.

335. Ігнатуша О. М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933 : запорізький вимір. Запоріжжя : Просвіта, 2008. С. 112–127.

336. Ігнатуша О. М. Руйнація конфесійної мережі в Україні 1920–1930-х років ХХ ст. : реалізація проекту безрелігійного суспільства // Науковий вісник Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 2003. №10. С. 34.

337. Ігнатуша О. Церква в умовах голодомору 1932–1933 роках // Наша Віра. 2008. № 11 (247). С. 14–15.

338. Історія релігії в Україні : У 10-ти т. // Ред. кол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : Український центр духовної культури, 1996–1999. – Т.3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. 1999. 560 с.

339. Історія України : Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. К. : Видавничий центр «Академія», 2002. 448 с.

340. Історія України (компаративні нариси) / О. А. Білоусько, А. М. Киридон, П. В. Киридон, П. А. Кравченко / Посібник для учнів та студентів. Полтава : АСМІ, 2002. 524 с.

341. Історичне джерелознавство : Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К. : Либідь, 2002. 488 с.

342. История иерархии Русской Православной Церкви. Комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г. М. : Православный Свято-Тихоновский Гуманитарный Университет, 2006. 925 с.
343. Кабанец Є. Смерть митрополита Володимира // Людина і світ. 1997. № 4 (439). С. 21–26.
344. Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. К. : Генеза, 2004. 496 с.
345. Карр Э. История Советской России. Кн. 1 : Тт. 1 и 2. Большевицкая революция. 1917–1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова. М. : Прогресс, 1990. 771 с.
346. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). К. : Наук. Думка, 1991. 96 с.
347. Катрич-Домалевська Л. О. Репресії проти духовенства в 30-ті роки ХХ ст. // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у майбутнє : Науковий збірник / За заг. ред.. П. Ю. Саух, О. М. Швидак, І. І. Ярмошик та ін. Т. 1. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. С. 90–94.
348. Киридон А. «Щоб вороги топили один одного...» Про причини церковних розколів у Радянській Україні 1920-х років // Людина і світ. 2004. № 6. С. 23–30.
349. Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 13. С. 274–294.
350. Киридон А. Документи ЦДАВО України з історії Української Православної Церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським (1930–1936 рр.) // Історичний журнал. 2004. № 12. С. 55–62.
351. Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920–1930-х років // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. 2005. Вип. 14. С. 301–328.
352. Киридон А. Еволюція більшовицької ідеології стосовно церкви в період переходу «воєнного комунізму» до нової економічної політики в

Україні // Наукові записки. Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 9. Збірник. К. : ІІ і ЕНД, Полтава : АСМІ, 1999. С. 114–117.

353. Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви (1917–1930 рр.) // Історичний журнал. 2004. № 6–7. С. 20–31.

354. Киридон А. Ідеологічне протистояння церкви і держави в умовах утвердження тоталітарної системи в Україні // Владі і церква в Україні (перша половина ХХ століття) : збірник наукових праць. Полтава, 2000. С. 123–133.

355. Киридон А. Міжконфесійні відносини в радянській Україні (20–30-ті роки) // Історичний журнал. 2005. № 6. С. 15–26.

356. Киридон А. Причини розколів в українському православ'ї (1920-і роки) // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. Вип. VIII. Дрогобич : Коло, 2004. С. 294–307.

357. Киридон А. М. Антирелігійна комісія 1920-х рр. в Україні // Православ'я – наука – суспільство : проблеми взаємодії : Матеріали Другої Всеукраїнської науково – практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. Черкаси : ЧНУ, 2004. С. 47–49.

358. Киридон А. М. Держава – церква – суспільство в радянській Україні : історіографія, джерела, методологія дослідження : Монографія. : КМУ, 2007. 96 с.

359. Киридон А. М. Діяльність комісій Української Православної Церкви (1930–1936 роки) // Література та культура Полісся. Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. Ніжин : видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. С. 159–163.

360. Киридон А. М. Доля одного проекту відродження Української православної Церкви (1937 рік) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 5. Луганськ : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2005. С. 109–117.

361. Киридон А. М. Мораль і моральність провідників політики відокремлення церкви від держави в радянській Україні 1920–1930-х років // Лаврський альманах : Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури : Зб. наук. праць. Вип. 12. / Ред. Рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. К. : ВПОЛ, 2004. С. 52–59.

362. Киридон А. М. Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у радянській Україні (1917–1939 рр.) // Слов'янський вісник : Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки» Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 6. Рівне : РІС КСУ, 2007. С. 31–40.

363. Киридон А. М. Час випробування : держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. 384 с.

364. Кобзар Б. С. Атеїстичне виховання учнів у процесі позакласної роботи // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 95–99.

365. Ковалев В. А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи. М. : Издательство НОРМА, 1997. 288 с.

366. Козлов В. Ф. Монастыри России в первые годы после революции // Журнал Московской Патриархии. 1993. № 4. С. 26–33.

367. Козлов В. Ф. Свидетельствуют документы (об изъятии церковных ценностей) // Журнал Московской Патриархии. 1993. № 4. С. 47–52.

368. Косик В. Тисячоліття християнства на Україні (988–1988). Брюсель-Лондон, 1987. 64 с.

369. Кох Г. Теорія III Риму в історії відновлення Московського патріархату (1917–1925), Мюнхен, 1953. 40 с.

370. Коцур Н. Атирелігійна пропаганда в діяльності організацій України в умовах НЕПу (1921–1929 рр.) // Наукові записки з української історії : Збірник наукових статей. Вип. 18. Тернопіль : Видавництво Астон, 2006. С. 189–198.

371. Коцур В. П. Історіографія історії України : курс лекцій : навч. пос. для студ. іст. спец. вузів. Чернівці, 1999. 519 с.: іл.
372. КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичне виховання й пропаганду. К. : Держполітвидав УРСР, 1962. 184 с.
373. Красный мираж. Палачи великой России. М. : ООО «ВАДИМ», 2008. 544 с.
374. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії : узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 464 с.
375. Кузнець Т. В. Уманщина в адміністративно-територіальному устрої України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2002. № 1 (14). С. 183–191.
376. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. 2001. № 37. С. 5–6.
377. Кульчицький С. Таємниця тридцять сьомого року // Історія України. 2001. № 38. С. 4–5.
378. Лаврик Г. В. Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті і віросповідання в радянській Україні 1919–1929 років : організаційно-правові засади. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. 355 с.
379. Лаврик Г. В. Емігрантська історіографія 20–30-их років про політико-правове становище церкви в Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 20–21. К. : Інститут історії України НАН України, 2003. С. 200–215.
380. Лаврик Г. В. Правовий вплив на церковно-релігійне життя в Україні 20-х років XX ст. : зміст, соціально-політична палітра // Державо і право : Збірник наукових праць. Юридіяні і політичні науки. Випуск 19. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 152–156.
381. Лаврик Г. В. Правові аспекти вирішення релігійного питання в УСРР (20-ті рр. XX ст.) // Український селянин : Зб. наук. праць / За ред.

С. В. Кульчицького, А. Г. Морозова. Черкаси : Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 45–47.

382. Лемкін Рафаель: Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000», в рамках програми «Уроки історії»; редактор Роман Сербин; упорядник Олеся Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.

383. Лешан В. Ю. Історія християнства в Україні. Чернівці : Рута, 2007. 120 с.

384. Липківський В. Історія української православної церкви. Вінніпег, 1961. 181 с.

385. Литвин Н. М. Радянське законодавство у системі ідеологічного забезпечення політичних репресій у 20–30-х роках ХХ ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2004. № 2 (26). С. 150–156.

386. Лопушан Т. В. Проблема атеїстичного виховання школярів у педагогічній пресі 20–30-х років ХХ століття // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи : теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011 року) / ред. кол. : В.С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 53–59.

387. Мазырин Александр, иерей. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник ПСТГУ. II. История. История Русской Православной Церкви. Вып. 2 (23). 2007. С. 58–67.

388. Макарська А. Монастирі радянської України у 20–30-х роках ХХ століття : правове становище // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15 – 16 жовтня 2009 року). Полтава : ПНПУ, 2010. С. 109–116.

389. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України : Навч. посібн. Львів : Світ, 2008. 512 с.: іл.

390. Макарчук Степан. Писемні джерела з історії України : Курс лекцій. Львів : Світ, 1999. 352 с.: іл.
391. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина. Книга II. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2002. 480 с.
392. Марценюк Л. М. Політичний статус України в контексті реалізації стратегічного курсу РКП (б) (1918–20-ті роки). К. : РВЦ «Проза», 1997. 32 с.
393. Машкін А. «Время собирать камни!» // Історія в школі. 2007. № 5. С. 1–5.
394. Метель А. В. Становление антирелигиозной периодической печати в СССР (1919–1941 гг.) // Вестник Омского университета. 2013. № 1 (67). С. 43–47.
395. Моїсеєнко В. «На цих горах возсіяє Благодать Божа...» Історія Руської Православної Церкви. Частина IV (з 1700 р. до сьогодні) // Церковна православна газета. 2009. березень. С. 8–9.
396. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. К. : Знання, 1998. 271 с.
397. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. К., 1995. 280 с.
398. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр.. К., 1995. 216 с.
399. Николин Алексей, священник. Церковь и государство. М. : Издание Сретенского монастыря, 1997. – 430 с.
400. Нікольський В. М. Національні аспекти репресій 1937 р. в Україні // Український історичний журнал. 2001. № 2. С. 74–89.
401. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – 2-ге вид., випр. К. : Ніка-Центр, 2010. 368 с. (Серія «Ідеї та Історії»; Вип. 5).
402. Новомученики Черкаські : життя, подвиги, страждання. Книга 2. Черкаси : Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2008. 288 с.

403. Новомученики Черкаські : життя, подвиги, страждання. Черкаси : Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2009. 456 с.
404. Новые мученики Российские. Часть 2. М. : «Типография преп. Иова Почаевского», 1957. 323 с.
405. Олійник М. П. Документи про позбавлення виборчих прав як джерело вивчення соціально-політичної ситуації в роки НЕПу (на матеріалах Поділля) // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. Вип. 5. С. 89–91.
406. Орловский Дамаскин, иеромонах. Мученики, исповедники и подвижники благочестия Российской Православной Церкви XX столетия. Книга I. Тверь : «Булат», 1992. 239 с.
407. Павленко П. Ю. Радянський атеїзм як різновид духовного геноциду українського народу // Єврейсько-більшовицький переворот 1917 року як передумова червоного терору та українських голодоморів : Матеріали IV Міжнар. наук. конф., Київ, 25 листоп. 2005 р. К. : МАУП, 2006. С. 111–120.
408. Панченко П. П. Релігійні конфесії в контексті історизму. К. : Український Центр духовної культури, 2003. 100 с.
409. Пастернак Євген. Україна під большевиками (1919–1939). (Спроба історичної студії). Торонто «ЄВШАН-ЗІЛЛЯ», 1979. 314 с.
410. Пащенко В. «Ніч минула, а день наблизився...». Держава і православ'я в Україні 20-ті роки. К. : Видавництво «Полтава», 1994. 170 с.
411. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.
412. Пащенко В. Благодійні наміри і трагічні наслідки політичного курсу ВКП(б) з релігійного питання (20–30-ті роки) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків: «ОВС», 2002. Вип. 11. С. 155–172.

413. Пащенко В. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 роки // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні : Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 28 – 30 вересня 1994 р. К. : Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. С. 36–40.

414. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава : АСМІ, 2005. 630 с.

415. Пащенко В. Соціалізм на церковному згарищі : 20–30-ті роки // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні : уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник. За загальною редакцією А. Колодного, М. Новиченка, О. Г. Сагана. К. : Світ Знань, 2003. С. 40–45.

416. Пащенко В. О. Більшовицька держава і православна церква : війна замість діалогу // Православ'я – наука – суспільство: проблеми взаємодії : Матеріали Другої Всеукраїнської науково – практичної конференції / За ред. В. В. Масненка. Черкаси : ЧНУ, 2004. С. 16–18.

417. Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К. : Видавництво «Полтава», 1993. 188 с.

418. Пащенко В. О. Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо церкви // Лаврський альманах : Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури : Зб. наук. праць. Вип. 9. / Ред. Рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : ВІПОЛ, 2003. С. 95–100.

419. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи та факти 1920–1930-х років. К. : Видавництво «Полтава», 1994. 252 с.

420. Пащенко В. О. Трагедія Руської православної церкви крізь долю її єпископів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2002. Випуск XV. С. 98–111.

421. Петров С. Г. Документы делопроизводства Политбюро ЦК РКП(б) как источник по истории Русской церкви (1921–1925 гг.) // Отв. ред. Н. Н. Покровский. М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 408 с.

422. Пилявець Л. «Народ вийшов на церковну працю...» І Український православний собор Київщини // Людина і світ. 1997. № 5–6. С. 8–13.
423. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. Ред. В. А. Смолій. К. : Наук. думка, 2002. 952 с.: іл.
424. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи // Пам'ятки України. 1988. № 3. С. 25–32.
425. Програма занять в антирелігійному гуртку на селі. Харків : Перша друкарня державного видавництва України імені Г. І. Петровського, 1927. 16 с.
426. Програма початкового антирелігійного гуртка. Харків : Видання Харківського обласного методичного кабінету, 1937. 20 с.
427. Простите, звезды Господни. Исповедники и соглядатаи в документах, или Зачем русскому Церковь? / Сост. В. А. Королёв. Фрязино : Содружество Православный Паломник, 1999. 320 с.: ил.
428. Реабілітовані історією. Черкаська область : [у 4 кн.]. Черкаси : Тясмин, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : У 27 т. / голов. ред. кол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. ред. кол.: М. С. Овчаренко (голова) та ін.]. 2006. 600 с.
429. Реабілітовані історією. Черкаська область : [у 4 кн.]. Черкаси : Тясмин, 2006. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» : У 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 4 / [обл. редкол.: А. В. Риженко (голова) та ін.]. 2004. 500, [4] с.
430. Регильсон Л. Трагедия Русской церкви 1917–1945 гг. Париж, 1977. 631 с.
431. Рибак І. В. Новітня історія Росії радянської доби (1917–1991 рр.). Видання третє. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2007. 288 с.
432. Рилкова Л. П. Біографічні відомості про братію Києво-Печерської Лаври, що постраждали за Православну віру в ХХ столітті. К.: Типографія Києво-Печерської Лаври, «Видавництво «Фенікс»», 2008. 288 с.

433. Российская Церковь в годы революции (1917–1918). Сборник. Крутицкое Патриаршее Подворье. М., 1995. 272 с.
434. Русская Православная Церковь. XX век / А. Л. Беглов, О. Ю. Васильева, А. В. Журавский и др. М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2008. 800 с.: ил.
435. Светильник веры. М.: «Издательство им. святителя Игнатия Ставропольского», 1997. 200 с.
436. Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Черкаси: Видання Черкаської єпархії Української Православної Церкви, 2001. 400 с.
437. Седюлин А. Законодательство о религиозных культах. М.: Юридическая литература, 1974. 95 с.
438. Семенко Г. Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. 1967. № 9. С. 103–108.
439. Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Х.: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. 232 с.
440. Силантьев В. І. Рух за автокефалію Української православної церкви за часів Центральної ради // Культурна спадщина Слобожанщини. Збірка наукових статей за матеріалами міжнародної наукової конференції «П'яті слобожанські читання». Круглий стіл «Історії Харківського священства», секція історико-краєзнавчого релігієзнавства. Харків: Курсор, 2003. 110 с.: 23 іл.
441. Славута Г. Антирелігійна політика радянської держави в галузі народної освіти у 20-30 роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 1–2. С. 244–252.
442. Славута Г. Запровадження антирелігійного виховання в навчальних закладах України у 20–30-ті рр. // Релігійна освіта в Україні

(перша пол. XX ст.) : збірка наукових праць / В. О. Пашенко (відп. наук. ред.). Полтава, 1997. С. 42–67.

443. Слободянюк Е. Монастирі України: історія нищення // Київська старовина. 1995. № 1. С. 105–108.

444. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні : роки колективізації і голоду (1929–1933) : Монографія. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. 368 с.

445. Стоколос Н. Г. Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20–30 рр. XX століття). К. : ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. 52 с.

446. Субтельний Орест. Україна : історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. К. : Либідь, 1991. 512 с.: іл.

447. Танасійчук, о. д-р Андрій. Релігійна свобода в Україні. Юридично-історичне дослідження законодавства 1919–2000 років. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. 232 с.

448. Танчер В. К. Основи наукового атеїзму. К. : Вища школа, 1974. 312 с.

449. Тарапон О. Політика радянського режиму у сфері релігії та її наслідки для церкви // PEREYASLAVICA : Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.). Зб. наукових статей. Випуск 1 (3). 2007. С. 163–167.

450. Татарченко О. Б. Агітаційна кампанія за вилучення церковних цінностей у зв'язку із голодом 1921-1923 років на території Херсонської та Одеської єпархії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 96. Вип. 83. Історичні науки. Миколаїв; Venezia : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, Ca'Foscari, 2008. С. 217–220.

451. Татарченко О. Б. Вилучення церковних цінностей на Херсонщині 1922 році // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 19. Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. С. 183–189.

452. Татарченко О. Б. Кампанія зняття церковних дзвонів на території Херсонської та Одеської єпархії у другій половині 20-х років ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 73–76.

453. Татарченко О. Б. Позиція херсонських газет у висвітленні церковної проблематики в період 1917-1922 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 23. Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. С. 86–92.

454. Татарченко О. Б. Розгортання антирелігійної пропаганди на території Херсонської та Одеської єпархії в перші роки встановлення радянської влади // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв, 2009. Вип. 3. С. 140–143.

455. Татарченко О. Б. Фонди державного архіву Херсонської області, як джерело дослідження регіональної церковної проблематики періоду 1917-1938 рр. // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. Випуск 22. Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. С. 178–182.

456. Терезов В. Я. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. // Український історичний журнал. 1967. № 1. С. 85–89.

457. Тригуб О. П. Органи НКВС у реалізації розкольницької політики РПЦ в Україні 30-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Т. 100. Вип. 87. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. С. 72–77.

458. Тригуб О. П. Конфесії Російської православної церкви в Україні (1930-і роки) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. Т. 115. Вип. 102. Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2009. С. 36–40.

459. Тригуб О. П. Документи фондів КП(б)У як джерело до історії РПЦ 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Півдня України) // Гуманітарно-економічні дослідження: У 2-х т. Т.1. Миколаїв-Одеса : «ТОВ Від», 2005. С. 61–68.

460. Тригуб О. П. Радянська преса як джерело до історії РПЦ в Україні

20-х рр. ХХ ст. // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії: Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18-19 травня 2006 р.). К. : «Фенікс», 2007. С. 59–61.

461. Тригуб О. Інституційний розкол РПЦ в Україні (1922–1939 рр.) : джерельна база // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : Збірник наукових праць / Відп. ред. В. І. Марочко, А. Г. Морозов. Умань : ПП Жовтий, 2012. С. 401–406.

462. Тригуб О. П. Розгром української опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр.) : Монографія. Миколаїв : ТОВ Фірма «Іліон», 2009. 312 с.

463. Україна в добу «Великого терору» : 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю. Шаповал [та ін.]. К. : Либідь, 2009. 544 с.: іл.

464. Україна : хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. К., 2005. 402 с.

465. Ульяновський В. І. Постріли у Києво-Печерській Лаврі. Маловідомі факти про вбивство митрополита Володимира // Трибуна лектора. 1990. № 7. С. 41–43.

466. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : Навч. Посібник. К. : Либідь, 1997. 200 с.

467. Хомчук Оксана. Українська Православна Церква у ХХ столітті на чужині. Нью Йорк, 2000. 31 с.

468. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопросы истории. 1989. № 4. С. 175–181.

469. Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Православной Церкви. 1917–1990. М. : Издательский дом «Хроника», 1994. 255 с.

470. Черная книга / Составил А. А. Валентинов. Париж : Издание русского национального студенческого объединения, 1925. 296 с.

471. Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Ж - Л. Панне, А. Пачковський, К. Бартошек, Ж - Л. Марголен. Львів : «Афіша», 2008. 712 с.

472. Черномаз Б. Методологія історії ХХ ст. : посіб [для студ. вищ. навч. закл.]. Умань, 2011. 112 с.

473. Черномаз Б. Український національний менталітет – остання барикада. К. : «Талком», 2014. 636 с.

474. Чугай А. С. Мученики за віру: Нарис / А. С. Чугай, В. Н. Анацький. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2005. 80 с.

475. Чучалін О. П. Адміністративний апарат Київської єпархії Російської Православної Церкви у 1920–1930 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 78–83.

476. Чучалін О. Антирелігійна політика радянської влади у сфері освіти та її вплив на виховання молоді у 1920–1930-х рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 30–33.

477. Чучалін О. П. Вилучення церковних цінностей на допомогу з голодом у 1921–1922 рр. в Україні // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 30 – 31 травня 2014 року). Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2014. С. 113–115.

478. Чучалін О. П. Доля православної церкви в умовах запровадження нового радянського законодавства 1920–1930 рр. // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2014. № 7. С. 124–129.

479. Чучалін О. П. Закриття православних монастирів та храмів на Черкащині у 1920–1930-х роках як проміжний етап між конфіскацією та репресіями (на матеріалах Центрального державного архіву вищих органів

влади та управління України) // Грани : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2013. № 11. С. 42–48.

480. Чучалін О. П. Заходи радянської влади по атеїстичному вихованню молоді в 1920–1930-х роках // Християнські цінності в системі підготовки вчителя національної школи : теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 15 листопада 2011р.) / ред. кол. : В. С. Фуркало (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. С. 108–111.

481. Чучалін О. П. Київська єпархія в умовах наступу держави на Православну Церкву в Україні 1920–1930-х рр. : джерелознавчий аспект // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 231–236.

482. Чучалін О. Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської Лаври 1922 року як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2013. Випуск 75 (№ 8). С. 76–78.

483. Чучалін О. П. Кочержинський Свято-Георгіївський монастир поблизу міста Умані : історія та сучасність // Історія становлення та розвитку Православного українського чернецтва : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (Ужгород, 10 – 11 червня 2010 р.) / УУБА, КаУ. Ужгород : інформаційно-видавничий центр УУБА-КаУ (директор Федчук Д.В.), 2011. С. 51–60.

484. Чучалін О. П. Михайлівський Золотоверхий монастир в 1920–1930 роки // Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти : зб. наукових праць / за заг. ред. к.філос.н. Журби М. А. Частина III. Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. С. 139–143.

485. Чучалін О. П. Освітні заклади в системі антирелігійної політики радянської влади 20-х років ХХ ст. // Християнські цінності в системі освіти : теорія, традиції, практика : матеріали Всеукраїнських науково-практичних

конференцій 2012–2013 рр. / ред. кол. : В. П. Паєвський (гол. ред.) та ін. Умань : Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2014. С. 108–114.

486. Чучалін О. П. Позбавлення виборчих прав духовенства в УСРР у 1920–1930-х рр. // Християнство у полі державно-церковних відносин : історія і сьогодення. До 1700-ліття проголошення Міланського едикту : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 14 – 15 травня 2013 року / Ред. кол. : О. П. Чучалін (гол. ред.) та ін. Умань : ВПЦ «Візаві» (Видавець «Сочінський»), 2014. С. 133–138.

487. Чучалін О. П. Православна церква в системі політики державної влади в 1920–1930-х роках // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. Ред. Огнев'юка В. О. [ред.кол.: В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, Н. М. Віннікова, Д. М. Бодненко]. К. : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 224–226.

488. Чучалін О. Роль і місце преси в антирелігійній пропаганді радянської влади в Україні (1920–1930-ті рр.) // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2013. Випуск 78 (№ 11). С. 43–46.

489. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський // Дні науки історичного факультету : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Вип. IV : у 6-х част. / Ред. кол. : чл.-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. ред.) та ін. Ч. 4. К., 2011. С. 36–37.

490. Чучалін О. П. Становище православного духовенства Південної Київщини у 20–30-х роках ХХ століття // Актуальні проблеми духовності в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Умань, 11 жовтня 2012 року [ред. кол.: А. О. Карасевич (гол. ред.)][та ін.]]. Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. С. 130–134.

491. Чучалін О. П. Трагічна доля єпископату Руської Православної Церкви в роки тотального наступу радянської влади // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. К.: НАН України, Інститут історії України, 2011. Число 18 : Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції Перші (міжнародні) Ястребовські читання (Кіровоград, 20 – 22 жовтня 2011 р.). С. 231–236.

492. Чучалін О. П. Українська автокефальна православна церква: історія створення та політичний наступ радянської влади // Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 20 – 21 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 178–180.

493. Чучалин А. П. Крестный путь священномученика Владимира (Богоявленского), митрополита Киевского и Галицкого // Наука и современность – 2011 : сборник материалов IX Международной научно-практической конференции : в 2-х частях. Часть 1 / Под общ. ред. С. С. Чернова. Новосибирск : Издательство НГТУ, 2011. С. 119–126.

494. Чучалин А. П. Украинская автокефальная православная церковь и церковно-религиозная жизнь в Украине в 1921–1930 гг. // Проблемы современной науки : сборник научных трудов : выпуск 12. Часть 1. Ставрополь : Логос, 2014. С. 124–132.

495. Ярославский Е. Коммунизм и религия. М. : Молодая гвардия, 1937. 48 с.

496. Ярославский Е. О религии. М. : Госполитиздат, 1957. 640 с.

497. Ярославський Є. Біблія для віруючих і невіруючих. К. : Держполітвидав, 1958. 372 с.

498. Ярославський Є. Вибрані антирелігійні статті. К. : Держполітвидав, 1958. 192 с.

499. Ярославський Є. Як народжуються, живуть і умирають боги і богині. К. : Держполітвидав, 1958. 258 с.
500. Ятленко М. М. Антирелігійна кампанія радянської влади в Україні в 20–30-і роки ХХ століття // Історичні записки : Збірник наукових праць. Вип. 5. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. С. 97–103.
501. Wociurkiw B. R. Church – State Relations in the USSR. Survey : Globus, 1968. 461 p.
502. Wociurkiw B. R. The Shaping of Soviet Religious Policy. // Problems of Communism. May – June 1973. pp. 37–51.
503. Wociurkiw B. R. Ukrainian Churches under Soviet Rule : Two Case Studies. Cambridge : Ukrainian Studies Fund, 1984. 113 p.
504. Ellis J. Religious Broadcasting Into The Soviet Union // RCL. 1975. № 3.4–5. pp. 43–48.
505. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. – London : Macmillan and Co., Ltd., 1961. 364 p.
506. Mydlowsky Lev. W. Bolshevist persecution of religion and church in Ukraine, 1917–1957 : Informative outline. London : Ukrainian Publishers Ltd, 1993. 32 p.

Довідкові та енциклопедичні видання

507. Каталог зруйнованих храмів і монастирів України : Каталог / Редкол. : В. Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники : Кривошея В. В. (керівник), Антонюк Я. М., Березовський О. М., Буряк Л. І., Ведмідь Л. А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. 512 с.
508. Православная энциклопедия. Том 33. Киево-Печерская Лавра – Кипрская икона Божией Матери / Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2013. 752 с.
509. Практический справочник по православию. М. : ОЛМА Медиа Групп, 2008. 1024 с.

510. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939) : біографічний довідник. К. : Смолоскип, 2011. 184 с. : іл.

511. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. К. : Наук. думка, 2004. 560 с.

Дисертації та автореферати

512. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2005. 20 с.

513. Демидович Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т. ім. М.П. Драгоманова. К., 2005. 19 с.

514. Дудка Л. О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті–40-ві роки XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». К., 2005. 21 с.

515. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст.–30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2006. 39 с.

516. Киридон А. М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917–1930-ті роки) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2006. 34 с.

517. Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : соціально-економічні та політичні виміри : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Держ. вищ. навч. заклад «Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2013. 41 с.

518. Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.) :

Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Київський нац. ун-т внутрішніх справ. К., 2008. 33 с.

519. Оліцький В. О. Репресії проти православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2017. 20 с.

520. Силантьєв В. І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2005. 38 с.

521. Слободянюк Е. П. Православ'я на Україні у 20-х – середині 30-х років ХХ ст. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів, 1996. 20 с.

522. Сніда Е. О. Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т. ім. Олесья Гончара. Дніпро, 2016. 20 с.

523. Татарченко О. Б. Херсонська і Одеська єпархія в умовах становлення тоталітарної системи (1918–1939 рр.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорноморський держ. ун-т. ім. Петра Могили. Миколаїв, 2010. 22 с.

524. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ, 2000. 35 с.

525. Шитюк М. М. Масові репресії на півдні УРСР в 20-ті – на початку 50-х років : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. К., 2001. 35 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України
«Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»
від 19 січня 1919 р.**

1. Церква відокремлювалася від держави.
2. В межах республіки заборонялося видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності.
3. Кожен громадянин міг сповідувати будь-яку віру чи не сповідувати жодної. Будь-які позбавлення прав, пов'язані з сповіданням будь-якої віри, відмінялися.
4. Дії держави й інших публічних правових суспільних інституцій не супроводжувалися ніякими релігійними обрядами і церемоніями.
5. Довільне виконання релігійних обрядів забезпечувалося на стільки, наскільки вони не порушують суспільного порядку і не супроводжувалися посяганням на права громадян радянської республіки. Влада мала право на застосування необхідних заходів для забезпечення з цією метою суспільного порядку і безпеки.
6. Ніхто не міг, посилаючись на релігійні погляди, ухилитися від виконання своїх громадських обов'язків. Винятки з цього положення, за умови заміни одного громадського обов'язку іншим, в кожному окремому випадку допускались лише за рішенням Народного Суду.
7. Релігійна присяга відмінялася. За певних обставин виголошувалася лише урочиста обіцянка.
8. Акти громадського стану почали вестися виключно органами громадської влади і відділами запису шлюбу і народження.
9. Школа відокремлювалася від церкви. Викладання релігійних віровчень в усіх державних, суспільних а також приватних установах, де

викладаються загальноосвітні предмети, не допускалося. Громадяни могли навчати і навчатися релігії у приватному порядку.

10. Усі церковні і релігійні спільноти повинні були підпорядковуватися загальним положенням про приватні спільноти і союзи, і не користуватися жодними перевагами та субсидіями.

11. Примусові збори і обкладення на користь церковних і релігійних спільнот, так само як і заходи примусу, покарання з боку цих спільнот над їхніми співчленами, не допускалися.

12. Ніякі церковні і релігійні спільноти та товариства не мали права володіти майном.

13. Все майно існуючих в державі церковних і релігійних спільнот оголошувалося народним надбанням. Споруди і предмети, призначені спеціально для богослужбових цілей, віддавалися за постановами місцевої влади в безкоштовне користування відповідних релігійних спільнот

ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 4.

**Из постановления Святейшего Патриарха Тихона и Священного
Синода о деятельности церковно-административного аппарата в
условиях новой государственной власти**

28 февраля 1918 г.

«...»

О захвате церковного имущества

12. Священные сосуды и прочие принадлежности богослужения должно всеми мерами оберегать от поругания и расхищения, и для сего – без нужды не вынимать их из церковных хранилищ, а последние устроить так, чтобы они не могли быть легко открыты грабителями.

13. В случае покушения на захват священных сосудов, принадлежностей богослужения, церковных метрик и прочего имущества церковного не следует добровольно отдавать их, так как:

а) священные сосуды и принадлежности богослужения освящены церковным употреблением, и мирянам не должно их даже касаться;

б) метрические книги необходимы для чисто церковных целей, светская же власть должна сама озаботиться их изготовлением, если в них нуждается;

в) церковное имущество принадлежит Святой Церкви, а клир и весь Православный народ являются лишь его охранителями.

14. В случае нападение грабителей и захватчиков на церковное достояние следует призывать Православный народ на защиту Церкви, ударяя в набат, рассылая гонцов и т.п.

15. Если всё таки отобрание состоится, то непременно следует составлять о сем акт за подписью свидетелей, и подробную опись отобранного, с указанием поименно лиц, совершивших отобрание, и немедленно доносить о сем епархиальной власти.

«...»

Додаток В

**Список єпископів, які керували та тимчасово виконували обов'язки
керуючого архієрея Київської єпархії**

№ п/п	Сан, титул, ім'я та прізвище єпископа	Роки перебування на кафедрі
Київська єпархія Російської православної церкви		
1.	Митрополит Київський і Галицький Володимир (Богоявленський)	23.11.1915 – 25.01.1918
2.	Єпископ Чигиринський Никодим (Кротков)	січень 1918 – 30.05.1918
3.	Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький)	01.06.1918 – 20.12.1918
4.	Єпископ Рильський Аполінарій (Кошовий)	21.12. – 30.12.1918
5.	Єпископ Черкаський Назарій (Блінов)	12.01.1919 – вересень 1919
6.	Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький)	07.09.1919 – 17.11.1919
7.	Єпископ Черкаський Назарій (Блінов)	листопад 1919 – липень 1921
Київська єпархія Українського екзархату Російської православної церкви		
8.	Митрополит Гродненський і Брестський Михаїл (Єрмаков), Патріарший Екзарх всієї України, з правами, які належать Митрополиту Київському	23.07.1921 – 05.02.1923
9.	Єпископ Канівський Василій (Богдашевський)	лютий – березень 1923
10.	Єпископ Уманський Макарій (Карамзін)	04.04.1923 – січень 1925
11.	Єпископ Радомишльський Сергій (Куминський)	лютий – березень 1925
12.	Єпископ Богуславський Георгій (Делієв)	квітень 1925 – жовтень 1927
13.	Митрополит Київський і Галицький Михаїл (Єрмаков), Екзарх України	23.11.1927 – 30.03.1929
14.	Архієпископ Харківський Костянтин (Дяков)	квітень 1929 – квітень 1930
15.	Архієпископ Київський Димитрій (Вербицький)	квітень 1930 – 14.02.1932
16.	Архієпископ Харківський Костянтин (Дяков), Екзарх України	15.02. – жовтень 1932
17.	Архієпископ Київський Сергій (Гришин)	03.04.1932 – 09.07.1934
18.	Митрополит Київський Костянтин (Дяков), Екзарх України	09.07.1934 – 10.11.1937
19.	Архієпископ Харківський і Охтирський Олександр (Петровський)	листопад 1937 – 28.07.1938
20.	Керуючий єпархією відсутній	липень 1938 – 15 липня 1941

Складено дисертантом за:

Православная энциклопедия. Том 33. Киево-Печерская Лавра – Кипрская икона Божией Матери / Под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. М. : Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2013. С. 196 - 207.

**Предмети, які конфісковані Комісією з вилучення церковних цінностей
на користь голодуючих з Музею культу і побуту
(Києво-Печерська лавра)**

1. Митра, покрита золотом, прикрашена перлами, діамантами та іншими каменями, з різьбленим гербом на камені, кінця XVII століття.
2. Митра, розшита перлами, Архімандрита Зосими (Валкевіча), 1781 р.
3. Лампада золота з діамантовим пензлем з перлами, дар імператриці Катерини II Лаврі.
4. Хрест золотий карбований з рельєфними зображеннями, 1750 р.
5. Хрест великий на престольний золотий на срібному високому постаменті карбованою видатної художньої роботи, дар Гетьмана Богдана Хмельницького, на підставці, облаштованої Гетьманом Мазепою.
6. Рама срібна позолочена з прикрасами з дорогоцінних каменів, - з ікони Йосипа обручника, – дар імператора Павла I.
7. Образ Благословляючого Спасителя з віночком, прикрашеним великими діамантами, – благословення Катерини II Патемкіну, перед Турецькою війною.
8. Чаша золота карбованої роботи, дар Архімандрита Зосими (Валкевіча) 1767 р.
9. Чаша золота велика, – дар імператриці Анни Іоанівни.
10. Панагія золота прикрашена великими діамантами з портретом Фельдмаршала графа Румянцева-Задунайського та його дружини дар, – Державного Канцлера графа Миколи Румянцева 1811 р.
11. Євангеліє в золотому окладі, прикрашене емаллю і коштовним камінням роботи Київського золотих справ майстра Захарії Брезгунова 1811 р.
12. Хрест наперсний, прикрашений діамантами, дар імператора Олександра I.
13. Митра перлова з дорогоцінними каменями XVII століття.
14. Три панагії золотих з діамантами першої половини XIX століття»

**Кількість закритих та зруйнованих церков у м. Києві упродовж
1919 – 1939 рр.**

Роки	Кількість закритих церков	Кількість зруйнованих церков
1919	20	–
1920	1	1
1921	1	–
1922	4	–
1923	5	–
1924	1	–
1925	–	–
1926	–	–
1927	–	–
1928	–	3
1929	5	2
1930	–	1
1931	–	3
1932	1	–
1933	2	–
1934	12	7
1935	6	16
1936	2	7
1937	–	–
1938	4	–
1939	4	2
Всього	68	42

Підраховано дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 35 – 62.

Список закритих та зруйнованих церков у м. Києві

упродовж 1919 – 1939 рр.

№ п/п	Назва церкви	Дата зведення	Дата виведення з культового використання та руйнування	Подальша доля
1	Андріївська церква	сер. XVIII ст.	1932	припинення богослужінь
2.	Благовіщенська церква на Новій забудові		1935	розібрано для житлового будинку
3.	Бориса і Гліба церква та дзвіниця	кін. XVII ст.	1934	розібрано, на місці зведено житловий будинок
4.	Бориса і Гліба при арештантських воротах	сер. XIX ст.	1919	закрито
5.	Василівська (Трьохсвятительська) церква	XII ст.	1934	розібрано
6.	Василівська (Трьохсвятительська) дзвіниця	кін. XIX ст.	1929	розібрано
7.	Введенська церква на Подолі	1885	1936	розібрано для будівництва школи
8.	Вознесенська церква на Байковому кладовищі	1889	1935	закрито
9.	Вознесенська церква на Деміївці	1887	1938	закрито
10.	Вознесенська церква старокиївська	1872	1935	розібрано
11.	Володимирська церква на Новій Забудові	1934	1936	розібрано
12.	Володимирська церква на Новій Забудові недобудована	1909-1917	1936	розібрано
13.	Володимирська церква при університеті Св. Володимира	1842	1919	закрито
14.	Володимирська церква при школі сліпих		1919	закрито
15.	Володимирський собор	1896	1929	закрито та передано під Всеукраїнський антирелігійний музей
16.	Воскресенська церква на печерську	1705	до початку війни	закрито
17.	Воскресенська церква	XIX ст.	1939	закрито

18.	Воскресенська церква і дзвіниця на Подолі	1670	1935	розібрано
19.	Всіх святих церква на Щекавицькому кладовищі	1872	1935	розібрано, кладовище перетворили на парк
20.	Церква «Всіх скорботних радість» ікони Богородиці на Звіринці	1920	1934	закрито та передано школі
21.	Георгіївська церква	1752	1934	зруйнована для житлового будинку співробітників НКВС
22.	Димитрія Ростовського церква у дзвіниці Царекостянтинівської	1865	1929	закрито
23.	Димитрія Солунського Йорданська церква	1866	1931	розібрано
24.	Димитрія Солунського церква Жуляни	1715	1936	передано під колгоспний склад
25.	Єлизаветинська церква на Трухановому острові	1910	1934	передано під гуртожиток
26.	Казанської ікони Богородиці церква	1872	1929	передано під зерносховище
27.	Іллінська церква на Подолі	1692	1934	закрито
28.	Іллінська церква на Новій Забудові	1914	1935	знесено для розширення ТЕС
29.	Іоанна Златоуста церква	1903	1934	зруйновано
30.	Іоанна Златоуста на Галицькій площі	1869	1934	знесено для реконструкції трамвайних колій
31.	Іоанна Златоуста в Біличах		1934	закрито
32.	Іоанна Рильського церква	1909	1935	передано під гуртожиток
33.	Іоанікіївська церква жіночого училища		1921	закрито
34.	Іова Багатостраждального при Лук'янівській в'язниці	1863	1919	закрито
35.	Казанської ікони Богородиці церква на Борщагівці		1933	передано під склад
36.	Катеринівська церква на Лук'янівському кладовищі	1911	1934	закрито
37.	Катеринівська церква грецького монастиря	1741	1929	розібрано
38.	Кирилівська церква	XII ст.	1929	закрито
39.	Благовіщенська церква	1760	1939	підірвано
40.	Кирило-Мефодіївська	1907	1919	закрито рішенням

	церква учительської семінарії			педагогічної ради
41.	Макаріївська церква	1897	1938	закрито
42.	Марії Магдалини при Маріїнському дитячому притулку		1923	закрито
43.	Марії Магдалини при політехнічному інституті		1922	закрито рішенням політ. керівництва КПІ
44.	Марії Магдалини при Фундуклеївській гімназії		1919	закрито рішенням ПОЛІРУ
45.	Церква Марії Магдалини на Шулявці	1889	1935	розібрано для будівництва школи
46.	Миколаївська церква	1880	1935	розібрано для будівництва школи
47.	Миколаївська церква на Новій Забудові	1920	1928	розібрано для розширення залізничного вузла і будівництва нового залізничного вокзалу
48.	Миколаївська церква при палаці генерал-губернаторства	1863	1920	зруйновано
49.	Миколаївська церква при першій гімназії	1877	1919	закрито постановою губліквідкому
50.	Миколаївська цвинтарна церква на Аскольдовій могилі	1810	1934	закрито разом із кладовищем (перетворено на парк), церкву на парковий павільйон
51.	Церква Миколи Доброго	1807	1935	розібрано
52.	Дзвіниця Церкви Миколи Доброго з внутр. Варваринською церквою	1716; 1829	1934	влаштовано гуртожиток
53.	Церква Миколи Набережного	1782	1938	закрито
54.	Дзвіниця Церкви Миколи Набережного з Благовіщенською внутр. церквою	1863	1938	закрито
55.	Церква Миколи Притиска	1707	1935	перероблено під ткацько-прядильну фабрику
56.	Церква Жінок Мироносиць при першому жіночому Єпархіальному училищі	1863	1919	передано під лазарети
57.	Церква Михаїла, першого митрополита Київського при Олександрівській лікарні	1895	1931	розібрано на матеріали
58.	Михайлівська церква у		1923	закрито рішення

	дит.містечку			губліквідкому
59.	Церква «Неочікувана радість» ікони Богородиці на Деміївці	поч. ХХ ст.	1934	закрито та передано щітковій фабриці
60.	Олександра Невського церква на Липках	1890	1934	розібрано
61.	Церква Олександра Невського на Рубежівці	1893	1935	розібрано для будівництва верстатобудівного заводу
62.	Олександра Невського церква на Залізничній колонії		1919	закрито за постановою ПОЛІРУ
63.	Олександра Невського церква при будинку І. Сулими	1868	1928	перебудовано під житло рішенням політ. керівництва
64.	Олександра Невського церква при другій гімназії		1919	перебудовано під житло рішенням політ. керівництва
65.	Олександра Невського церква при інвалідних майстернях		1919	перебудовано під житло рішенням політ. керівництва
66.	Олександра Невського церква при Миргородських казармах		1922	закрито
67.	Олександра Невського церква при Першому реальному училищі	1904	1919	закрито за постановою ПОЛІРУ
68.	Олександра Невського церква при притулкові Олександра Невського		1919	закрито
69.	Олексіївська церква при гімназії Групи батьків		1919	закрито за постановою ПОЛІРУ
70.	Ольгинська церква	1839	1936	розібрано для реконструкції Печерської Базарної площі
71.	Павла сповідника церква при будинку сліпих		1922	закрито за постановою ПОЛІРУ
72.	Пантелеймонівська церква при міщанському шпиталі		1923	закрито
73.	Петро-Павлівська церква при Колегії Павла Галагана	1872	1919	закрито
74.	Петро-Павлівська церква на Куринівці	1905	1935	приміщення передано заводу кіноплівки
75.	Петро-Павлівська церква на Подолі	1610	1935	зруйновано
76.	Покровська церква на Борщагівці		1934	закрито

77.	Покровська церква в Бортничаях		1935	перебудовано під будинок колективіста
78.	Покровська церква на Подолі	1772	1933	приміщення передано Київському обласному архіву
79.	Дзвіниця Покровської церкви на Подолі з теплим Варваринським храмом		1934	у приміщенні влаштовано гуртожиток
80.	Покровська церква на Пріорці	1906	1939	у приміщенні влаштовано овочеву базу
81.	Покровська церква при військово-клінічному шпиталі	1845	1919	закрито рішенням губліквідкому
82.	Преображенська церква (Спаса на Берестові)	поч. XII ст.	1934	закрито
83.	Різдва Богородиці Десятинна церква	1842	1936	розібрано, цеглу використано для музею історії України
84.	Різдва Богородиці церква при Олексіївському військовому училищі	1916	1919	закрито за постановою ПОЛІРУ
85.	Різдва Богородиці церква Звіринецького скиту	1914	1934	розібрано
86.	Різдва Богородиці церква на Березняках	1723	1935	закрито
87.	Різдва Богородиці церква на Совках		1939	закрито
88.	Церква Різдва Іоанна Предтечі на Звіринці	1864	1928	розібрано
89.	Церква Різдва Христового на Подолі	1814	1935	розібрано під час реконструкції поштової площі
90.	Церква Сергія Радонезького при храмі Різдва Христового	1841	1935	розібрано під час реконструкції поштової площі
91.	Церква Серафима Саровського	1910	1939	закрито
92.	Стрітенська церква «Всіх скорботних радість»	1858	1936	зруйновано для розбудови Львівської площі
93.	Троїцька церква на Батієвій горі	1916	1931	знесено на вимогу трудящих
94.	Троїцька церква на Новій Забудові	1858	1936	закрито
95.	Трьохсвятительська церква на Старих Позняках		1935	розібрано для будівництва школи
96.	Трьохсвятительська церква при Духовній	1888	1922	рішенням політ. керівництва

	Семинарії			
97.	Успенська церква на Нових Позняках		1935	розібрано
98.	Успенський собор Перогощі	1132	1935	розібрано під час розширення ратушної площі
99.	Церква Феодора Освяченого		1934	знищено
100.	Церква Феодосія на Чернігівського Дарниці	XIX ст.	1935	переобладнано на житловий будинок
101.	Хрестовоздвиженська церква	1841	1935	приміщення використовувалося для майстерні і складів
102.	Царекостянтинівська церква	1734	1930	розібрано
103.	Церква при Сімферопольському шпиталі		1919	закрито за постановою ПОЛІРУ
104.	Церква залізна при Мендарських казармах		1919	закрито за постановою ПОЛІРУ

Складено дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 35 – 62.

**Кількість закритих та зруйнованих церков Київської єпархії
(враховуючи тільки міста та селища міського типу) упродовж
1919 – 1939 рр.**

Роки	Кількість закритих церков	Кількість зруйнованих церков
1919	–	–
1920	2	2
1921	–	4
1922	–	1
1923	2	–
1924	–	–
1925	–	–
1926	–	–
1927	1	–
1928	–	1
1929	2	1
1930	13	21
1931	1	–
1932	1	1
1933	3	–
1934	–	4
1935	–	3
1936	–	3
1937	–	2
1938	–	–
1939	1	1
Всього	26	44

Підраховано дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 212 – 230; С. 426 – 441.

Додаток К

**Список закритих та зруйнованих церков Київської єпархії
упродовж 1919 – 1939 рр. (лише у містах та селищах міського типу)**

№ п/п	Назва церкви	Дата зведення	Дата виведення з культового використання та руйнування	Подальша доля
смт. Баришівка				
1	Благовіщенська церква	1722	1939	зруйновано
2.	Успенська церква	сер. XVII ст.	1930	зруйновано
м. Біла Церква				
3.	Церква Марії Магдалини	1843	13.08.1939	закрито згідно з постановою Політбюро ЦК КП (б) У
4.	Микільська церква	1706-1715	1920	знято з реєстрації та передано окружному музею
5.	Преображенський собор	1839	1930	розміщено архів НКВС
м. Богуслав				
6.	Покровська церква	1877	1930	зруйновано
7.	Троїцька церква	1862	30.10.1933	постановою Президії Богуславського райвиконкому передано місцевій владі для використання як будинку колективіста
м. Бориспіль				
8.	Борисо-Глібська церква	1825	1934	зруйновано
9.	Діонісійська церква	1846	1934	зруйновано
10.	Михайлівська церква	1898	1934	зруйновано
11.	Різдва Богородиці церква	1827	1934	зруйновано
смт. Бородянка				
12.	Михайлівська церква	1797	1928	розібрано
м. Бровари				
13.	Петро-Павлівська церква	1823	1937	знищено, на її місці збудовано ЗОШ № 1
14.	Троїцька церква	1859	1937	зруйновано
м. Васильків				
15.	Антонія і Феодосія Печерських собор	1758	1930	закрито
16.	Миколаївська церква	1792	1930	закрито
17.	Покровська церква	1838	1930	зруйновано
м. Вишгород				
18.	Борисо-Глібська церква	1862	1929	закрито
смт. Володарка				

19.	Хрестовоздвиженська церква	1914	1930	переобладнано під клуб
м. Городище				
20.	Михайлівська церква	1844	1933	закрито і перебудовано під районний будинок культури
21.	Покровська церква	1742	1930	зруйновано
22.	Преображенська церква	1846	1933	закрито і приміщення використовувались під зерносховище
м. Драбів				
23.	Михайла Архістратиґа Церква	поч. ХХ ст.	1930	приміщення використовувалось як районний будинок культури
м. Жашків				
24.	Покровська церква	1833	1921	зруйновано
м. Звенигородка				
25.	Преображенський собор	1820	1936	зруйновано та битою цеглою із собору вимостили сусідню вулицю
26.	Успенська церква	1877	1932	зруйновано і споруджено два житлових будинки
сmt. Іванків				
27.	Різдва Богородиці церква	1883	1930	зруйновано
м. Кагарлик				
28.	Ольгинська церква	1854	1930	зруйновано
29.	Троїцька церква	1800	1930	зруйновано
сmt. Лисянка				
30.	Вознесенська церква	1861	1920	зруйновано
сmt. Макарів				
31.	Іллінська церква	1881	1930	зруйновано
сmt. Маньківка				
32.	Михайлівський собор	1715	1930	зруйновано, на місці храму звели будівлю РК КПУ
м. Миронівка				
33.	Михайлівська церква	1755	1930	зруйновано
м. Обухів				
34.	Воскресенсько-Миколаївська церква	1816-1823	1936	зруйновано
35.	Церква Всіх Святих	1778	1930	зруйновано
36.	Михайлівська церква	1854	1930	зруйновано
м. Переяслав-Хмельницький				
37.	Борисо-Глібська церква	1777-1785	1935	спалено
38.	Борисо-Глібська церква	1806	1930	закрито і пристосовано під зерносховище
39.	Вознесенський собор	1698-1700	1930	згідно з рішенням

	Вознесенського монастиря			місцевої влади закрито і пристосовано під зерносховище
40.	Воскресенська церква	1796	1935	спалено
41.	Михаїла Архангела церква	1743-1750	1934	згідно з рішенням місцевої влади закрито і перетворено на склад «Заготльону»
42.	Петра і Павла апостолів церква	1795	1935	спалено
43.	Покровська церква	1707-1709	1932	Закрито згідно з рішенням Переяславського райвиконкому
44.	Спасо-Преображенська церква	1765	1930	зруйновано
45.	Успіння Богородиці собор	1889-1896	1930	закрито та пристосовано під чоловічу в'язницю для куркулів
смт. Поліське				
46.	Преображенська церква	1754	1930	закрито
смт. Рокитне				
47.	Різдва Богородиці церква	1901	1930-1936	приміщення використовувалося як зерносховище
м. Сквиря				
48.	Миколаївська церква	1882	1930	зруйновано
49.	Троїцький собор	1873-1879	1930	закрито і розібрано
50.	Успенська церква	1789-1810	1920	закрито
смт. Ставище				
51.	Успенська церква	1868	1930	зруйновано
м. Тальне				
52.	Троїцька церква	1846	1920	зруйновано
м. Тараща				
53.	Георгіївський собор	1753	1930	зруйновано
54.	Софіївська церква	1804	1930	зруйновано
55.	Успенська церква	сер. XVII ст.	1930	зруйновано
м. Тетіїв				
56.	Миколаївська церква	1887	1930	зруйновано
57.	Успенська церква	1890	1930	зруйновано
м. Умань				
58.	Варваринська церква при Уманській в'язниці	1865	1922	зруйновано
59.	Іоанна Богослова церква		1930	зруйновано
60.	Церква Марії Магдалини при Уманському училищі садівництва і землеробства	1863	1930	закрито

61.	Олександра Невського військовий собор	1894	1929	закрито та переобладнано на кінотеатр
62.	Соборно-Михайлівська церква	1794	1930	зруйновано
63.	Троїцька церква	1857	1930	зруйновано
м. Фастів				
64.	Покровська церква	1779-1781	1930	закрито
м. Хрестинівка				
65.	Різдва Богородиці церква	1786	1921	зруйновано
м. Черкаси				
66.	Миколаївська соборна церква	1864	30.07.1930	закрито згідно з рішенням Президії Шевченківського окрвиконкому
67.	Петро-Павлівська церква на Троїцькому цвинтарі		1930	зруйновано
68.	Покровська церква		1930	закрито
69.	Троїцький кафедральний собор	1863	1931	закрито, а в приміщенні розміщено спортзал
м. Чигирин				
70.	Троїцька церква (Живоначальної Трійці) Троїцького жіночого монастиря	1847	21.11.1923	закрито, оскільки вона знаходилася у центрі дитячої колонії ім. Гринька і шкідливо впливала на виховання дітей
71.	Преображення Господнього трапезна церква Троїцького жіночого монастиря	1835	21.11.1923	закрито, оскільки вона знаходилася у центрі дитячої колонії ім. Гринька і шкідливо впливала на виховання дітей
72.	Хрестовоздвиженський собор	1823	1921	зруйновано
м. Шпола				
73.	Різдва Богородиці церква		1921	зруйновано
74.	Троїцька церква	1784	1930	зруйновано
м. Яготин				
75.	Троїцький собор	1795-1800	1936	зруйновано

Складено дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 212 – 230; С. 426 – 441.

**Кількість закритих та зруйнованих монастирських церков у м. Києві
упродовж 1919 – 1939 рр.**

Роки	Кількість закритих церков	Кількість зруйнованих церков
1919	3	–
1920	1	1
1921	–	–
1922	1	–
1923	5	–
1924	1	–
1925	–	–
1926	2	–
1927	1	–
1928	1	–
1929	4	–
1930	1	–
1931	2	–
1932	–	–
1933	–	–
1934	5	1
1935	1	3
1936	–	–
1937	–	–
1938	–	–
1939	1	–
Всього	29	5

Підраховано дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 62 – 75.

Додаток М

**Список закритих та зруйнованих монастирських церков у м. Києві
упродовж 1919 – 1939 рр.**

№ п/п	Назва церкви	Дата зведення	Дата виведення з культового використання та руйнування	Подальша доля
Братський Богоявленський монастир				
1.	Богоявленський собор	1690-1693	04.03.1935	передано для влаштування гуртожитку будівельній конторі, але було висаджено у повітря
2.	Благовіщенська церква	1740	листопад 1923	закрито згідно з рішенням губліквідкому
3.	Свято-Духівська трапезна церква	1631	08.12.1935	закрито згідно постанови НКВС
Введенський монастир				
4.	Введенська церква	1878	21.04.1935	закрито та розміщено військову частину
Видубицький Михайлівський монастир				
5.	Георгіївський собор	1698-1701	14.05.1939	закрито постановою Президії ЦК КП(б) У
6.	Михайла Архістратига чуда в Хонех собор	1070-1088	12.05.1938	закрито та ліквідовано громаду
7.	Преображенська церква	1696-1701	1924	закрито та передано під клуб містечка деревообробників
Вознесенський Флорівський монастир				
8.	Вознесенський собор	1722-1732	18.01.1931	згідно постанови Київської міської ради передано під клуб, але був переданий під склад Заготзерна
9.	Воскресенська лікарняна церква	1824	1923	згідно постанови губліквідкому
10.	Казанської ікони Богородиці церква	1840-1844	15.02.1934	спочатку передано під клуб, а потім під фабрику дитячого одягу
11.	Троїцька цвинтарна церква	1857	13.07.1927	згідно з рішенням Київського окрвиконкому
Микільський військовий монастир				
12.	Микільський військовий собор	1690-1693	1934	згідно з постановою Президії Київської

				міської ради розібрано на цеглу
Михайлівський Золотоверхий монастир				
13.	Михайлівський собор	1108-1113	01.02.1930/ 14.08.1937	закрито для богослужінь відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б)У/ висаджено у повітря
14.	Іоанна Богослова церква	поч. XVIII ст.	16.02.1926	згідно з постановою ВУЦВК передано під їдальню КУБУЧа
15.	Церква Миколая Чудотворця при келіях настоятеля	1856	1919/1935	закрито/корпус був розібраний
16.	Надбрамна дзвіниця з церквою	1716- 1719/1832	1935	розібрано
Покровський монастир				
17.	Покровська церква	1889-1890	1923	закрито згідно з рішенням губліквідкому
18.	«Всіх скорботних радість» ікони Богородиці лікарняна церква	1897-1898	1920	розібрано під баню
19.	Миколая Чудотворця собор	1896-1911	1929	закрито
Софійський монастирський комплекс				
20.	Софійський собор	1011-1018	1934	припинено богослужіння
21.	«Вихователька» ікони Богородиці церква при Софійському духовному училищі	1887	1919	закрито згідно рішення ПОЛІРУ
22.	Макаріївська церква при митрополичому будинку	1746	1922	закрито згідно з рішенням губліквідкому
23.	Різдва Христового теплий храм	1722-1730	1934	Закрито та передано під газетний фонд ЦНБ АН УРСР
Троїцький Іонинський монастир				
24.	Троїцька церква	1871-1872	лютий 1934	закрито відповідно до рішення Президії окрвиконкому
25.	Троїцька церква недобудована	1916	лютий 1934	закрито відповідно до рішення Президії окрвиконкому
Успенська Києво-Печерська лавра				
26.	Успіння Богородиці собор	1073-1078	18.10.1929	діяв до рішення Київського окрвиконкому про закриття Лаври

27.	Антонія та Феодосія Печерських церква із трапезною палатою	1893-1895	1923	закрито та трапезну палату передано для проведення атеїстичних лекцій
28.	Благовіщенська церква при митрополичих покоях	1904-1905	1923	закрито згідно з постановою губліквідкому
29.	Всіх Святих надбрамна церква	1696-1698	29.09.1926	згідно з постановою ВУЦВК і РНК передано музейному містечку
30.	Всіх Святих Печерських тепла церква	1872	29.09.1926	згідно з постановою ВУЦВК і РНК передано музейному містечку
31.	«Всіх скорботних Радість» ікони Богородиці церква у новій лікарні	1910-1912	1923	закрито згідно з рішенням губліквідкому та передано 1-й інфекційній лікарні
32.	«Всіх скорботних Радість» ікони Богородиці церква у лікарні прочанській	1866	1920	закрито згідно з рішенням губліквідкому через відсутність комуністичного лазарету
33.	Аннозачатієвська церква	1809-1811	21.12.1929	закрито згідно з постановою окрвиконкому
34.	Миколая Чудотворця церква Троїцького лікарняного монастиря (скита)	кін. XVII ст.	1923	закрито
35.	Різдва Богородиці церква	1696	1919	закрито на ремонт, який не було завершено
36.	Троїцька надбрамна церква	XII ст.	1928	закрито
37.	Хрестовоздвиженська церква	1700-1704	21.12.1929	закрито згідно з постановою окрвиконкому та ВУЦВК

Складено дисертантом за:

Каталог зруйнованих храмів і монастирів України: Каталог / Редкол.: В.Ф. Солдатенко (голова) та ін.; упорядники: Кривошея В.В. (керівник), Антонюк Я.М., Березовський О.М., Буряк Л.І., Ведмідь Л.А. та ін. К. : ДП НВЦ «Пріорітети», 2013. С. 62 – 75.

Додаток Н

Відомість про кількість закритих молитовень в Україні

з 1 січня 1929 р. по 1 січня 1930 р.

№	Округи	Церкви	Синагоги	Костьоли	Інші	Разом
1	Артемівська	7	2	–	–	9
2	Білоцерківська	1	7	1	1	10
3	Бердичівська	4	12	–	3	19
4	Вінницька	6	3	–	1	10
5	Волинська	–	5	–	–	5
6	Глухівська	3	1	–	–	4
7	Дніпропетровська	6	4	1	1	12
8	Запорізька	1	3	–	2	6
9	Зінов'ївська	1	3	–	–	4
10	Ізюмська	1	–	–	–	1
11	Кам'янецька	3	5	1	–	9
12	Київська	6	1	–	4	11
13	Конотопська	2	2	–	–	4
14	Коростенська	2	5	–	–	7
15	Криворізька	4	3	–	–	7
16	Кременчуцька	7	4	–	1	12
17	Куп'янська	3	–	–	–	3
18	Лубенська	1	1	–	–	2
19	Луганська	8	1	–	2	11
20	Маріупольська	4	–	–	–	4
21	Мелітопольська	3	4	–	–	7
22	Могилівська	1	7	–	–	8
23	Миколаївська	3	4	–	–	7
24	Ніжинська	2	2	1	–	5
25	Одеська	1	2	–	1	4
26	Первомайська	5	6	–	–	11
27	Полтавська	16	1	–	1	18
28	Прилуцька	4	–	–	–	4
29	Проскурівська	2	4	–	–	6
30	Роменська	3	1	–	–	4
31	Сталінська	4	1	1	–	6
32	Старобільська	4	–	–	–	4
33	Сумська	2	–	–	–	2
34	Тульчинська	1	5	–	1	7
35	Уманська	5	5	1	1	12
36	Харківська	10	1	–	3	14
37	Чернігівська	2	2	–	–	4
38	Шевченківська	7	6	–	5	18
	Разом	145	113	6	27	291

Додаток П

**Зречення з сану служителів культу на Уманщині
у 1920-х рр.**

Зреклося сану	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	2 місяці 1930 р.
Попів	2	4	8	13	9	2	4	18	40
Дяків	1	8	6	8	3	2	8	43	12
Дияконів	-	-	1	2	-	-	-	1	5
Ченців	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Пресвітерів	-	-	-	1	-	-	-	2	-
Регентів	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Канторів	-	-	-	-	1	-	-	2	-
Різників	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Усього	3	12	15	25	13	4	12	66	59

Безвірник. 1930. № 9. С. 39.

Кількість релігійних громад Уманської округи

№ з/п	За місцем розміщення	За чисельністю общин	Православні		
			Тихоновці	Обновленці	Автокефалісти
1.	Окрцентр	Від 50 до 200	2	-	-
		200 до 500	-	-	1
		Понад 500	4	-	-
2.	Райцентр	Від 50 до 200	1	-	-
		200 до 500	-	-	-
		Понад 500	12	-	7
3.	Сільрад	Від 50 до 200	15	-	7
		200 до 500	165	-	24
		Понад 500	46	-	40
	Усього		245	0	79

ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 956. Арк. 53.

Додаток С

Відомість

про кількість службовців культів в округах УСРР станом на 1 січня 1927 р.

№ п/п	Назва округ	Єпископи					Священики					Диякони					Псаломщики				Старов. (Попівці)			
		Синодальні	Старос.	Соб.-Єпис.	Автокеф.	Д.Х.Ц.	Синодальні	Старос.	Соб.-Єпис.	Автокеф.	Д.Х.Ц.	Синодальні	Старос.	Соб.-Єпис.	Автокеф.	Д.Х.Ц.	Синодальні	Старос.	Соб.-Єпис.	Автокеф.	Д.Х.Ц.	Священки	Диякони	Дякони
1.	Артемівська	2	-	-	-	-	25	89	28	2	-	9	27	11	1	-	8	35	8	1	-	1	1	-
2.	Білоцерківська	1	-	-	2	1	26	195	-	84	26	3	15	-	4	3	16	88	-	43	4	-	-	-
3.	Бердичівська	1	-	-	1	-	147	145	1	49	-	8	6	-	1	-	61	38	-	12	-	-	1	2
4.	Кременчуцька	-	-	-	-	-	17	93	1	5	2	2	17	-	1	1	13	53	-	2	3	-	-	-
5.	Куп'янська	1	-	-	-	-	47	67	3	-	-	16	14	1	-	-	31	37	-	-	-	1	-	-
6.	Коростенська	-	-	-	-	-	13	128	-	13	-	1	6	-	2	-	6	68	-	4	-	2	-	-
7.	Дніпропетровська	1	1	1	2	-	7	270	28	12	-	1	41	8	3	-	3	48	12	7	-	-	-	-
8.	Камянець-Подільська	1	-	-	-	-	123	66	6	32	-	27	8	-	-	-	18	1	2	6	-	-	-	-
9.	Чернігівська	1	-	-	-	-	29	167	7	-	-	11	65	-	-	-	18	15	2	-	-	1	2	-
10.	Полтавська	-	1	-	-	-	6	287	4	27	-	1	57	-	2	-	1	14	22	7	-	-	-	-
11.	Київська	1	-	-	-	-	249	118	-	84	3	51	24	-	11	1	127	69	-	55	2	-	-	-
12.	Харківська	3	4	1	1	-	134	116	7	4	-	32	26	2	2	-	116	68	3	2	-	1	-	-
13.	Одеська	2	-	-	-	-	214	39	17	2	-	52	13	8	1	-	172	29	2	2	-	-	-	-
14.	Черкаська	1	-	-	2	1	320	84	8	22	14	64	25	2	4	6	244	81	6	20	12	-	-	-
	Разом	15	6	2	8	2	1354	1864	110	336	45	278	344	32	32	11	834	908	57	161	21	6	4	2

ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 399. Арк. 8.

